

TARTALOM

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC MA (<i>Cholnoky Győző</i>)	275
--	-----

TANULMÁNYOK

300 ÉVE TÖRT KI A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC

Niederhauser Emil: Rákóczi kora nagy európai háborúiban	276
Papp Klára – ifj. Barta János: A Rákóczi-szabadságharc és a hazai nemzetiségek	282
Köpeczi Béla: A románok és a Rákóczi-szabadságharc	296
Pomogáts Béla: Rákóczi alakja a szépirodalom tükrében	301

AZ AKADÉMIAI KISEBBSÉGGUTATÓ MŰHELY TANULMÁNYAI

CIGÁNY NÉPESSÉG MAGYARORSZÁGON AZ EZREDFORDULÓN

Kemény István – Janky Béla: A cigány nemzetiségi adatokról	309
Lengyel Gabriella: Részletek Tiszavasvári cigányságának népességleírásából	316
Baranyi Béla – G. Fekete Éva – Koncz Gábor: A roma-szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és sellyei-siklói kistérségekben	344
Virág Tünde: Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer	363
Prónai Csaba: Áttekintés a magyarországi romákat ért jogsérelem és a roma jogvédelem irodalmából (1990–2000)	374

MŰHELY

Bodó Barna: Identitás és szórványdiskurzus	384
Erdei Ildikó: Szórvány és oktatás	398

KRITIKA

Kai Hafez (szerk.): Az iszlám világ és a Nyugat (<i>Niederhauser Emil</i>)	421
Mike Morrissey – Marie Smyth: Észak-Írország az 1994-es tűzszünet után (<i>Niederhauser Emil</i>)	425
Udvari István: Délszláv urbáriumok (<i>Lukácsné Bajzek Mária</i>)	428
Gecse Géza: Állam és nemzet dichotómiája ma (<i>Cholnoky Győző</i>)	430

SZEMLE

NEMZETI TUDAT. NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Alvarez, D.: Mini-nacionalizmus és mikro-államok egy globalizált világban – Nemzetteremtés Gibraltáron (<i>Galló Judit</i>)	432
Smootha, S.: Demokrácia-típusok és a konfliktuskezelés módszerei etnikailag megosztott társadalmakban (<i>Barna Judit</i>)	434
Szlovén–osztrák összefüggések egykor és ma (<i>Komáromi Sándor</i>)	436
Blaha, J.: Szlovákia 2001–2002 – Az átmenet mielőbbi befejezése (<i>Kakasy Judit</i>)	439
Lhomel, E.: Románia 2001–2002-ben : Jutalmat kívánó erőfeszítések (<i>Kakasy Judit</i>)	441

Shevel, O.: Nemzetinek lenni Ukrajnában: Néhány szabály (<i>Barna Judit</i>)	444
Parks, B.: Hídfő vagy híd? (Törökország lehetséges szerepe az amerikai–iraki konfliktusban) (<i>Barna Judit</i>)	445
Kulczyeki, A. – Lobo, A. P.: Az olvasztótégely mélyül: Arab-amerikaiak a századfordulón (<i>Barna Judit</i>)	447
Nevin, Joseph: A „Ground Zero” előzményei Kelet-Timorban 1999-ben: Elemzés a nemzetközi bűnrészességről Indonézia büntetteiben	448
NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK	
Sienerth, S.: Beszélgetés Paul Schusterrel, a ma élő legidősebb romániai német íróval (<i>Komáromi Sándor</i>)	450
KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA	
Veršik, A.: A zsidók orosz nyelve (<i>Zoltán András</i>)	452
Voß, Ch.: Macedón nyelvi és etnikai identitás az égei-tegeri Macedónia nyugati részén (<i>Zoltán András</i>)	453
Mirenkov, V.: Az inkeri (izsór) nyelv megőrzésének problémái (<i>Zoltán András</i>) . . .	454
KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA	
Smahel, F.: Száz éves a Český časopis historický (<i>Futala Tibor</i>)	456
Bača, Ű.: Oleksandr Duhnovičról 2003-ban – valóságúen (<i>Futala Tibor</i>)	457
KISEBBSÉGI POLITIKA	
Murín, Gustáv: A feminizmus mint a harmadik rossz (<i>Futala Tibor</i>)	458
Kobyliński, A.: Keresztény kisebbségek üldözése napjainkban (<i>Futala Tibor</i>) . . .	459
KISEBBSÉGI JOG	
Az Európai Regionális és Kisebbségi Nyelvek Chartájának szempontjai (<i>Kakasy Judit</i>)	461
Fleming, M.: Lengyelország új kisebbségi jogi rendszere: a német, fehérorosz és zsidó kisebbség tapasztalatai 1989 óta (<i>Barna Judit</i>)	463
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	
Várdy, S. B.: Otto von Habsburg főherceg és az amerikai magyar emigránsok a második világháború alatt és azt követően (<i>Barna Judit</i>)	465
Wittmann, A. M.: A horvátországi németek a Waffen-SS kötelékében (<i>Barna Judit</i>) . . .	466
Katuniec, M.: A szlovákok Szent Adalbert Társulata (Spolok svätého Vojtecha) 1870 és 1918 között (<i>Futala Tibor</i>)	467
Borkowicz, J.: A volhíniai lengyel kisebbség lemeszárllása 1943-ban (<i>Futala Tibor</i>) . . .	469
Manning, R. T.: Szovjet parasztasszonyok és lányok a második világháború előtti években (<i>Futala Tibor</i>)	470
Baschmakoff, N. – Leinonen, M.: Orosz élet Finnországban a két világháború között (<i>Zoltán András</i>)	471

TABLE OF CONTENTS

THE RÁKÓCZI WAR OF INDEPENDENCE TODAY (<i>Győző Cholnoky</i>)	275
---	-----

STUDIES

THE RÁKÓCZI WAR OF INDEPENDENCE BROKE OUT 300 YEARS AGO	
Emil Niederhauser: The Age of Rákóczi and the Great European Wars	276
Klára Papp – János Barta, Jr.: The Rákóczi War of Independence and Nationalities in Hungary	282
Béla Köpeczi: Romanians and the Rákóczi War of Independence	296
Béla Pomogáts: The Figure of Rákóczi as Reflected by Literature	301

STUDIES FROM THE MINORITY STUDIES INSTITUTE OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

GYPSY POPULATION IN HUNGARY AT THE TURN OF THE MILLENIUM	
István Kemény – Béla Janky: On the Nationality Data of the Gypsies	309
Gabriella Lengyel: Selection from the Population Records of the Gypsies in Tisza- vasvári	316
Béla Baranyi – Éva G. Fekete – Gábor Koncz: Territorial Aspects of the Research of Roma Segregation in the Cumulatively Disadvantageous Small Regions of Encs and Sellye-Siklós	344
Tünde Virág: Increasingly Recalling a Ghetto: a Region and Its School System . . .	363
Csaba Prónai: An Overview of the Literature on the Grievances of the Roma in Hungary and the Legal Defence of the Roma (1990–2000)	374

WORKSHOP

Barna Bodó: Identity and Diaspora Discourse	384
Ildikó Erdei: Diaspora and Education	398

CRITIQUE

Kai Hafez (ed.): The Islam World and the West (<i>Emil Niederhauser</i>)	421
Mike Morrissey – Marie Smyth: Northern Ireland following the Ceasefire in 1994 (<i>Emil Niederhauser</i>)	425
István Udvari: Southern Slav Urbaria (<i>Mária Lukács Bajzek</i>)	428
Géza Gecse: The Dichotomy of State and Nation Today (<i>Győző Cholnoky</i>)	430

REVIEW

NATIONAL IDENTITY. NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES	
Srebrnik, Henry: Mini-Nationalism, Self-Determination and Micro-States in a Globalized World (<i>Judit Galló</i>)	432
Smootha, Sammy: Types of democracy and modes of conflict management in eth- nically divided societies (<i>Judit Barna</i>)	434
Slovenian-Austrian Connections Formerly and Today (<i>Sándor Komáromi</i>)	436

Blaha, J.: Slovakia 2001–2002 – A Fastest Possible End to Transition (<i>Judit Kakasy</i>)	439
Lhomel, E.: Romania in 2001–2002: Efforts Deserving a Reward (<i>Judit Kakasy</i>)	441
Shevel, Oxana: Nationality in Ukraine: Some Rules of Engagement (<i>Judit Barna</i>)	444
Parks, Bill: Bridgehead or Bridge (<i>Judit Barna</i>)	445
Kulczycki, Andrzej – Lobo, Arun Peter: Deepening the Melting Pot: Arab-Americans at the Turn of the Century (<i>Judit Barna</i>)	447
Joseph Nevins: The making of „Ground Zero” in East Timor in 1999. An analysis of international complicity Indonesia’s (<i>Judit Barna</i>)	448
NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES	
Sienerth, S.: Conversation with Paul Schuster, the Oldest Living Romanian German Writer (<i>Sándor Komáromi</i>)	450
LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Veršik, A.: The Russian Tongue of the Jewish (<i>András Zoltán</i>)	452
Voß, Ch.: Macedonian Linguistic and Ethnic Identity in the Western Area of Macedonia by the Aegian Sea (<i>András Zoltán</i>)	453
Mirenkov, V.: Problems of the Preservation of the Ingrian (Izhorian) Tongue (<i>András Zoltán</i>)	454
CULTURE OF MINORITIES	
Smahel, F.: The 100th Anniversary of Český časopis historický (<i>Tibor Futala</i>)	456
Bača, Ů.: On Oleksandr Duhnovič in 2003 – True to the Facts (<i>Tibor Futala</i>)	457
MINORITY POLICY	
Murín, Gustáv: Feminism as the Third Wrong (<i>Tibor Futala</i>)	458
Kobyliński, A.: The Persecution of Christian Minorities in Our Days (<i>Tibor Futala</i>)	459
MINORITY LAW	
Aspects of the European Charter for Regional or Minority Languages (<i>Judit Kakasy</i>)	461
Fleming, Michael: The new minority rights regime in Poland: the experience of the German, Belarussian and Jewish minorities since 1989 (<i>Judit Barna</i>)	463
HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES	
Várdy, Steven Béla: Archduke Otto Von Habsburg and American Hungarian Emigrés During and After World War II (<i>Judit Barna</i>)	465
Wittmann, Anna M.: Mutiny in the Balkans: Croats „Volksdeutsche”, the Waffen-SS and Motherhood (<i>Judit Barna</i>)	466
Katuniec, M.: The Saint Adalbert Association of the Slovaks between 1870 and 1918 (<i>Tibor Futala</i>)	467
Borkowicz, J.: The Massacre of the Volhynian Polish Minority in 1943 (<i>Tibor Futala</i>)	469
Manning, R. T.: Soviet Peasant Women and Girls in the Years Preceding the Second World War (<i>Tibor Futala</i>)	470
Baschmakoff, N. – Leinonen, M.: Russian Life in Finland between the Two World Wars (<i>András Zoltán</i>)	471

A Rákóczi-szabadságharc ma

A 2003. esztendő három kerek évfordulót is ígér: a Deák Ferenc-, a Rákóczi- és az Apáczai-évfordulót. Az első kettőről a *Kisebbségkutatás* tematikus számaival, a második kettőre pedig könyvek kiadásával is megemlékezünk. A mostani szám Rákóczi-tanulmányai közül (a rangsorolás igénye nélkül) *Niederhauser Emil* és a *Papp Klára*–íjf. Barta János szerzőpáros munkája kívánczik kiemelésre, mert mindkettő olyan aspektusát helyezi előtérbe a Rákóczi-szabadságharcnak, amelynek a jelenben szóló üzenete igencsak nyilvánvaló és fontos. Niederhauser Emil a szabadságharc menetét két nagy európai háború, a spanyol örökösödési háború és a nagy északi háború erőterében vizsgálja. Ám az ilyen (a szerzőtől megszokott) egyetemes igényű megközelítés olvastán sem hallgathatjuk el kérdésünket: vajon a Rákóczi-szabadságharc *nélkül* is ugyanúgy zajlottak volna le az említett nagy nemzetközi háborúk és annak következményei, mint a hamu alatt fellobbant magyar függetlenségi háborúval? A Papp Klára–íjf. Barta János szerzőpáros meggyőzően dokumentálja, hogy a szabadságharc a maga oldalára tudta állítani a magyarországi nemzetiségek többségét (kivételet a délszlávok jelentettek), mert őket ugyanazok a terhek sújtották, mint a magyar népet. Hiszen tudjuk, majd a 18. század vége–19. század eleje hozza meg a felvilágosodás nyomán kibontakozó nemzeti mozgalmakat és annak vadhajtasait, a nemzeti–etnikai alapú elkülönülést és konfliktusokat. És ennek a történetnek ma sincs vége.

Cholnoky Győző

Budapest, 2003. június

Niederhauser Emil

**Rákóczi
kora nagy európai háborúiban**

**The Age of Rákóczi
and the Great European Wars**

The author examines the diplomatic efforts during and the actions of the prince in France and Turkey following the fall of Rákóczi's War of Independence (1703–1711) considering the forces working in Europe in the time of the great European wars: the War of the Spanish Succession and the Great Northern War.

II. Rákóczi Ferenc történeti alakját a magyar közönség mindig az események előterében szokta szemlélni, ami természetes is, hiszen a magyar történeti emlékezetben igen előkelő hely illeti meg már régóta. Folyóiratunknak azonban van bizonyos egyetemes jellege, ezért kíséreljük meg a fejedelem szerepét az európai történelmen belül megnézni. Az általa vezetett szabadságharc természetesen nem légüres térben ment végbe, nem magyar-osztrák kérdés volt. Maga Rákóczi is persze tisztában volt ezzel, és ennek megfelelően igyekezett a két nagy európai konflagrációból hasznot húzni.

Teljesen véletlen persze, hogy két nagy európai, nemzetközinek is nevezhető háború éppen 1700-ban tört ki. Erdemben egymástól függetlenül is zajlottak le, az előbbi 1713-ban, az utóbbi 1721-ben ért véget. Az elsőt a történetírás a spanyol örökösödési háború néven tartja nyilván (lesz majd ebben a században még további örökösödési háború is), a másikat pedig a nagy északi háború néven. Rákóczi személye és politikai lépései révén kapcsolódik valamiképpen egymáshoz a kettő.

Az első azért tört ki, mert 1700-ban törvényes utód nélkül meghalt II. Károly spanyol király, az utolsó a spanyol Habsburgok sorában. Az őt megillető örökség nem volt kevés. Magán Spanyolországon kívül a Spanyol-Németalföld (a mai Belgium nagyjából), ekkor Európa talán leggazdagabb vidéke, a Nápoly-Szicíliai Királyság, a két Amerika nagy részén elterülő spanyol gyarmatok. Ebből a gyarmati birtokból ugyan a spanyol kormányzat viszonylag csekély hasznot húzott, saját hibái miatt, az egész örökség azonban így, együttevén mégiscsak tekintélyes falat volt.

Az osztrák Habsburgok természetesen azonnal jelentkeztek az örökségért, hiszen végeredményben nagyon is közeli rokonuk volt az elhunyt uralkodó. Igen ám, csakhogy a spanyol kormányzat is tudta ezt, ezért már jó előre megíratta a királlyal végrendeletét. Ennek értelmében egész birodalmát XIV. Lajos francia királynak, a Napkirálynak hagyományozta. A spanyol kormányzat emberei tisztában voltak vele, hogy a szomszédos francia állam valamilyen formában nyilván megkísérli az egész hatalmas örökség megszerzését, és ezzel szemben az osztrák Habsburgok aligha tudják a birodalmat megvédeni és egészben tartani, a Duna mellől, ahol voltaképpen még mindig fenyegető volt netán egy török visszavágás a karlócai béke után. A történeti Magyarország nem jelentéktelen része, a Temesköz az 1699-es karlócai béke értelmében még mindig az oszmán birodalom birtokában volt.

Minthogy a végrendelet értelmében erős valószínűsége volt annak, hogy az egész örökség a franciáké lesz, az ún. tengeri hatalmak, mármint Anglia és Hollandia azonnal az osztrák Habsburgok mellé álltak, persze még Poroszország is (jutalmul a császár, I. Li-

pót a következő évben királyi címet adományoz majd a brandenburgi választónak). 1703-ban az Angliához igazodó Portugália és a Savoyai Fejedelemség is csatlakozik, a francia királyt viszont csak a bajor és a kölni választó támogatta.

Nem sokkal a háború kitörése után a három Habsburg (már csak hárman voltak az egykor oly népes családból), I. Lipót és fiai, József és Károly nagy titokban tartott családi egyezséget kötöttek, ezt nevezték eredetileg Pragmatica Sanctiónak, ennek értelmében Lipót halála után József öröklí a császári trónt és a dunai birodalmat (a császárságról mint családi tulajdonról rendelkeztek, holott választott méltóság volt), Károly pedig megkapja a spanyol örökséget. El is ment oda évekre harcolni.

A háborúban egyre inkább az osztrák Habsburgok, vagyis a császáriak és a tengeri hatalmak voltak fölényben. A háború nagyon is változó menetében igen fontos fordulópont volt az 1704. augusztus 13-án Höchstädtnél lezajlott ütközet (az angol hadtörténet blenheimi csata néven tartja számon). Az Ausztriába betörni készülő bajor–francia csapatokat a császári és az angol hadsereg súlyosan megverte, betörésről a továbbiakban már nem eshetett szó. 1711-ig a franciák egyre inkább védekezésre szorultak, bár mindent elkövettek a Habsburgok nyugtalanítására.

Az északi háború még nagyobb változatokkal tudott szolgálni. Itt érdemben végül a svédek és az oroszok kerültek szembe egymással, de itt is akadtak persze szövetségesek. A lengyel király, II. Ágost, mellékesen szász választófejedelem már 1699-ben szerződést kötött Oroszországgal. Az adott pillanatban a lengyel–litván államban az oroszok voltak az urak, az történt itt, amit a moszkvai kormányzat akart. Az I. Péter tényleges trónra lépése (1689) óta erősödni kezdő orosz államnak akadt régi, hagyományos ellenfele Svédország révén. Itt éppen egy fiatal, igen ambiciózus és tehetséges uralkodó, XII. Károly ült a trónon.

Ahogy Franciaország ellen, Svédország ellen is nagyobb koalíció vette fel a harcot. Károly azonban kitűnő hadvezér is volt, az első hónapokban megverte a dánokat, így ők kiestek a szövetségesek közül. A lengyel király mint szász választó a császárral, vagyis a birodalommal szövetkezett 1702-ben.

XII. Károly rögtön a háború elején, még 1700-ban Narvánál, a balti tengerparton súlyosan megverte Péter újdonsült hadseregét, a seregben szolgáló nyugati tisztek átálltak a svédek oldalára, Péter maga is alig menekült a helyszínről. Károly azonban az oroszokat gyenge ellenfélnek tartotta (vesztére), nem az oroszok ellen folytatta a harcot, hanem Ágostot akarta elkergetni a lengyel trónról. Megvolt hozzá a saját jelöltje, Stanisław Leszczyński, egy gazdag és ezért erős főúr személyében, aki egyébként arról volt ismert, hogy felismerte a lengyel–litván állam bajait, ezen akart segíteni valamiféle belső reformmal, a központi hatalom erősítésével a rendi anarchia ellenében. Erről még politikai röpiratot is állított össze.

Az átmenetinek bizonyuló döntés itt 1704-ben történt meg. Károly megverte a lengyeleket, Ágostot rákényszerítette a trónról való lemondásra, és jelöltjét, Leszczyńskit ültette a trónra. A lengyel sejm engedelmesen megválasztotta Szaniszlót, hiszen most nem orosz, hanem svéd csapatok voltak Varsóban a királyválasztó sejm idején.

Itt van az a pillanat, amikor most már Rákóczi is be kell lépnie az események menetébe. A lengyel nemesség egy része már ekkor számításba vette Rákóczi megválasztását, hiszen eléggé látszott, hogy odahaza is a lengyel rendi uralom mintájára akarta kiépíteni hatalmát, vagy – jobb meggyőződése ellenére – erre kényszerült. Azt is lehetett tudni, hogy XIV. Lajos már régóta segélyben részesíti, hiszen a nagy nyugati háborúban jól jött neki a keleti szövetséges, aki erről az oldalról sakkban tartja a császárt. Csakhogy a monarchiák és uralkodók korában vagyunk még mindig, márpedig a trónról (bármelyikről!)

szemlélve Rákóczi mégiscsak királyra ellen fordult lázadó. Tehát Lajos csak nem léphet vele nyíltan szövetségre.

Persze egy Rákóczi-párt ekkor még csak kevés embert jelentett. És amíg itt voltak a svéd csapatok, amúgy sem lehetett Leszczyński helyett más királyra gondolni. Hiába voltak egyébként Rákóczinak lengyel támogatói már a felkelés kitörése előtt, többek közt Sieniawski koronai (tehát lengyelországi) nagyhetman, vagyis a hadsereg főparancsnoka. Felesége, Sieniawska szentimentális kapcsolatba is került Rákóczival, kitartott mellette az utolsó pillanatig.

Az Ágost-pártiak viszont szervezkedni kezdtek a sandomierzi konföderációban. (Így hívták akkor a nagyobb területre kiterjedő nemesi szövetségeket, amelyek a döntésképtelen országgyűlés, a sejm helyett a politikai életet uralni próbálták.) A lengyel kártya tehát az adott helyzetben nem ütőképes.

Rákóczi már 1704-ben követet küldött a porosz és a svéd királyhoz. A következő évben már felvetődött egy magyar–svéd–lengyel szövetség terve (persze Szaniszlóval), ez a birodalom ellen irányulna. Ennek a révén a konföderált magyar rendek komoly támogatást kaphatnának a császáriak ellen.

A helyzetet erősen módosította, hogy XII. Károly lengyelországi lekötöttsége lehetővé tette I. Péter számára a narvai csatavesztéssel megtorpant balti hódítások folytatását. 1703-ban alapította meg új fővárosát, Szentpétervárt, ezzel is jelezte, hogy ablakot akar nyitni a nyugat felé. Oroszországnak ez a jelentkezése, ma már tudjuk, érdemi megerősödése felértékelte ezt a távoli és barbár országot a nyugati hadviselő felek számára is. A francia diplomácia éppúgy valami erősebb ellenfelet akart keleten a Habsburgok nyakára eresztetni. De az angolok is felfigyeltek az orosz hatalomra. Amikor Péter 1698–1699-ben (inkognitóban) a nagy követségiárás révén megfordult Nyugat-Európában, még Londonba és az angol alsóházba is eljutott, a nyugatiak még nem tartották komoly tényezőnek. Bécsbe már nem tudott Péter eljutni, ahogy tervezte, mert az otthoni zűrzavarok miatt idő előtt haza kellett térnie, hogy leverje a sztrelecek (egyfajta zsoldos katonaság) lázadását. A lázadók kivégzésében személyesen is részt vett. A Habsburgokkal kiépítendő kapcsolat érdekében 1706 végén 30 ezer főnyi hadsereget ajánlott fel I. József császárnak a „magyar lázadók”, vagyis Rákóczi ellen. Akkor ebből a segítségnyújtásból semmi sem lett.

Leszczyński Szaniszló uralma korántsem volt olyan szilárd, mint ő maga vagy a svéd király hitte. A majdnem nyílt svéd uralom nagy ellenszenvet keltett (éppen nagyjából fél évszázada volt, hogy a svédek majdnem egész Lengyelországot elfoglalták). Péter, aki már 1697-ben tárgyalt az akkori lengyel királlyal, Ágosttal Lengyelország teljes felosztásáról (ezt a szép lépést nem a porosz II. Frigyes találta ki!), most a sandomierzi konföderáció iránt kezdett érdeklődni, hátha ezen az úton sikerül helyreállítani az orosz befolyást a lengyel–litván államban. Ennek érdekében kijelentette, hogy garantálja a lengyel rendek jogait (vagyis a teljes anarchiát, amely végül is az állam teljes felosztásához vezet majd 1772–1773-ban).

Végül is a lengyel primás, aki a király nélküli időkben az ország élén állt átmenetileg, kimondta, hogy a lengyel–litván államban interregnum van, és 1707. május 23-ára Lublinba összehívta a királyválasztó sejmet. Persze addigra már erősen előrehaladtak a tárgyalások, hogy kinek a személyében sikerül megállapodni, hiszen az érvényes választáshoz a sejm egyhangú szavazására volt szükség, ehhez meg a nemesi tömegeket irányító főnemesség egyetértésére.

Szóba került a dicső emlékeztető lengyel király, Sobieski János legidősebb fia, Jakab, ő azonban nem fogadta el a megtiszteltetést, maga helyett öccsét ajánlotta. Mások a most

folyó nyugati háborúban a Habsburgok szolgálatában álló kiváló hadvezért, Savoyai Eugén herceget javasolták. Ezt viszont mások nem fogadták el, mert kihívást jelentett volna szerintük a császár ellen. A nassauai herceg jelölését alapján véve senki sem vette komolyan.

Ekkor került elő Péter diplomáciai terveiben Rákóczi. Igaz, félve még a császárt akarta megsegíteni ellene. De hát az ilyen csekélységek a politikában úgy nagyjából a fáraók óta nem jelentettek komoly, megfontolandó tényezőt. Péter arra számított, hogy a franciákkal állandó kapcsolatban lévő Rákóczi révén majd szövetségre léphet Lajossal, hiszen francia részről is szóba került ez. Rákóczi lengyel királysága pedig Péter számára is megoldotta volna a lengyel kérdést, hiszen az orosz segítséggel (magyarán: nyomásra) megválasztott lengyel király természetesen az orosz érdekeket képviselte volna. Rákóczi pedig a legitim uralkodó, Péter révén most már szalonképes kapcsolatba került volna XIV. Lajossal, aki nyilván növelte volna a magyaroknak nyújtott pénzbeli segítséget, az adott pillanatban erre nyilván szüksége volt.

Péter hívására Rákóczi, némi vonakodás után, mégis ráállt arra, hogy szövetséget kössön a cárral. Ez 1707 szeptemberében történt meg Varsóban, ahol Péter személyesen is jelen volt, Rákóczit Bercsényi képviselte, aki szlovák és ruszin jobbágysai révén tudott valamelyest oroszul. A szerződés lényeges pontjai azon túlmenően, hogy megválasztása esetén Rákóczi elfogadja a lengyel koronát, az volt (és ez a lényegesebb), hogy Péter francia közvetítéssel békét köt Károllyal (a francia–svéd kapcsolatok ekkor már régóta hagyományosan jók voltak, hiszen a harmincéves háborúban is beváltak), ezt kellett volna Rákóczinak francia kapcsolatai révén elérnie; Péter feladata viszont az lett volna, hogy közvetítsen Rákóczi és a császár közt; Rákóczi számára igen fontos volt az a pont, amely szerint Péter békét szerez Rákóczinak a délvidéki szerbekkel, a határőrsereggel; Péter akkor is támogatja Rákóczit, ha nem fogadja el a lengyel királyválasztást. Ez a támogatás XIV. Lajoséhoz hasonlóan rendszeres pénzügyi segílyt jelentett volna.

Amikor Rákóczi tudomást szerzett a szerződés pontjairól, első utasításában nem adott egyenes választ, Pétert sürgette, hogy békéljen meg Leszczyńskivel. Miután útnak indította követeit ezzel az utasítással, meggondolta magát, újabb utasítást küldött, ebben már elfogadta egészében a szerződést, tehát a lengyel koronaajánlatot, de azért azt kívánta, hogy a svéd király támadja meg a császárt.

A királyválasztó sejmre végül is csak kevesen jöttek el, Péter jelenléte zavaró mozzanat volt a lengyel urak számára. A csekély számú választó végül is elfogadta Rákóczit, egy orosz–lengyel–erdélyi szövetség reményében, amely mentesíti a lengyeleket a keleti fenyegetéstől, mert az egész országban megint azt történik majd, amit a cár akar. Mint-hogy ez mindenképpen a császárral, vagyis a magyar királlyal való szakítást is jelentett volna, a tervekben az szerepelt, hogy a magyar királyi koronát kapja meg a bajor választó, Rákóczi természetesen megmarad erdélyi fejedelemnek. A bécsi udvarral régóta folyó tárgyalásokban is ez volt egyik alapvető követelése.

A lublini királyválasztás persze nagyon bizonytalannak tűnt, a kevés országgyűlési követ miatt. Ezért Rákóczi kérésére a király megválasztását végül is elhalasztották. A hossz-as tárgyalások során mindkét fél túlzó követelésekkel lépett fel, a kor szokása szerint, hogy legyen miből engedni és így valamiféle kompromisszumra jutni. A tárgyalások során végül a magyaroknak nyújtandó segítség kérdése le is került a napirendről. Rákóczinak újabb kombinációt kellett bevetnie. Ezért került elő 1707 során a török támogatás lehetősége.

Rákóczi még sokáig nem vette komolyan a lengyel lehetőséget, csak akkor kezdte fontolgatni, amikor már késő volt. Akkor miért volt hajlandó mégis megkötni a szerződést

1707-ben? Van olyan felfogás, hogy tudomása volt Péter előző évi, a császárnak tett ajánlatáról, és egy ilyen, a bécsiek oldalán bekövetkező orosz hadba lépést szeretett volna ezzel semlegesíteni. Biztos forrás erre persze nincs, de nem lehetetlen.

Közben azonban erősen megváltozott a lengyel és az orosz helyzet. Ekkor lépett a színpadra Mazeppa, a kozák hetman. Sok szempontból éppen Rákóczi emlékeztető személy. Kozák származású volt, fiatal korában a lengyel szolgálatban álló kozákok közé tartozott, tevékenykedett is katonailag a lengyelek érdekében. Ebben a történelmi pillanatban a Dnyeper-balparti Ukrajna már a 17. század dereka, Bohdan Hmelnyickij felkelése óta orosz kézben volt, bizonyos autonómiával, amelyet Alekszej Mihajlovics cár biztosított a kozákoknak. Az egyik katonai összecsapás során Mazeppát elfogták, az oroszok kezébe került. De mint jó katonának, megkegyelmezték neki, az orosz alattvaló kozák hetman bizalmi embere lett, sőt, idővel éppenséggel Mazeppa lett – most már Péter uralkodása idején – a bal parti kozák hetman. Ebben a minőségében készségesen kiszolgált Pétert, katonai téren is persze.

1707 után viszont fordulat következett be az északi háború menetében. XII. Károly, aki a sikertelen lublini királyválasztó sejm után mégiscsak biztosnak érezte helyzetét a lengyel–litván államban, most Oroszország ellen fordult, hadaival megindult ellene, vagyis betört a balparti Ukrajnába. Mazeppa ekkor hirtelen fordulattal melléje állt, biztatta is a támadásra azzal, hogy a kozákok és a kisorosz lakosság (vagyis mai fogalmaink szerint az ukránok) majd támogatják őt.

Valódi csapda-helyzet. Mazeppa a történelem ukrán nemzeti látószögében természetesen az orosz zsarnokság ellen forduló nép hőse, a szabadság bajnoka. Ilyen értelemben írt Liszt Ferenc szimfonikus költeményt az ő tiszteletére, Mazeppa címen, ha úgy tetszik, a szabadság himnuszát. A zenedarab ma is a hangversenyek kedvelt száma, ha romantikus zenéről van szó.

Világos, hogy Péter szempontjából Mazeppa alávaló áruló, gazember. Minthogy a pártállami időkben nálunk az orosz nemzeti látószöveget illet átvenni, természetesen nálunk is hosszú időn át Mazeppa „az áruló” volt, a honáruló. Hogy egyrészt a kozák szabadság képviselője az orosz abszolutizmussal szemben, vagyis valamiféle, a rendiségre emlékeztető képleté, aki az ország egyik tartománya (és népe) nevében, annak szabadsága érdekében fog fegyvert, mint Rákóczi, azt a pártállami időkben legfeljebb suttozva fel lehetett vetni megbízható hallgatók körében, de nyíltan persze szóba sem jöhetett.

Persze Mazeppa végül is kudarcot szenvedett, az adott pillanatban az ukrán nemzeti történeti látószög nem működött, hiszen még nem volt ukrán nemzet. A kozák szabadság persze csábító volt, de ekkorra már tudni lehetett, hogy a kozákok voltaképpen a cár zsoldosai. Mazeppa nem tudott tömegeket mozgósítani maga mellett az ukrán–kozák szabadság érdekében.

A döntésben persze kevés része volt. Ez a döntés Ukrajna területén, Poltava városa mellett következett be. Péter csapatai a már évek óta hazájuktól távol harcoló, kifáradt katonák élén vítétkedő svéd király seregét szinte megsemmisítették. A foglyul esett svéd tiszteket Péter még ott pezsgővel köszöntötte, és megköszönte nekik, hogy megtanították az oroszokat az európai hadmodorra.

Maga XII. Károly is csak alig tudott megmenekülni, oszmán birodalmi területre. Mazeppa is vele menekült, de a következő évben Benderben meg is halt. 71 éves volt. A személye körüli vita majd csak a 20. században indul meg. Károly még néhány évig ott maradt, igyekezett az oszmán kormányzatot az oroszok ellen fordítani. Ez 1711-ben sikerült is. Péter csapatai élén behatolt Besszarábiába, csak hogy a török hadsereg körülfogta őket. Péterrel együtt ott volt szíve választottja is, Katalin (akit később feleségül is vesz,

I. Katalin néven még császárnő is lesz két évre). Katalin minden ékszerét összeszedte, így sikerült megvesztegetni a nagyvezírt, aki futni engedte az oroszokat. Meg is kapta érte hamarosan a selyemzsínórt. Károly néhány emberrel titokban lovagolt vissza hazájába, Pesten a Váci utcában ma is emléktábla hirdeti, hogy itt pihent meg a hosszú úton.

Poltavával az északi háború, a svéd–orosz párharc érdemben eldőlt Oroszország javára, bár még több mint egy évtizedig elhúzódott, 1721-ben a nystadi béke vetett véget a háborúnak. Az orosz győzelem egyértelmű volt, Péter már Szentpétervárból, az új fővárosból dirigálta az eseményeket, felvette a császár és a haza atyja címet.

A nyugati konflagráció jóval előbb ért véget. Mindkét fél már kimerült, XIV. Lajos már csak árnyéka volt önmagának, saját népe elfordult tőle. 1709 tavaszán Hágában már meg is kezdődtek a béketárgyalások. Persze csak a szokott lassú ütemben haladtak előre, a túlkövetelésekkel és ideiglenes kompromisszumokkal. Közben viszont egy váratlan uralkodói halál megint teljesen átrendezte a helyzetet. I. József császár fiatalon, váratlanul elhunyt. Most már csak egy férfitagja volt a dinasztiának, a Spanyolországban hadakozó Károly, igényei szerint spanyol király, akit azonban a hagyományok és a megszokás értelmében a választófejedelmek mégis megválasztottak VI. Károly néven. Már csak maga a név is V. Károly birodalmát idézte fel, a német-római császárság és Spanyolország egyesítését, a Habsburgok európai hegemoniáját.

Ez természetesen a tengeri hatalmaknak is sok volt. Ezt még egyszer nem szabad megengedni. Most már az angol és holland diplomaták sürgették a békekötést, valamikor ők bábáskodtak egy egyezményen, amely véget vetett volna Rákóczi felkelésének és megegyezést hozott volna létre a császárral. A megegyezés két béke formájában 1712–1713-ban jött létre, és a szokásos kompromisszum volt, a spanyol örökség megosztása a két fél között, a spanyol trón a Bourbonoké lett (ma is az).

A keleti háború korai eldőltével, a nyugati esetében a béketárgyalások megindulásával Rákóczi és vele a felkelés ügye is végéhez ért. 1708-ban a trencsényi csatában a kurucok vereséget szenvedtek (ahogy korábban is minden egyes nyílt ütközetben). A francia segítség egyre kevesebbet számított, a bécsi császár személye ugyan változott, de továbbra is Habsburg volt.

Rákóczi már csak Péterre számíthatott, az északi háború egyértelmű győztesére. 1711 elején meg is indult, hogy Lwówban (Lembergben, a mai Lvivben) keresse fel Pétert. Aztán ebből sem lett semmi, maradt a francia és később a török remény, beteljesületlenül.

A cikk elején Rákóczi személyének és mozgalmának az egyetemes történelemben való elhelyezését ígértük. A magyar nemzeti látószög szempontjából a Rákóczi-ról felvázolt kép méltán kiérdemelheti a hazaárulás jelzőjét. A nagyságos fejedelem, a magyar szabadságharc vezetője, hőse – pusztá epizód két nagy háború margóján? Egyetemes történeti szempontból az imént felvázoltak alapján mást nem lehet mondani. A nemzeti látószögbe persze bele kell érteni azt is, hogy a szatmári béke értelmében Rákóczi behódolhatott volna, megtarthatta volna óriási uradalmait, még talán valami fényes császári méltóságot is kaphatott volna idővel. A korban ezen senki sem csodálkozott volna.

Mégsem ezt tette, hanem a száműzetést választotta, a szegénységet, a bizonytalanságot, fenntartva a nemzeti szabadság igényét a jövőre nézve is. A nemzet persze, amely még csak meg sem született ekkor, a konszolidáció 18. századában nekiindult a gyarapodásnak.

Lehet, hogy Rákóczi alakja így nem eléggé tündöklő. Csakhogy az Európába készülő Magyarországnak ma már józanul kell néznie saját történelmi útját.

Papp Klára–ifj. Barta János

A Rákóczi-szabadságharc és a hazai nemzetiségek

The Rákóczi War of Independence and Nationalities in Hungary

The Rákóczi War of Independence succeeded in pursuing most of the nationalities (with the exception of the Southern Slavs) living in Hungary to join this cause since they had the same burdens to suffer as the Hungarian population. Separation and the series of conflicts based on national-ethnic differences is a phenomenon present since later times, the end of the 18th and the first part of the 19th century.

„Az egész világ tudja, hogy a magyar nemzetet a törvények négy rendre osztják. Mert a népet, minthogy visszaélt a keresztes hadjáratot hirdető bullával és fellázadt a nemesség ellen, még Ulászló idejében megfektezték, legyőzték és olyan szoros szolgaságba fogták s a nemesség olyan korlátlan jogot nyert jobbágysai fölött, hogy a törvények szerint a parasztnak nincs is más tulajdona, csak a lelke. A népnek egy része, mely szlávokból vagy ruszinokból áll, elég türelmesen viseli ezt a jármot, de a magyar jobbágyok annyira gyűlölik uraikat és az egész nemesi rendet, hogy még most is úgy látszik, mintha egyébre sem vágyódnának, mint megbosszulni elvesztett szabadságukat.”¹

Az *Emlékiratok* idézett két mondata Rákóczi azon ritka megjegyzései közé tartozik, amelyekben a száműzött fejedelem Magyarország lakosságának nemzetiségi eltéréseire utal. Tudjuk, felkeléséhez azok a magyar jobbágyok is nagy számban csatlakoztak, akiket az uraik elleni bosszúvágygal vádolt, szabadságharca így a magyar történelem legszélesebb társadalmi háttérrel rendelkező mozgalmává válhatott. Azt megelőzően, a 17. század – rendszerint az erdélyi fejedelmek által megindított és vezetésükkel lefolytatott – rendi-függetlenségi küzdelmei csak a társadalom kiváltságos rétegeit tudták mozgósítani, a jofosztott jobbágy-paraszságot nem. Másfél évszázaddal Rákóczi felkelése után, 1848/49 forradalma és szabadságharca ez utóbbiakat is támogatásra bírta, nem tudta viszont a maga oldalára állítani a nemzetiségeket. Rákóczi szabadságharca viszont képes volt felébreszteni a haza nem magyar ajkú lakosainak rokonszenvét is, akiknek többsége fegyverrel támogatta azt. (Kivételt a délszlávok jelentettek.) A társadalmi összefogás tényét történetírásunk sem vonja kétségbe, bár ennek létrejötte – nem csupán a fejedelem által megnevezett okból, azaz a parasztnak uraik iránt érzett gyűlölete miatt – nem volt minden zökkenőtől mentes. Tudjuk, Rákóczi nem parasztfelkelés élére akart állni. Lengyelországi emigrációjában fogadott, pénzért harcoló katonaság alkalmazására (zsoldjára) kért segítyt XIV. Lajos francia királytól. Hazatérése után őt is meglepte a parasztság tömeges csatlakozása mozgalmához, első reagálása szerint inkább csalódást okozva számára, mint elégedettséget. Az első csatlakozókról mind *Vallomásaiban*, mind az *Emlékiratokban* nyilatkozott. Az utóbbi szavai szerint: „Ötszáz ember helyett alig volt kétszáz gyalogos, rossz parasztpuskákkal felszerelve, velük ötven lovas...”² A fejedelem nem bízott a kato-

¹ II. Rákóczi Ferenc *Emlékiratai*. Bp., 1948. 63.

² II. Rákóczi Ferenc: *Fejezetek a Vallomásokból*. Bukarest, 1977. 223. – *Emlékiratok*

nai fegyelmet nem ismerő parasztsapatok harci értékében, ugyanakkor attól félt – mozgalmának első hetei ezt meg is erősítették –, hogy a parasztság részvétele, urak elleni gyűlölete meg fogja akadályozni a nemesség csatlakozását.

Hadseregének gyors felduzzadása mégis kedvező következménnyel járt. Az egykori végváriak, kiváltságolt katonarétegek, a török elleni háborúban sikerrel alkalmazott könnyűlovások tömegesen álltak Rákóczi zászlaja alá. Ezzel sikerült meggyőznie XIV. Lajost a mozgalom komolyságáról, s megteremtenie azt a bizonyítékot, amelyet a francia király igényelt a további támogatáshoz. Sőt, a létszám gyors növekedése következtében Rákóczi azzal is tudott érvélni, hogy kevesebb idegen katonát kell felfogadnia, aminek következtében kevesebb segélyre lesz szüksége. Első katonai sikerei pedig a nemesség óvatosságát is leszerelték. Északkelet Magyarország megyéi szinte szervezett formában csatlakoztak mozgalmához.

A széles társadalmi támogatottság ellenére a Rákóczi-szabadságharc katonai és politikai szervezeteiben (intézményeiben) a kor feudális szemlélete érvényesült. A csatlakozók a rendi-hierarchikus társadalomban és államszervezetben elfoglalt helyüknek megfelelő pozícióra számíthattak a mozgalomban is. Rákóczi tábornokai és főhivatalnokai az arisztokrácia tagjai közül kerültek ki, a nem nemesi származásúak legfeljebb alacsonyabb tisztségekbe jutottak. Esterházy Antal gróf, császári alezredes csatlakozását a mozgalomhoz Rákóczi így kommentálta: „Származása miatt tábornokká tettem.” Csatlakozása után néhány nappal tábornok lett Károlyi Sándor is, aki azt a parancsot kapta, hogy „vezérelje a jászokat és a kunokat”, habár „még nem szolgált”. Rákóczi úgy vélte, hogy a parasztkatonaság felett kizárólag a nemesi tekintély tud parancsolni, ezért kellene a tisztí állásokba nemsek. Szándékát erősíthette, hogy a nemesi vezetésnek az adott pillanatban alig volt alternatívája, mindenekelőtt a nemsek rendelkeztek kellő katonai és hivatali tapasztalattal. A parasztságnak, de többnyire a városi polgárságnak sem nyílt alkalma arra, hogy a hivatalvállaláshoz vagy a hadviseléshez szükséges ismereteket elsajátítsa. Erősen hatottak a társadalmi előítéletek is. A nemesi csatlakozók el is várták a társadalmi állásuknak megfelelő pozíciót, a vezető szerepet. Maga Rákóczi – bár írásaiban erősen hangoztatta, hogy mozgalmát a sanyargatott nép érdekében indította – mindig erősen hangsúlyozta nemesi kötődését. Az őt Lengyelországban felkereső egyik követ – bizonyos Majos János – esetében is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy „bátor, de szegény nemesember volt”.³

Akár Rákóczi feljegyzéseiben, akár az utókor történeti feldolgozásaiban a résztvevők társadalmi állásánál sokkal kevesebb szó esik nemzetiségi hovatartozásukról. A fejedelem, aki fontosnak tartotta kiemelni, ha mozgalmához nemsek csatlakoztak, többnyire megjegyzés nélkül hagyta a szereplők nemzetiségét. Elkülönítésüket más korabeli források is általában csak akkor tartották szükségesnek, ha a szabadságharcra szembefordulókra kellett szólni. Így jutottak a forrásokban kiemelkedő szerephez a rácok. Azok etnikai hovatartozása, akik csatlakoztak Rákócziékhoz, rendszerint homályban maradt. Okát elsősorban abban láthatjuk, hogy a kor szemléletében még feltétel nélkül érvényesült a feudális nemzetfelfogás, amely a nemzetet azonosította a nemességgel, Hungarusként tekintve minden tagját, függetlenül etnikumától, anyanyelvétől. A török kiűzését követően a magyarországi nemesség zöme valóban magyar volt. (Kivételt a horvátországi nemességben kell látnunk.) Az ország lakosságának összetételét azonban a másfél évszázados meg-

³ Igaz, *Emlékirataiban* néhány lappal utóbb kiderül, hogy Majos János mégsem nyerte meg Rákóczi tetszését, mert „nemességének előjogán akarta őket [a parasztokat] vezényelni, de részeskedő, pimasz és összeférhetetlen fiatalember volt s ezért nem alkalmas erre a tisztségre”. Uo. 33.

osztottság, a török hódítás, a nagyobb háborúk, de a békeidőkben sem szűnő portyázások, rabszedések megváltoztatták, mégpedig a magyarság kárára. A peremvidékek hegyei között élő nemzetiségeket ugyanis közvetlenül nem érintette az oszmán hódítás, településeik könnyebben tudták átvészelni a háborús kártevéseket is. A 18. század elején Magyarország kb. 4 milliónyi lakosságának mindössze fele lehetett magyar. E lakosság pontos nemzetiségi megoszlására nincs közvetlen adatunk.⁴ Jobban ismerjük gazdasági tevékenységüket és társadalmi összetételüket.

A hazai nemzetiségek jelentős része a magyarsághoz hasonló gazdasági tevékenységet folytatott, ami csökkentette a konfliktusok lehetőségét. A szlovákok és a ruszinok többsége földműves volt, a hegyvidékek sovány talajainak szerény jövedelmét a lakóhelyüket övező erdők kihasználásával igyekeztek növelni. A románok elsősorban juhok és kecskét tartottak, amit télen a folyóvölgyekben legeltettek, nyáron viszont a hegyi legelőkre hajtottak fel. A környékbeliekkel konfliktust egyedül a szerbek nagyállat (szarvasmarha, ló) tartásának félnomád jellege okozott, mivel a gazdálkodásnak ez a formája meg lehetőséget nagy kiterjedésű legelőt igényelt, ami sokfelé ütközött a szomszédok szükségleteivel. A hazai németiség (az erdélyi és felvidéki szászok) jelentős része városlakó iparos volt, a többi nemzetiség közül elsősorban a szlovákok közt találunk városiakat. A hazai nemzetiségek többsége olyan, ún. csonka társadalomban élt, amelynek nem volt feudális jellegű uralkodó osztálya, nem alakult ki világi értelmiségük sem, szellemi-társadalmi vezetésüket papjaik vállalták fel. Ez elsősorban a görögkeleti (ortodox) vallású szerbeket és románokat, továbbá a görög katolikus ruszinokat és románokat jellemezte. A vallási azonosság ugyan csak közvetve kapcsolódott az etnikai identitástudathoz, mégis erős hatást gyakorolhatott az adott népesség összetartozására. (Ez segítette elő a hazai szerbség és bizonyos fokok a románok azonosság-tudatának kialakulását.) A viszonylag erősen polgárosult és többségében evangélikus (lutheránus) németiséget területi szórtsága akadályozta meg abban, hogy egységes öntudata alakuljon ki. A szlovákok vallásilag erősen megosztottak voltak (70%-ban katolikusok, 30%-ban evangélikusok), nyelvjárásaik is elkülönítették őket, magukat differenciálatlanul szlávoknak nevezték (ebből alakult ki a szlovák elnevezés), azonosságtudatról esetükben sem igen lehetne beszélni. A társadalmi (földesúr-jobabágy) ellentétek még nem csaptak át nemzetiségi ellentétekbe. A nemzetiségek gazdasági tevékenységének eltérése, vallásuk különbözősége miatt a Habsburg-abszolutizmus nem egyforma súllyal nehezedett rájuk. Ennek ellenére közvetlenül a török kiűzését követően hazánkban még nem találunk olyan mozgalmat, amely etnikai alapon szerveződött volna.

Rákóczi és vezértársai méltán elvárhatták, hogy mozgalmukhoz a haza bármilyen ajkú lakosai csatlakoznak, s ennek külön említését sem tartották fontosnak. A *Vallomásokban* mégis találunk néhány, inkább véletlenszerű utalást a résztvevők nemzetiségére, nem is mindig közvetlen formában, hanem közvetve, a vallási hovatartozás megnevezésével.

⁴ A 18. század eleji népességi viszonyok megállapítására az 1715/20-i összeírások alapján a 20. század elején Acsády Ignác tett kísérletet. Ő az összlakosság számát még csak 2,5 millió főre becsülte. Véleménye szerint a magyarság ennek 45%-át adta. A legnagyobb számú hazai nemzetiség, a románok 19%-ot, a szlovákok 15%-ot, a németek 13%-ot, a délszlávok 4%-ot, a ruszinok 3%-ot tettek volna ki. Az újabb kutatások kiderítették, hogy az Acsády által vizsgált összeírásokból jelentős számú népesség maradt ki, különösen az országnak a török által kevésbé sújtott központi (ekkor még magyarlakta) területein. Ezért feltételezhetjük, hogy a magyarok aránya elérte az 50%-ot. Dávid Zoltán: Az 1715–20. évi összeírás. In: Kovacsics József szerk.: *A történeti statisztika forrásai*. Bp. 1957. 158–159.

Tudjuk, hogy a fejedelem családi birtokainak zöme (a munkácsi uradalom, vagy ahogy időnként maga nevezte, a munkácsi hercegség) Északkelet-Magyarország azon részére esett, ahol a lakosság zöme görög katolikus (a kor megnevezésével orosz) vallású ruszin volt. A Thököly-korszak hadjáratai, Munkács három éves császári ostroma súlyos terheket rakott az itt lakók vállára, akik így egyöntetűen a fejedelem mellé álltak. Minden biznnyal közülük kerültek ki a Rákóczi 1703 áprilisában Lengyelországban felkereső első parasztkövetek, mivel a merénylettől félő, rejtőzködését és magyar voltát is leplezni akaró száműzött „lengyel öltözetet viselő és nyelvükkel ismerős” lovását küldte szándékaik kipuhatolására. A lovasz a lengyel és a ruszin nyelv hasonlóságát kihasználva ereszkedett szóba a küldöttekkel. Ruszinok voltak a fejedelem első követői, parasztkatonái is, akik táborába érkezve „amikor messziről megláttak engem, letérdeltek és orosz módra keresztet vetettek”.⁵ Nem sokkal később – még mindig 1703 nyarán –, Rákóczi munkácsi tartózkodása idején az a hamis hír terjedt el, hogy a fejedelmet megölték. A parasztkatonák ekkor „a ruszinok szokása szerint hangos kiáltással sopánkodtak, úgyhogy visszhangzottak tőlük a hegyek és völgyek”.⁶ Tudjuk, hogy a szabadságharc súlypontja hamarosan az ország belsejébe tevődött át. Az *Emlékiratok* ezt meglehetősen szubjektív tényezővel magyarázza: „nem időzhettem tovább a hegyek között. A magyar katonaság szelleme ugyanis olyan, hogy az Alföld lakosai borzadnak a hegyekben való tartózkodástól.” A helyválttatás, a magyarok tömeges csatlakozása háttérbe szorította a ruszinok szerepét, akik majd a szabadságharc végóráiban jutottak ismét nagyobb jelentőséghez. Rákóczi 1711 januárjában, Bercsényi ungvári vára állapotának felmérését elrendelve próbálta ismét fegyverbe szólítani hű jobbágyságát.⁷ Elrendelte, hogy megbízottja, Fölséges Urunk ő Fölsége kegyelmes dispositiójából... elmegyjen az ungvári és homonnai Krajnákra. Legelsőbbben az ungvári Krajnán az oroszágának az elejekben adja ő Fölsége kegyelmes parancsolatját, hogy kiki azok közül a puskásokból sereget gyűjtven, kegyelmed rendelkezésétől függjön. Mely meglévén, mindazokat Kegyelmed conscribálván, az fegyverfogásra édesítse, az Fő-Commandáns orderétül függjön, az megirt két Krajnat az lézengő és tolvaj katonáktól oltalmazza, és ha a várat az ellenség megszállná: annak tehetsége szerint ártani igyekezzék, az várbeliekkel a correspondentiát el ne múlassa.” A harci kedv növelése érdekében a megbízott megígérheti a puskásoknak, hogy „valameddig fegyverben léznek, semminemű jobbági obligációval nem fognak tartozni, kivált, ha in effectu is hazafiságot és kötelességeket megmutatják.”⁸

A fejedelem általában nem csalódott a ruszinokkal szemben támasztott várakozásaiban. Sikerét részben annak köszönhetette, hogy öröklött birtokának jobbágysai megingatha-

⁵ A megjegyzés a római katolikusok balról jobbra való keresztvetésével ellentétes irányú, jobbról balra irányuló keresztvetésre utal.

⁶ II. Rákóczi Ferenc *Emlékiratai* 38.

⁷ *Archivum Rákócianum*. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó leveleskönyvei s más, emlékezetre méltó iratai 1705–1711 VIII. Közl: Thaly Kálmán, Bp. 1882. 410. – A megbízást Bezegh Imre udvari kapitány kapta, aki január 11-én – családja védelmére hivatkozva – maga helyett Szent-Iványi János brigadéroszt küldte a feladatra. „Az oroszágának az elei” [vezetői] a levél szerint a következők voltak: Szopkó Vaszió, Pásztéliek, Olexa Marczin, Kohlanics, a bukóczi pap, Nitkulicze, Hlivko, Moysze, Penyák Fedor, Dobe, Hancsarik, Dolhányi Hriczo, Sztieczko „és a többi ezekhez hasonló”. E nevek egyértelműen ruszin nemzetiségű vezetőket jelöltek.

⁸ Uo. 408–409.

tatlan tisztelettel tekintettek földesurukra, részben azonban bizonyára annak, hogy a római katolikus Rákóczi nem akarta elvágni összeköttetésüket a görögkeleti (pravoszláv) egyházzal. A Kárpát-medencében lakó eredetileg ugyancsak görögkeleti ruszinokat (akit szokat kárpát-ukránoknak is nevezni) 1692-ben I. Lipót kormányának sikerült a római katolikusokkal való unióba bevonnia. (Az így létrejött új egyházat nevezik görög katolikusnak.) Papjaik a római katolikus papokkal egyenlő elbánásban részesültek, vallási vezetőjük, a munkácsi „püspök”, az egri püspök ellenőrzése alá került.⁹ A püspöki szék betöltése fontos politikai lépésnek számított, ami a Rákóczi-szabadságharc idején nyílt konfliktushoz vezetett. A pápa Vinniczki nevű püspököt jelölte az egyházmegye élére, ami ellenkezett mind Bécs uralkodói érdekeivel, mind Rákóczi kegyúri jogaival. Az udvarban a jezsuiták pártfogoltját, bizonyos Hodermarszkit akarták püspöknek megtenni, míg a fejedelem Kaminski Petróniust támogatta.¹⁰ Rákóczi népszerűségét növelte, hogy míg a Habsburgok a püspökszentelést az esztergomi érsek jogának tartották, addig ő azt a kijevi metropolitának engedte át.¹¹ Az udvar megpróbálkozott azzal is, hogy a ruszinokat szembe fordítsa a fejedelemmel. A Haditanács ülésén Bécs püspökjelöltje azt a feladatot kapta, hogy a ruszinokat lázítsa Rákóczi ellen, s hirdesse ki, ha a nép fegyvert fog a fejedelem ellen, olyan szabadságot kap, mint a rác határőrök.¹² A ruszinokat azonban ez sem tudta eltéríteni földesúr-fejedelmüktől, akit mozgalma kirobbanásakor szeretetük és féltésük ezer jelével árasztottak el, majd felkelése végéig kitartottak mellette.

A ruszinoknál kevesebb szó esik Rákóczi emlékezéseiben a szlovákokról. Pedig a felvidéki hadműveletek során a kurucok óhatatlanul szlovákok által lakott területre értek, ahol a lakosság közül ugyancsak sokan csatlakoztak a mozgalomhoz. A szlovákságot a török hódoltság kevésbé viselte meg, mint az Alföld magyar népét, a Lipót-féle abszolutizmus, a bujdosó mozgalom letörésére indított kegyetlen hadjáratok azonban mindkét népet az udvar ellenségévé tették. Közel negyedszázaddal ezelőtt a hazai szlovákság történetének kiváló ismerője, Käfer István úgy fogalmazott, hogy „A Rákóczi felkelés nemzetiségi képe lényegében magyar–szlovák vonatkozásban a legegységesebb.”¹³ A szlovákok csatlakozásáról biztosította a fejedelmet 1704 szeptemberében írt híradásában Bercsényi Miklós: „csak az szent-kereszt, zsarnócza, mellyik tótságban, magokban zendülvén 4000 gyütt vala mellém, Lévához szaladtomban, már Kis-Tapolcsánhoz érkeztek vala.”¹⁴ December 9-én pedig azt javasolta Rákóczinak, hogy „az tót vármegyéknek parancsoljon Nagyságod: kitelik ezer hajdú jó, Árva, Túróc, Liptóbul.”¹⁵ A szlovákok, ezúttal városi polgárok csatlakozását igazolja az 1704. november 2-án Rákóczi hűségére áttért kassai

⁹ Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Bp. 1975. 123.

¹⁰ Esze Tamás: Rákóczi valláspolitikája. In: Benda Kálmán szerk.: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Bp. 1980. 289.

¹¹ Tofik Iszlamo: Társadalmi és nemzetiségi kérdések a szabadságharcban. In: Benda: i. m. 152.

¹² Esze Tamás: i. m. 289.

¹³ Käfer István: Magyarország nem-magyar népeinek részvétele a szabadságharcban. In: Benda: i. m. 213.

¹⁴ *Archivum Rákóczianum*. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704–1712. IV. első kötet. 1704–1705. Közli: Thaly Kálmán, Bp. 1875. 132. – A tót elnevezés a szlovákokra akkor még nem kapott pejoratív kicsengést.

¹⁵ Uo. IV. 210.

polgárok névsora, amelyben jó néhány szlovák és német nevet is találhatunk.¹⁶ Számos szlovák hangzású névvel találkozhatunk a kuruc katonaság további dokumentumai, a parancsok, rendeletek lapjain. Bercsényi például 1709. június 15-én, Kassáról Babócsay Ferenc brigadérosnak írt levelében, engedélyezte Luzsénszky Sándor regementjéből bizonyos „Malesznik Márton compániás-kapitánynak”, hogy 20-30 katonával – akik azt a vidéket jól ismerik – keljen át a Vágon és ott „hasznos hazaszolgálatot tehesen”. Később egy másik levélben Luzsénszky és kapitánytársai Vágon való átkeléséről tudósít, úgy azonban, hogy egy újabb „orderében fel kell tenni: templomok, papok, malmok és efféle dolgoknak károsításátul abstineáljanak [tartózkodjanak].”¹⁷ 1709. június 22-én Bercsényi Andrásy Pál generálist szólította fel, hogy engedje szabadon egy bizonyos „Koretinszky póstamesternek legényét”.¹⁸ Tudjuk, hogy a szlovák Daniel Krman, a szlávok eredetét kutató evangélikus főesperes lelkesítő beszédet mondott a kuruc zászlók egy részének felszentelésekor, s őt küldte Rákóczi követként XII. Károly svéd király udvarába. Mindemellett Krman a Hungarus patriotizmus képviselője volt.¹⁹

A szlovákság részvétele a szabadságharcban mégsem bizonyult annyira egyértelműnek, mint a ruszinoké. Részben szlovák (részben német) bányászok voltak a szenvedő alanyai annak a sortűznek, amely 1707-ben a selmeci bányászok elégedetlenkedését letörte.²⁰ A bányászok a szabadságharc idején a Felvidéken többfelé indítottak harcot bérük megemeléséért (ezek a mozgalmak szervesen kapcsolódnak a korábbi hasonló kezdeményezésekhez). Célkitűzéseik utóbb azzal bővültek, hogy az 1704 tavaszától bevezetett (felíratáról libertasnak nevezett) rézpénz helyett fizetésüket továbbra is ezüst („fejér”) pénzben kapják. A rézpénzt ugyanis a kereskedelmi forgalomban egyre nehezebben akarták elfogadni, vásárlóértéke így jóval elmaradt névértéke mögött. Néhány helyi jellegű (Gömör, Abaúj és Szepes megyei, valamint szomolnokai) megmozdulás után 1706 novemberében a selmecbányai bányászok magához Rákóczihoz indítottak követtséget. A fejedelem Johann Gottfried Hellenbach bányakamarai adminisztrátorhoz irányította őket, aki elutasította kérésüket. 1707 március 17-én a visszafojtott elégedetlenség nyílt mozgalomban tört ki. A bányászok beszüntették a munkát, az ellenük vezényelt hajdúkat kődobálással megfutamították (az adminisztrátor fejét betörték), amivel átmeneti engedményeket értek el. 1707 szeptemberének végén azonban többfelé is újra munkabeszüntetéshez kellett folyamodniuk. A selmeci bányászok száz tagú küldöttségét a gyanakvó bányavezetés ezúttal nem engedte Rákóczihoz vonulni, a helyi tárgyalások pedig eredménytelenül zárultak. A bányavezetés így október 3-án katonai sortűzzel verte vissza a Szélnaknára vonult

¹⁶ A névsort Bánkúti Imre közli. *A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1703–1704*. Gyűjtötte, összeállította, a bevezetést írta: Bánkúti Imre, Miskolc, 1989. 145–152. A szenátorok között szereplő Cristophorus Menzell minden bizonnyal német, míg a főbíró: Gregorius Lukácsik neve szlovák nemzetiségre utal. A választott közösség tagjai között német nevek: Joannes Kikker, Joannes Holub, Leopoldus Hotter, Franciscus Gras, Joannes Tréger, Paulus Roth, szlovákok: Fernandus Urbán, Joannes Zavatkai, Paulus Sztopkai, Georgius Pánkoviczky, Petrus Dvornikovics.

¹⁷ *Archivum Rákócizianum* VIII. i. m. 64.

¹⁸ Uo. 77.

¹⁹ H. Balázs Éva–Makkai László szerk.: *Magyarország története* I/2. kötet. 1526–1790. Bp. 1957. 468.; Käfer: i. m. 213.

²⁰ Részleteire ld. Heckenast Gusztáv: Az 1706–1708. évi bányászmozgalmakról. In: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Rákóczi-tanulmányok*. Bp. 1980. 79–85.

bányászokat, akik közül 11-en holtan, sokan sebesülten maradtak a helyszínen. A konfliktus azzal zárult, hogy a bányászok új hűségüket tehettek, ennek nyelve részben német, részben vend (szlovák) volt, utalva a résztvevők nemzetiségére. A kuruc vezetőket megdöbbséget. Még a szociálisan nem különösebben érzékeny Bercsényi is úgy nyilatkozott, hogy „az bányákon nem az érczet, hanem az embereket vagdalják”. Amikor 1708 márciusában a szomolnoki bányászok léptek fel panasszal, Rákóczi azt kivizsgáltatta, s elrendelte, hogy a panaszosok fizetésüket ezüstpénzben kapják.

A selmecbányai bányászokat sújtó sortűz következményei az utókor ítéletét is meghatározni látszanak. Míg a szlovák parasztság zöme lelkesen csatlakozott a szabadságharc-hoz, utódaik népdalokkal ápták a kuruc hagyományokat, addig a szlovák bányászok áldozata ürügyül szolgál a szlovák történetírásnak, hogy az egész mozgalommal szembehelezkedjen. A szlovák történészek többsége arra az álláspontra helyezkedik, hogy a fejedelem elsősorban a magyar nemesség előjogainak megvédéséért fogott fegyvert, mozgalmából „kizárták a magyar, a szlovák, az ukrán és a román nép tömegeit”. Nem jutott el Rákóczi a felvidéki városokat sújtó nemesi kiváltságok korlátozásáig sem. Mozgalma így nemcsak a harcokkal járó szenvedést, de kettős elnyomást is hozott a szlovák népnek.²¹

A románság részvétele a Rákóczi szabadságharcban nem egészen egyértelmű. Erdély társadalmá a 17–18. század fordulóján önmagában véve is rendkívül megosztott és feszültségekkel terhes volt. A hagyományos földesúr–jobbágyi ellentétet a székely közösségek bomlása, belső ellentétei, továbbá a szászok különállási kísérletei növelték. Az önállóság másfél évszázada után Erdély lakosai nem vették szívesen a Habsburg-birodalomba való betagozódás tényét és következményeit, különösen azért, mivel Bécsben nem mutattak hajlandóságot az erdélyieknek az 1690-i Lipót-féle oklevélben (Diploma Leopoldinum) ígért kedvezmények betartására. (Korlátozták az erdélyi kormányzervek működését, nem vették figyelembe a régi törvényeket, jelentősen túllépték a korábban megállapított adókat. Nem engedték trónra lépni II. Apafi Mihályt sem, bár ennek ígérete meglehetősen homályosan szerepelt a diplomában.) A fejedelemségben megerősödött a transzilvanizmus (az önálló erdélyiség gondolata), amelynek a szabadságharc idején hívévé szegődtek mind Rákóczi követői, mind ellenfelei.²² Nem volt különösebben jó hangzása a Rákóczi névnek sem, hiszen még divatos volt a mondás: „Elvitte pénzünket a Patak”, arra utalva, hogy I. Rákóczi György a fejedelemségből származó jövedelem jelentős részét Sárospatakon tartózkodó feleségének, Lorántffy Zsuzsannának küldte el. Nem lehetett feledni a II. Rákóczi György konoksága miatt Erdélyt 1658–1662-ben ért török és tatár dúlás következményeit sem. Bár az erdélyi országgyűlés az unokát 1704-ben fejedelemmé választotta, s 1707-ben be is iktatta, fejedelemségét olyan feltételekhez kötötték, amelyeket Rákóczi nem fogadhatott el. Az uralkodó és a rendek között megindult huzavona végül azért nem mérgesedett el, mivel a fejedelem Erdélyben ténylegesen nem uralkodott.

A románságot a Rákóczi-szabadságharc – a magyarsághoz hasonlóan – megosztotta. A megosztottság egyik alapja a románok vallási szétválása volt. A görögkeleti egyház 1697-i zsinatán Theophilus gyulafehérvári püspök elfogadta a katolikusokkal való vallási uniót. Az udvar 1699-i diplomája (I. Lipót kormányzata nem fukarkodott a különféle kiváltságok kiadásával, amelyeket rendszerint Diploma Leopoldinumnak nevezünk.) az áttérő papokat

²¹ Vö. Käfer István említett tanulmányával.

²² Az erdélyi viszonyokra ld. Trócsányi Zsolt: II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata. In: Köpeczi–Hopp–Várkonyi: i. m. 113–122.

felmentette a földesúri függéstől és az addig őket sújtó terhektől (dézsmá, robot), az 1701-i újabb kiváltságlevél a görög katolikus románokat gyakorlatilag negyedik nemzetté emelte volna. (Ezt az erdélyi országgyűlés nem fogadta el, így nem valósult meg.) A románság elvileg aszerint foglalt állást a szabadságharcra kapcsolatban, hogy elfogadta-e az uniót vagy sem. A görög katolikusok közül a többség csatlakozott Rákóczihoz, míg az ortodoxia mellett kitartók általában nem.²³ A csatlakozás szándékát erősíthette, hogy a rendek habozása miatt a mozgalom Erdélyben erősen szociális tartalmat kapott. Wesselényi István naplója szerint „egy német kapitány discourált volna úgy, hogy könnyű volna ezt a rebelliót lecsendesíteni, mert csak hirdetnék meg, a parasztság közt, hogy mind öljk meg a nemes embereket és soha többé jobbágyok nem lesznek, hanem csak valami kevés quantumot [mennyiséget, értsd: adót] adnak a császárnak, és mindjárt megcselekednék és leülének”.²⁴ Ilyen ígéret híján sokan csatlakoztak a mozgalomhoz, többnyire azonban a társadalom legaljáról származó, fegyelmetlen, féktelen elemek. A Meszes hegységben szabadcsapatot vezénylő Pintea Gligor – Rákóczi szavai szerint – „meg akarta mutatni hozzám való hűségét és lejött Nagybánya városához, mely inkább arany- és ezüsbányáinak hírében, mint valódi kincsekben gazdag. A várost az én nevemben akarta meghódítani vagy pártomra téríteni. A lakosok megadták magukat és beengedték őt a tornyokkal védett falak közé, de amikor Pintye csapatai fosztogatni kezdtek, a lakosok összefogtak családjuk és tulajdonuk védelmére s megölték Pintyét és társait. A város azonban ezek után is elküldte hozzám követeit, hogy tettüket megokolják és nekem engedelmességet fogadjanak.”²⁵

Rákóczi pátensei (a brezáni és a vetési) hatására a sorsa jobbúlását váró parasztság Máramarostól a Székelyföldre tömegesen özönlött Rákóczi zászlai alá. A fejedelem fő erőinek távolmaradása és a helyi birtokosok elhatárolódása (sok esetben tényleges elzárkózása váraikba, városaikba) miatt azonban alakulataik kezdetben szinte önállóan tevékenykedtek. Egyes feltételezések szerint 1704 nyarán mégis mintegy húszezer felkelő állt szemben Rabutin generális kilencezer fős császári seregével. A vezetők között magyar és román nevéket egyaránt találunk.²⁶ A románok jelentős számú részvétele következtében egyes román történészek a Rákóczi-szabadságharc erdélyi frontját egyenesen román jellegűnek tartják. Ezt azonban végül a Rákóczi-támogató erdélyi kuruc had 1707-i összeírása cáfolja. Ebben ugyanis a katonák származási helyét is rögzítették. A reguláris seregben a román többségű Máramaros vagy Hunyad megyéből, továbbá Fogaras földről szolgáltak, annál többen magyarok a Partiumból, Belső-Szolnok, Kolozs és Doboka megyékből, valamint a Székelyföldről.²⁷ A kurucok átmeneti sikerei a nemességet is mozgósították, az újabb katonai kudarcok azonban ismét csak a legradi-

²³ Arató: i. m. 70.

²⁴ Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló* I. k. 1703–1705. Közzéteszi Magyar András. Bukarest 1983. 271. – 1704. november 4-i bejegyzés.

²⁵ Rákóczi *Emlékiratai*. 47. – 1703-i bejegyzés.

²⁶ Magyar András: Az erdélyi magyarok és románok együttműködése a szabadságharcban. In: Benda: i. m. 219. – A tanulmány a románok közül a hátszegi származású, Nagyváradon császári szolgálatban álló s innen a felkelők mellé álló Marcu Hategeanu, a szilágysági Csurulea (Csurulya) János, a Torda környékén ismert Balica Nichita, a maros-széki Negru Vasile, a Háromszéken tevékenykedő Bucur Cîmpeanu és a szilágysági eredetű Sudricean Stefan nevét említi.

²⁷ Demény Lajos: A Rákóczi szabadságharc erdélyi hadairól 1707-ben. In: Pál Judit–Rüsz Fogarasi Enikő szerk. *Magyar András Emlékkönyv*. Kolozsvár 2002. 313. – Az összeírásra a Szászmedgyes melletti Harság váránál tartott hadi szemle alkalmával került sor. A fejedelemmel 5690 katona tartott, ennek nagyjából fele volt erdélyi, másik fele partiumi.

kálisabb csoportok tevékenységét segítették elő. A nemesség visszavonulása után 1707-től gyorsan szaporodtak a tolvajnak nevezett csoportok, a Brassó vidéki Columbán, a Mezőségen és Erdély más területein felbukkanó Balica és Fekete Vasil szegénylegényeiről a források úgy nyilatkoztak, hogy „kuruc nevezet alatt járnak”, társadalmi törekvéseiket azonban már nem kívánták méltányolni. 1708-ban a románok közül már csak az Arad és Borosjenő vidékéről Erdélybe került Dragul Farkas ezredes és Balica kapitány vezérletével működő egységekről tudunk, 1709-re pedig a mozgalom társadalmi bázisa teljesen kimerült.²⁸

A nemetség állásfoglalásáról a szabadságharcra kapcsolatban nehéz nyilatkozni. Erdély privilegizált szász közösségei kiváltságaik védelmében a 17. században is sokszor fordultak szembe saját fejedelmeikkel. Az önálló fejedelemség megszűnése után pedig körükben is erősen hatott a transzilvanizmus, ami óvatossá tette őket a Magyarországról kiinduló mozgalmakkal szemben. A felvidéki szászság inkább rokonszenvezett a magyarsággal, csatlakozásának is több jelét találhatjuk, mint a fentebbi kassai névsor tanúsíthatja. A Kárpát medence régebbi lakói közül viszont Rákóczi nem tudta maga mellé állítani a horvátokat. Az önállósággal rendelkező Horvátország bánja, Pálffy János gróf mindvégig a császári csapatok²⁹ egyik vezető alakja volt, a szabadságharc utolsó szakaszában főparancsnokuk, s ez döntően meghatározta politikai állásfoglalásukat. A horvátok távolmaradását az is magyarázza, hogy az egységesen római katolikus nemesség elégedetlen volt a fejedelem protestánsok iránt türelmes vallási politikájával.³⁰

A Rákóczi-szabadságharc nemzetiségi történetének neuralgikus pontját a rácok szerepe jelentette. Bár a mozgalomnak nem minden hazai nemzetiséget sikerült teljességében megnyerni, mégis különlegességnek számít, hogy a rácok mindvégig szembefordultak vele, s fellépésük tetemes kárt tudott okozni mind a felkelőknek, mind az otthon maradó lakosságoknak. Forrásaink – Rákóczi *Emlékiratait* is beleértve – telve vannak panasszal a rácok által okozott pusztítások miatt. Közismert a fejedelem megdöbbenése, mikor úgy nyilatkozott, hogy „a földből bújt-e ki ez a sok rác, annyi ezeret támasztott” Bécs ellenük.³¹ A megegyezésre törekvő kezdeményezések rendre kudarcba fulladtak, minduntalan újabb ellenségeskedés, kölcsönös rontás, annak megtorlása, bosszú követte őket. Mindez nem magyarázható kizárólag nemzetiségi szempontok szerint. A ráckérdés több volt, mint etnikai probléma, benne politikai, társadalmi és vallási tényezők is szerepet játszottak.

A 18. század elején rácnak a délszlávokat, közülük is elsősorban a görögkeleti (ortodox) szerbeket és a bosnyákokat nevezték. Nagyobb arányú beköltözésük a Kárpát-medencébe már a török alatt megkezdődött. Pásztorokadásuk a nagyobb mozgékonytságot és így nagyobb esélyt biztosított számukra a túlélésre, mint a magyar őslakosság földművelő életmódja. A Délvidéken (Temesköz, Bácska, Szerémség, Dél-Dunántúl) komoly számban váltották fel a többségében elpusztult, kisebb részben elmenekült magyar lakosságot. A pusztulás természetesen őket is sújtotta, ellene sűrű helyváltoztatással igyekez-

²⁸ Magyarai: i. m. 220.

²⁹ 1706 augusztusában Bottyán János a horvát bán vezetése alatt betörő horvát és rác csapatok ellen buzdította felkelésre a zalai nemeseket, minden 15 éven felüli férfit, „miképpen lehet, akár lovon, akár gyalog”, akikkel kiszorította az ellenséget Styriába. *Archivum Rákócziánium* X. Pótlékok s betűrendes név- és tárgymutató II. Rákóczi Ferenc levéltára első osztály I–IX. köteteihez. Szerk. Thaly Kálmán, Bp. 1889. 22.

³⁰ Arató: i. m. 11.

³¹ Wellmann Imre: A népesség sorsa a szabadságharc idején. In: Köpeczi–Hopp–Várkonyi: i. m. 38.

tek védekezni, beköltözésüket időnként visszavándorlás követte. Folyamatosságuk, helyhez kötöttségük, hagyományaik így nem vagy alig alakulhattak ki. Mivel katonailag is hasznosíthatók voltak, Bécs szívesen fogadta őket. A visszafoglaló háború idején beköltözésüket támogatták, privilégiumokat kaptak. A kiváltságok adományozásában nem kis szerepet játszott az sem, hogy az udvar a magyarok megfélemezésében is szerepet szánt nekik. 1690-ben – a császáriak balkáni megtorpanása és visszavonulása következtében – nagyobb csoportjuk érkezett Arsenije Črnojević (Csernojeviics) ipeki (peci) pátriárka vezetésével, amelynek létszámát korábban – a főpap saját állítását alapul véve – százezer főre tették, az újabb kutatások szerint azonban 20-30 ezer körül lehetett. I. Lipót 1690. augusztus 21-i kiváltságlevele, majd 1691. augusztus 20-i újabb privilégiuma lehetővé tette számukra, hogy zárt katonai és politikai egységben éljenek. Maguk választották vajdájukat és bíráikat, állami és egyházi adót nem fizettek, falvaik a katonai beszállásolás alól mentesültek. Az udvar a Balkánra való visszatelepítés reményében fogadta be őket, tőlük várva balkáni befolyásának, politikai hatalmának képviselőjét. A felszabadító háború elhúzódása, a balkáni hódítások elvesztése miatt azonban Črnojević hívei Magyarországon maradtak.³² Kiváltságaik azonban érvényben maradtak, kiemelve őket nemcsak az adó- és járadékfizető lakosság tömegeiből, de a megyei közigazgatás köréből is. I. Lipót az Udvari Haditanács javaslatára már 1691 áprilisában saját zászló alatt, vice-despota irányításával engedélyezte a rác katonaság „tábori szolgálatra” szervezését.³³ Azt ugyan az Udvari Kamarának – pénzügyi okok miatt – sikerült megakadályoznia, hogy összefüggő területet hasítsanak ki számukra, 1701-ben azonban – az Udvari Haditanács kezdeményezésére – megkezdődött a szávai, dunai, tiszai és marosi határőrkerületek megszervezése, mindenütt szerb katonasággal, s ezeket – a magyar kormányzati szervek kikapcsolásával – közvetlenül a bécsi Haditanácsnak rendelték alá.³⁴ De a betelepülés határa nem ért véget a déli határvidéken. A szerbség pásztorkodó elemeinek települései a Dunántúlon a Balaton déli partjáig, a Duna–Tisza közén Bajáig, a Tiszántúlon a Marosig értek, kereskedő-iparos elemeik viszont jóval ezen a vonalon túl is hoztak létre településeket (Ráckeve, Szentendre, Várado-laszi). Hiába kezdtek beilleszkedni a régebben megtelepedett elemek a hazai viszonyokba, az újonnan jöttek, akik nehezen szokták meg a letelepült életmódot, az alakulóban lévő földtulajdonviszonyok kötöttségeit. Nem akarták a jobbágysággal járó terheket vállalni, így nem csoda, ha megjelenésüknek a visszafoglalt területen birtokhoz jutott földesurak sem feltétlenül örültek. Az ország nádora, Esterházy Pál herceg, a Tolna megyei pusztáira telepített magyaroknak adott „megszállító levelében” meghagyta: „a rácságot éppen ne legyen szabad nekik magok közé bevenni”.³⁵ Kiváltságaik ugyanakkor irritálták a magyar parasztságot, akik a mindennapok rác kihágásaival szemben sem kaptak védelmet.

A rác–magyar fegyveres konfliktusok már Rákóczi szabadságharca előtt megkezdődtek. Voltak összetűzések Thököly híveivel, az udvar rácokat küldött a hegyaljai felkelés elfojtására, s velük fenyegette meg az adófizetésben elmaradt közösségeket. Kecskemétnek olyan levelet küldtek, miszerint „a budai főgenerális... minden irtalom nélkül a szó-

³² Darkó Jenő: Lipót császár által a magyarországi szerbeknek adományozott kiváltságok háttere. In: *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699)*. Eger, 1989. 190–195.

³³ Uo. 193–194.

³⁴ Benda Kálmán: Magyar–rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. In: Köpeczi–Hopp–Várkonyi: i. m. 142.

³⁵ Wellmann: i. m. 45.

fogadatlanokra ennyihány [egynéhány] ezer rácokat fog küldeni excutióra” [végrehajtásra]. A szlavóniai főhadbiztos olyan utasítást kapott, hogy a Dunántúl déli részét meg kell tisztítani a magyaroktól a rácok számára.³⁶

Az ország visszafoglalását követő bizonytalan helyzet, politikai feszültség következtében a rácok is találtak okot az elégedetlenségre. Újonnan érkezett, nem a határ mellé telepített csoportjaikat ugyanis az állam kivette a kedvezményezettek közül, s adófizetésre akarta kényszeríteni. Így volt némi esélye annak, hogy Rákóczinak, aki katonai értékük, valamint a konfliktusok leszerelése érdekében tartotta volna fontosnak szövetségüket, sikerül megnyernie őket. A Rákóczi levelét XIV. Lajoshoz vivő, öt eláruló Longueval kapitány már 1701-i vallomásában azt állította, hogy a főúr kapcsolatba lépett Črnojević pátriárkával, aki – állítólag – 40 000 katonát ajánlott a Bécs elleni felkelésre. Az állítás igazát nem sikerült bizonyítani (Rákóczi tagadta azt), a pátriárkát mindenesetre Bécsbe rendelték, s nem is engedték vissza híveikhez.³⁷ A Lengyelországba menekült fejedelem a franciáktól kért segély egyik indokaként azt hozta fel, hogy abból a rácok zsoldját szeretné fizetni. A szabadságharc kirobbanása után pedig, 1703. augusztus 9-én székelyhídi táborában felhívást bocsátott ki „ezen megnyomorodott magyar hazánkban lakozó vagy vitézkedő rác nemzetnek, minden tiszteinek, alattok való rácságnak és helyeknek minden lakosinak”, amelyben elrendeli, „valaki magyar hazánkban rác lakos... rác maga szabadságának örül, fogjon fegyvert, kötelezze édes hazánk szolgálatára magát”. Ennek fejében megígéri, „hogy fiurul-fiura, maradékról-maradékra oly szabadságban lesznek, hogy sehol senkinek semmi adót nem adnak, minden rác városok, amelyek most hazánk szabadsága mellett fegyvert fognak, valamint más hajdúvárosok oly szabadsággal fognak élni és egyedül csak fegyverekkel fogják hazájukat szolgálni”. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a felhívás fenyegetéssel zárul. Ha a rácok nem állnak a szabadságharc oldalára, akkor „minden könyörületesség nélkül öletjük, vágatjuk, sőt a gyermeket is kardra hányatjuk”. A kiáltványt megküldték az aradi határőrezred parancsnokának, Jovan Tököli-Popovićnak is.³⁸

A fejedelem kemény hangját igazolhatja, hogy mozgalma akkor már több rác–magyar konfliktuson volt túl. Alig robbant ki a szabadságharc, 1703 júliusában a Várad-olasziban állomásozó rác katonaság végigpusztította Bihar megye falvait, amire Rákóczi ellentámadással és a várad-olaszi rácok kardélre hányásával válaszolt.³⁹ A két nép összecsapása a szabadságharc folyamán ijesztő kegyetlenséggel folyt. A magukat megadókat, a foglyokat, a csatatéren maradt sebesülteket kölcsönösen felkoncolták, a másik nép településeit feldúlták, asszonyoknak, gyermekeknek sem kegyelmeztek. Rácok és kurucok között ezen a téren aligha lehetne különbséget tenni. De volt néhány dolog, amiben a rácok mégis túltettek a kurucokon. Vallási fanatizmusuktól tüzelve semmibe vették az egyházi menedékjogot, lemészárolták az oda menekülőket, vagy éppen rájuk gyújtották a templomot. A Délvidéken ejtett nem katona foglyaikat sem feltétlenül gyilkolták le, hanem sok esetben rabszolgaként a töröknek adták el őket. Gyakori volt az is, hogy a kurucok által szorongatott rác csapatok török területre menekültek. Nem csoda, ha *Emlékirataiban* a fejedelem a rácokat a magyarok „természetes ellenségének” nevezte. A rác dúlásoknak az alföldi, dél-dunántúli, de még a székelyföldi magyarság körében is nemzedékekre kiterjedő kedvezőtlen hagyománya támadt.⁴⁰

³⁶ Uo. 45.

³⁷ Benda: i. m. 143.

³⁸ Uo. 144–145.

³⁹ Uo. 144.

⁴⁰ Wellmann: i. m. 41–44.

Az állandó fenyegetettség miatt Rákóczi a szabadságharc idején többször is megpróbálkozott a rácokkal való békesség helyreállításával. Az egri vár 1704. áprilisi megadása-kor a várvédő rác katonaság nemcsak szabad távozást kapott, hanem vagyonát is megtarthatta. A székelyhídi felhívást újabbak követték. 1704 decemberében Bottyán János tábornok írt levelet a rácokhoz, amelyben tudatta, hogy „Méltóságos Fejedelem Urunk, természet szerént véle származott kegyelmességéből, nemcsak az elpártolt Hazánk lakosinak és fiainak, hanem inkább az egész Dunán túl és innend levő rác nemzetnek, – valakik tudniillik ennek utánna hadaink ellen való fegyverkezéstől megszűnnek – az kiadott Pátenseiben gratiát hirdetni mindazoknak kegyelmessen méltóztatott... Kihez képest megírt rác nemzetnek adtam oly teljességes hatalmat: valakik jövőendőben szegény Hazánk dicsőségével és szabadságával élni akarnak, – elkezdett köz-igynek előbbmozdítása mellett fegyvert fogván és érdemes tiszteket magok közül választván, mentül felesebben Kegyelmes Urunk hűségére, rác hadainknak számát szaporítsák; mellyeknek mint más, Országunk s szegény Nemzetünk szabadsága mellett fáradozó vitézeinknek, hórul hora való fizetések fogytatkozás nélkül meg fog járni, – az mely fizetés kezemnél is készen vagyon. Az kik pediglen helységekben gazdálkodások után élni akarnak: jószágokban, házokban, városokban, falukban bízvást visszaszállhassanak és majorkodhassanak, – megengedtetett.”⁴¹ Az ígéretek hitelét azonban a kölcsönös bizalmatlanság erősen megingatta. Hellenpront János ezereskapitány azt írta Károlyinak, hogy az ország pusztulásához vezet, ha „parolájokat és hiteket meg nem tartják,”⁴² mivel, amikor 1704 februárjában „a mely rácok meghódultak s protectionálisok volt; azokra eléb bátai, szeremlei, kalocsai, sárközi parasztság reámenvén, azokat levagdalták, kínozták, mindenekből kiforgatták; erre nézve ők is a magyarokon tromfot ütöttek.”

1705 márciusában a fejedelem Bottyán Jánost kérte arra, hogy újabb pátensét⁴³ juttassa el a rácokhoz. Ebben hangsúlyozta, hogy „minémű igazságos ügyekezettel kívánjuk a magyar haza szabadságának helyreállításának munkájával együtt az egész rác nemzet szabadságának helyreállítását is” s ennek céljából a rácok „magok követjeiket három hét alatt ide Egerbe küldjék hozzánk”. Bottyánt a fejedelem azért bízta meg a kettős feladattal, hogy forduljon a rácok ellen, s közben próbáljon közvetíteni, mert a török elleni háborúk során többször is kapcsolatba került velük, s ezért a rácok „különösen féltek” tőle.

Ezek a próbálkozások azonban végül szemmel látható eredmény nélkül zárultak. Régi kiváltságaik megújítása fejében a rácok nem kívántak eltántorodni Bécs hűségétől. (Az új uralkodó, I. József 1706. szeptember 15-én erősített meg valamennyi korábbi kiváltságlevelet.) Erre ösztönözték papjaik is. A középkori szerb állam bukását követően a görögkeleti egyház maradt az a fórum, amely az államiságot helyettesítette, és a lakosság öntudatát ébren tartotta. A szerbek körében korábban teljes kudarcot vallottak az udvar vallási uniós kísérletei, amelyekkel azután a felszabadító háború bonyolult politikai összefonódásai során fel is hagytak. Rákóczi vallási türelme így nemhogy bátorította, hanem inkább elriasztotta őket. Újabb felhívásai kudarcra nyomán Rákóczi I. Péter orosz cár segítségével reménykedett a rácok megbékéltetése ügyében. A közvetítést David Corbea cári követ vetette fel 1707 májusában. Követutasításában az szerepelt, hogy „a cár őfelsége kész

⁴¹ *Archivum Rákócianum*. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetre méltó iratok. 1685–1716. IX. Összegyűjtötte s az eredeti kéziratokból közli: Thaly Kálmán, Bp., 1883. 164–165.

⁴² *Rákóczi hadserege 1703–1711*. Válogatta és a bevezetőket írta Bánkúti Imre. Bp., 1976. 59.

⁴³ *Archivum Rákócianum*. IX. 171.

őket [a rácokat] a fejedelemmel megbékíteni, őket pártjára vonni, hogy ha tapasztalni fogja a fejedelem iránta mutatott barátságát”. A barátság jele ez esetben a lengyel korona elfogadása lett volna, amely az oroszok által támogatott II. Ágost király (Erős Ágost szász választófejedelem) lemondásával a svédbarát Leszczynski Szaniszló birtokába jutott. Rákóczi kapott az alkalmon, saját követének utasításában sürgette, hogy a cár indítsa el megbízottját a szerbekhez. Nedeczky Sándor követ úgy hallotta, hogy a cár „három-négy nap múlva expedíaltat [kiküld] Szlavónia–Magyarország felé három vagy négy itt a táborban lévő derék rácok közül való embert és kalugyert [ortodox papot, magát is talán Korbe Dávidot, noha még utunkban megbetegedvén, most is igen kornyadoz]”. A cár kérésének megfelelően Rákóczi új kiáltványt készített a rácok számára, amelyben az elvesztett Szerbia helyett a Dráva–Száva közén ajánlott területi különállást és önálló kormányzást számukra. Corbea követ azonban meghalt, a cár pedig nem akarta a rácok felbátorításával felingerelni a bécsi udvart, a szerbkérdés így nem került be a Rákóczi-val 1707 szeptemberében Varsóban kötött megegyezés szövegébe. (A bécsi orosz követnek az udvarban még a megegyezés tényét is le kellett tagadnia.) Nem szerepelt a rácok megbékéltetése I. Péter következő követének, Jemeljan Ivanovics Ukrainevnek a feladatai között sem. Gyakorlatilag eredménytelenek maradtak azok a próbálkozások is, amelyek 1708-ban a havasalföldi vajdák közvetítői szerepét igyekezett volna felhasználni.⁴⁴

A szabadságharc rácokról szóló dokumentumainak nagyobb része így a rácok pusztításairól és ennek elhárításáról szól. A megegyezés kudarcát látva Rákócziban és vezértársaiban az a meggyőződés alakult ki, hogy a rácok nem saját akaratukat, hanem Bécs előírásait követik. Ezt tükrözi Bercsényi 1704. április 19-én, Nagyszombatban keltezett levele, amelyben – a rácokat kigúnyolva – azt írta a fejedelemnek: „Az rácznak most Haizter [Heister császári főparancsnok] nyakán van a feje; legyen ez így meg: hitemre, horvát uram sem vár az magyar krnára [itt: nem támad a magyar határvidékre], – de rác uram sem gospodál [itt: hatalmaskodik]; mert ezek akkor mozognak, mikor az német billegeti.”⁴⁵ 1704 júniusában ugyancsak Bercsényi Majtényből küldött levelében felvetette azt az ötletet is, hogy a törökkel kellene fenyegettetni a horvátokat: „Az törököt nem kell vár alá, sem másövé bocsátani, hanem Slavóniának, és így onnan s Horvátország felül per consequens, nem kell armadánknak ollyasnak lenni.”⁴⁶ Június 20-án írott levelében még egyszer megismételte a felvetést: Bizzuk az törökre az rácztol...”⁴⁷

1705 elején Bercsényi Bottyán tábornok részére küldött utasítást. „Minthogy a Bácskaságon lévő rác az ellenünk való ellenségeskedéstől megszűnvn, barátságossan lakik”, ezért arra kéri Bottyánt, „az rácságot tovább is az ellenkezéstől lecsendesítse, minden úttal-móddal, – ha szintén általjában nemzetestül mellettünk fegyvert nem fognak is: legalább csendességre telepedvén, ne ellenségeskedjenek. Azon igyekezzék minden úttal, hogy, ha másünnen nem is: az Bácskaságról s a tájáról, az hol már egyezségben élnek velünk, valami rác hadat fogadhasson...” Felhívja figyelmét, hogy törekedjen arra: a csatlakozó rác hadaknak „fejérpénzül [ezüst pénzzel] fizethessen... Hogyha Mindszenty Far-

⁴⁴ Benda: i. m. 149–156.; Köpeczi Béla: *II. Rákóczi Ferenc külpolitikája*. Bp., 2002. 98.

⁴⁵ *Archivum Rákócziánum*. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704–1712 IV. első kötet. 1704–1705. Közli: Thaly Kálmán, Bp., 1875. 12–13.

⁴⁶ Uo. IV. 46.

⁴⁷ Uo. IV. 65. Két nappal később, június 22-én már óvta a fejedelmet a török követelése miatt, akik Szegedet akarták. Uo. 68.

kas magára akarná túl a Dunán is valamely rác had fogadását vállalni, nemcsak kapitányságra való levelet, de pénzt is köll adni neki, amint committálva van Bezegh Uramnak.”⁴⁸ Ugyancsak Bercsényi küldött 1705. szeptember 29-én, Guttánál lévő táborából utasítást Bottyánnak a Dunántúlon „való operációkra”. Úgy vélte, Csáky Mihály, Ebeczky István és Balogh Ádám hadaival menjen a „szombathelyi bizonyos rácok és horvátok fölkkörösésére”, hogy azok „fölverésében munkálkodjanak”. A nem fegyverkező lakosokkal szemben más bánásmódot követelt meg: „Ezeket kívül mindenekelőtt hazája szeretetét maga elütt viselvén, az föld népét, – Magyarországon levő magyar, horvát és német lakosok között semmi kelembeztetést [megkülönböztetést] nem tévén, – idegesíteni, szomorítani és zaklatni absolute ne engedje, sütt azokat szelédítű, idesgetű pátensekkel magok nyelven is édesgesse, minden úttal-móddal hadaikhoz szelédítse...”⁴⁹ A helyi hatóságok arra szólították fel, hogy az idegen hadak, különösen a gyorsan mozgó rác egységek mozgásáról pontos információkat küldjenek a kurucoknak.⁵⁰

A Rákóczi-szabadságharc végül nem a nemzetiségiek távolmaradása miatt bukott el. A magyarság erői nem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy a Habsburg-haderő megnövekedett katonai erejével sikeresen küzdjenek meg. *A nemzetiségek többsége, akiket ugyanazok a terhek sújtottak, mint a magyarságot, ebben a harcban „ki ki édes hazája, nemzete mellett” vállalta a közösséget a magyarokkal.* A nemzetiségi kérdés, a valóságos és mondvacsinált ellentétek majd csak a 18. század második felében zavarták meg az eltérő népek együttélését, akkor születtek az egymás kirekesztésére alkalmas ideológiák is (román és szláv kontinuitás elmélete, Kálmán király és a horvátok szerződése stb.).

⁴⁸ Uo. IV. 327–328. Mindszenty a rácok kapitánya volt.

⁴⁹ *Archivum Rákócianum*. VIII. 10.

⁵⁰ Vö. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen város protocolluma. IV. A. 1011/a 25. k. irataival.

Köpeczi Béla

A románok és a Rákóczi-szabadságharc

Romanians and the Rákóczi War of Independence

According to Romanian historian N. Iorga, the Rákóczi War of Independence was of a national (Hungarian) character and he does not mention the Romanians. The study of Béla Köpeczi seeks to make up for this lack by recalling Romanian literary works dealing with the Rákóczi War of Independence.

A Rákóczi-szabadságharcban köztudottan nemcsak magyarok vettek részt, hanem a nemzetiségiek, is mint a rutének, a szlovákok és a románok¹. Ez volt az utolsó olyan nagyobb küzdelem, amelyben a különböző etnikumok közös fellépést vállaltak a Habsburg-ház uralmával szemben. A nemzetiségi ellentétek ekkor még nem játszottak szerepet, ezek csak a XVIII. század végén jelentkeznek, és majd az 1848–1849-es szabadságharc idején törnek felszínre. Ekkor még – a horvátok és a szerbek kivételével – egyöntetű volt a vélemény, hogy megszabaduljanak Bécs uralma alól, és létrejöjjön a független Magyarország és Erdély. E két ország egymástól elkülönített életet élt, Rákóczi a maga részére csak Erdélyt kívánta megtartani, Magyarország számára Miksa Emmánuel bajor választófejedelemet öhajtott a királynak.

A románok a Rákóczi-szabadságharcban két vonatkozásban is jelentős szerepet játszottak. Az egyik általános jellegű volt, hiszen a román jobbágyok és nemesek a magyarokkal együtt keltek fel a bécsi kormányzat ellen. A jobbágyok azt remélték, hogy hadba vonulásuk fejében hajdúszabadságot kapnak. Volt azonban egy másik ok, amely az erdélyi románokat, jobbágyokat, nemeseket és papokat Rákóczi mellé állította, és ez az egyházi kérdés volt. I. Lipót császár már 1692-ben Kollonich Lipót bíboros ajánlására létre akarta hozni – miként a ruténeknél –, a román görög katolikus egyházat. Az új egyházalapításról hosszas viták folytak, amelyek oda vezettek, hogy a román papság egy része 1700-ban elfogadta, elismerte fejének a római pápát és az ehhez kapcsolódó hitelveket, megtartotta viszont a görögkeleti egyházból örökölt papi házasságot és más törvényeket. Az úgynevezett unió sokfelé ellentéteket váltott ki a román lakosságban, papságban, s nem kevesen ezért is támogatták a Rákóczi-szabadságharcot, amelynek vezetése ebben a kérdésben is a vallási türelmet képviselte.

A továbbiakban mindkét szempontból vizsgálom a románok részvételét, előre bocsátva, hogy természetesen a két törekvés találkozott, és egyik a másikat erősítette.

A románság szerepe a szabadságharcban

A románok (akiket akkoriban oláhoknak neveztek), amikor a szabadságharc kitört, mint jobbágyok a nemesek uralma ellen fordultak. Ifjabb Teleki Mihály naplójában azt írja,

¹ E kérdéssel először Márki Sándor foglalkozott: *II. Rákóczi Ferencz*, I. köt. Budapest, 1907. Kibővítvé: Köpeczi B.: A nemzetiségek a Rákóczi-szabadságharcban. *Történelmi Szemle*, 2000, 3–4. szám

hogy az „oláhság” 1703 végén elégette jószágait.² Ezt mondja Cserei Mihály is: „ezek (ti. a kurucok) prédálása mindenütt Erdélyben a kővári oláhokkal; csak hajtják a számtalan ménest, ökröt, juhot Erdélyben és elpusztítják az egész országot.”³ Kezdetben az erdélyi nemesek a Guberniumhoz fordultak segítségért, de nem sok eredménnyel.⁴

Rákóczi azonban nem jobbágyfelkelést akart vezetni, hanem az egész ország megmozdulását Bécs ellen, következőképpen a nemességhez is fordult az összefogás érdekében. Ezzel megváltozik a felkelés jellege, és az erdélyi nemesség nagy része is Rákóczi mellé áll. Csak azok maradnak távol, akiket Rabutin császári tábornok Szebenben és Brassóban maga mellett tart, így többek között Bethlen Miklóst, akit a *Noé galambja* című politikai iratáért letartóztat, és Bécsbe küld. A többi nemes, például a Teleki-, a Wesselényi-, a Petri-, a Mikes-, a Barcsai-családból a kurucok mellé állnak, és jelentős feladatokat kapnak. Ebben a megváltozott helyzetben is a román jobbágyok és kiskisnemesek csatlakoznak a felkeléshez. Így tudunk arról, hogy Haczegány Márkuly 300 katonával vesz részt a harcokban. Ugyanez történik az Avasban is. Máramarosban a görögkeleti Szuhay Mihály vezetésével román kiskisnemesek, a Finták, a Tatárok, a Papok, a Drágosok, a Sztánok is csatlakoznak. Maros- és Udvarhelyszéken Neagra Vaszil, Háromszéken és a Barcaságban Kimpján Bukur, Aranyosszéken Balika parasztjai lettek kurucokká.⁵ (A neveket a korabeli magyar helyesírás szerint idézem).

Híressé vált 1703 augusztusában a román szegénylegény Pintye Gligor (Grigor Pinteá), akit „hegyi tolvajnak” tartottak. A háború kitörése után bevette Nagybányát, ahonnan a császáriak el akarták szállítani Szatmárra a pénzverő eszközöket. Maga Rákóczi írja *Emlékirataiban*: „A Meszes-hegység hírhedt rablója, a román eredetű Pintye akarván mutatni hozzám való hűségét, lejött Nagybánya városához... hogy azt számomra elfoglalja, vagy pártomra állítsa.”⁶ A városban szívesen fogadták, de csapatai fosztogatni kezdtek, és az iratokból az derül ki, hogy egy Décsy István nevű tanácsos augusztus 22-én lelötte. Ügyében a per még 1706-ban is folyt.⁷

Karácsony Tódor Surányfaluból „hajdanában hegyi tolvaj” volt, de Rákóczi hadaiban katonáskodván már ottani vitéz cselekedeteivel magát nevezetessé tette, majd 1717-ben részt vett a tatárok visszaverésében.⁸

Szurdicsán István szintén a kurucokhoz állt. Rákóczi egyik levelében 1704. december 1-jén arról ír, hogy kapitányságot tulajdonított magának, néhány nappal később pedig a Zalatnát támadó németek elleni kiállítását dicséri. 1706-ban valamilyen bűnt követett el, és Rákóczi elítéli őt, de egy Károlynak írt levelében, ugyanennek az évnek az elején ezt írja: „Méltó volt az haláltól meggratiázni”.⁹ A legnagyobb hírre Draguly (vagy Dráguly) tett szert, aki ezredét végig megtartotta és részt vett különböző akciókban. 1708-ban a fejedelem külön is megemlékezik róla, mert megvert egy német csapatot, és Bercsényi szívesen

² Ifj. Teleki Mihály: *II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója*. Szerk. Temesi A., Budapest, 25.

³ *Rákóczi-tükör*. Szerk. Köpeczi B. és R. Várkonyi Á., I. köt. Budapest, 1973. 377.

⁴ Márki i. m. I. 487.

⁵ Idézi őket Márki említett könyvében.

⁶ *II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai*. Szövegkritikai kiadás. Budapest, 1978, 313.

⁷ A regestrumban 1706-nál, utasítás Barcsay Mihály számára. A. R. I. 22.

⁸ Marosán V.: Az avasi oláhok a Rákóczy-forradalomban. *Magyar-román Szemle*, 1896, 2. szám.

⁹ A. R. I. (Archivum Rákoizanium) 185, 192, 320, 531.

örvendezik sikerében. Elkíséri a fejedelmet Lengyelországba is, és Dolgorukij Bercsenyitől kéri, hogy küldje el őt hozzája. További sorsáról mit sem tudunk, de feltételezhető, hogy az orosz hadseregben szolgált.¹⁰

E felsorolás maga bizonyítja, hogy milyen szép számban vettek részt a románok Erdélyben a Rákóczi-szabadságharc különböző műveleteiben, természetesen addig, amíg a kuruc hadsereg képes volt mindkét országban a császáriaknak ellenállni.

A vallási ellenállás

Egy román történetíró, Silviu Dragomir sok adatot részletező könyvében¹¹ leírja a görögkeleti románok ellenállását az egyházi uniós törekvésekkel szemben. Ez az ellenállás egyszerre jelentkezett a jobbágyoknál, a nemeseknél és a papságnál. A román görögkeletiek először 1701-ben fordulnak Bethlen Miklóshoz, a kancellárhoz. Bethlen Miklós ezt írja *Önéletírásában*: „Egy Nagyszegi Gábor nevű...szegény nemes, másképpen megnevezhető értelmes, írástudó, pápistából oláh vallásra állott embert, (a papok és a jobbágyok, K. B.) kurátornak tesznek, hogy az ő dolgokat folytassa gubernium, ország és akárki előtt; ők lelkiismeretük szabadságán kívül régi rítusuk szerint semmit sem kívánnak.” (A latin szöveg: *Praeter conscienciae libertatem secundum ritum veterem.*¹²) Nagyszegi ismét jelentkezik Bethlennél, és bead egy tiltakozó iratot. A kancellár igyekszik őt csillapítani, de nem mer a gubernium más tagjai előtt mellette fellépni. A román püspöknél szolgált Nagyszegi, aki szembefordult az unitussá vált előljárójával, újból megjelenik, elmondva, hogy „Istenért ő mindenre és a halálra is kész”. A kancellár végül is Sárosi János ítélmesterhez utasítja, aki kész a protestációt elfogadni. Ez veszít okozza, mert letartóztatják, és majd csak később mentik fel Bécsben. Bethlen *Önéletírásában* sajnálja Nagyszegit, és ezt írja: „Én ez az ügyet s ötet és társait is szántam, és ha lehetett volna, bizony tiszta szívvel segítetttem volna, de féltem, hogy magát, másokat is és engemet is veszedelembé ejt, hasznom sem lészen a religió dolgában”. Nagyszegit végül letartóztatják, és csak 1706-ban engedték ki. Börtönbüntetése idején meghalt a felesége, szabadulása után a kurucokhoz áll, bár már elég idős. Rákóczi 1708-as leveleiben emlékezik meg róla mint brigádérosról és később mint érsekújvári parancsnokról.¹³ További sorsáról semmit sem tudunk. Mindenesetre ebben az időben Rákóczi öreg embernek mondja.

A román görögkeletiek Oroszországból és a román fejedelemségekből misekönyveket kapnak, ortodox papok esetenként oda menekülnek és kiképzést kapnak.¹⁴

Bethlen Miklós kapcsolatba kerül egy görögkeleti pappal, akit Czirka Jánosnak (Ioan Țirca) nevez, és akit így ír le: „Magyar, deák, olvasástudó, értelmes és tudós oláh papot

¹⁰ A. R. I. (Archivum Rákozionum) 518, II. 67, 290, 446, 503, III. 291, 594, 602, VI. 4, 410, 416, 418, 421, 427, 428, 432, 459, 494, 702, 704, 708, 713.

¹¹ *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea*, Sibiu, 1–2. köt. 1920–1930.

¹² *Bethlen Miklós Önéletírása*. V. Windisch Éva kiadása. Budapest, 1955. II. köt. 52 és köv.

¹³ A.R. II. 177, 468, 541, 651, III. 126, 178, 212, 233, 236. Ez utóbbit a bujdosóknál említi

¹⁴ P. Cernovodeanu: *A havasalföldi és a moldvai vezető körök magatartása a kuruc felkeléssel szemben*. Rákóczi tanulmányok, Budapest, 1980, különösen Damaschin püspökkel kapcsolatban. 260.

(egy Szunyog Ferenc nevű jezsuita)... megfogott és vasban tartatott a monastériában: ez elszaladt vasastól a mű fehervári kollégiumunkba és én tudton küldtem Enyedre és ott in latibulo (rejtekekben) tartottam majd két hétig, osztán a gubernátor (Bánffy György) és több református urakkal aperte pártját fogók, collocálók Hunyad vármegyében reformata oláh ecclesiában, fizetés is rendelvén neki.¹⁵ Végül Czirkának el kellett bujdosnia, elment Havaselvére, majd Moldvába. 1707-ben Rákóczi a görögkeleti egyház püspökének fogadta el, és ő nagy tisztelettel emlékezett meg a fejedelemről.¹⁶ A kurucok legyőzése után Máramarosba vonult el, sorsáról többet nem tudunk.

A szabadságharc idején Atanasie uniós püspök és papjai a császáriak alatt működtek, s a jezsuiták tanácsait fogadták el. A kurucok által megszállt területeken a görögkeletiek vallási életükben fenntartották, folytatták a „régí ritust”. A két egyház között a harc tovább folytatódott, s a XVIII. század végén a görögkeletieknek is önálló püspökséget állítottak fel.

A román fejedelemségek szerepe

Rákóczi Ferenc a román fejedelemségekkel több megfontolásból is folytatott tárgyalásokat. Először is tájékoztatta az ottani uralkodókat a magyarországi és az erdélyi fejleményekről. Gondot fordított arra, hogy kérje segítségüket az odamenekülő erdélyi bujdosók támogatása érdekében. Két menekülthullámról volt szó. Az egyik 1705 után jelentkezett, a másik 1707-ben. Ehhez támogatást nyújtott a konstantinápolyi francia követ, Ferriol és az ott tartózkodó magyar küldöttek, akik kérték a Portát, hogy komolyan segítsen az oda került bujdosóknak.¹⁷

A másik szempont a rácokkal (szerbekkel) folytatott tárgyalás volt. Amikor 1707-ben Rákóczi megkötötte I. Péterrel a varsói szerződést, ennek egyik pontja arról szólt, hogy a cár segítse a szerbekkel való megegyezést. Kevés történt ezen a területen. Mindenesetre a tárgyalások a szerb vezetőkkel Bukarestben folytak, s Rákóczi azt remélte, hogy ezek változást hoznak a kapcsolatokban. Erre azonban nem került sor, a rácok kezdetől fogva, végig támadták a kurucokat.

A harmadik szempont: Rákóczi igyekezett beavatkozni Havaselve belső ügyeibe. Constantin Brâncoveanu havaselvi fejedelem befogadta a magyar bujdosókat, ugyanakkor jó kapcsolatokat tartott fenn az Erdélyben lévő osztrák katonasággal is. Ez bosszantotta Rákóczit, aki többször kifogásolta ezt a magatartást mind a Portán, mind a konstantinápolyi francia követnél. Az ügyet komplikálta, hogy a havaselvi fejedelem elmozdította Mihai Cantacuzinot a hadvezéri tisztségből, mert az tiltakozott a vajda „despotizmusa” ellen. Ebből sok viszály támadt a fejedelemségben, és I. Péterrel s Rákóczival. Ez utóbbi követet küldött Havaselvére, de az akcióknak nem lett eredménye. A fejedelemségek és a Rákóczi-szabadságharc kapcsolatairól szép és részletes összefoglalót közölt P. Cernovodeanu.¹⁸

A szabadságharc emlékezete

Mint a ruténeknél és a szlovákoknál, úgy a románoknál is fennmaradt a népköltészetben a szabadságharc emlékezete. Leginkább a román szegénylegényekről emlékeznek meg,

¹⁵ Bethlen i. m. II. 59.

¹⁶ Dragomír i. m. I. köt. 74 és köv.

¹⁷ Lásd az említett Cernovodeanu-tanulmányt

¹⁸ Kőpeczi B.: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, Budapest

így Pintyéről, akinek cselekedeteiről számos ének szól.¹⁹ A *Pintye vitéz* című énekben egy hadnagy el akarja őt fogni, egy pap azonban arra biztatja, hogy lépjen fel az urak ellen. Pénzt szerez, amelyet szétszót a szegények közt. Bajor Andor fordításában a szöveg így fejeződik be:

Megtettem mindent, amit megtehettem / kinek tartóztam, mindent megfizettem.

Dsida Jenő verssora jut eszünkbe.

I. Pop-Reteganul közöl egy másik verset is, amely Pintye haláláról szól, és arra szólítja fel utódait, hogy emlékezzenek meg róla.²⁰

De români fie horit / Și de unguri pomenit. Magyarul: A románok dicsőítsék / a magyarok megemlékezzenek róla.

Úgy tűnik, hogy ez a „hóra” Pintye nagybányai halálának a változatát erősíti meg.

A *kuruc küzdelmek költészete* című kiadványban²¹ két olyan román vers van, amely ehhez a szabadságharchoz kötődik. Az egyik szövege megmaradt az 1716-ban összeállított Bochkor-kódexben, és az az érdekessége, hogy román és magyar szöveget közöl, szerzője feltehetőleg erdélyi diák, aki ismeri a latin költészetet. Az ének a következőképpen kezdődik:

Ni ficiori cu piciori, minden vígan járja. Ezek után kilenc strófa következik, és a végén ezzel fejeződik be: Cînd a dormit, szegény ember ellopták a lovát.²² Egy olyan román kuruclól van szó tehát, aki elalszik, és elviszik a lovát.

A két nyelvű énekről az embernek eszébe jut az a 20. századi nóta, amelyet Kolozsvárt hallott gyermekkorában: Nincs Kolozsvár bekerítve, Slobod îi drumul...

Egy másik bujdosó dala, amely 1770-ben jegyeztetett fel, így szól: „săracă străinătate, Mult mi ai fost fără dreptate.” Magyarul: Boldogtalan idegenség, nagyon igazságtalan volt hozzám.

A szabadságharchoz közelebb áll néhány olyan költemény, amelyet Marosán Viktor adott ki a Magyar–Román Szemlében. Az egyik így hangzik románul és magyarul:

Fruză verde, nucă sacă / Nu-mi treba boi, nici vacă

Magyarul: Zöld levél, de száraz dió / Nem kell nekem ökör, tinó, /

Zöld levél a kalapodra, / Még a tűznek sem néz oda.

Ennél konkrétabban szól a szabadságharcról és vezéereiről a következő:

Măi Rákóczi, Bercsényi, / Unde-i merge, acolo om fi.²³

Magyarul: Hej Rákóczi, Bercsényi, / Ahova mentek, ott leszünk.

Mindez arra utal, hogy az erdélyi románok mint szegénylegények és mint harcoló jobbágyok, mint bujdosók megemlékeztek a Rákóczi-szabadságharcról. A népköltészetnek ez az emlékezete a mi figyelmünket is megérdemli, nem is szólva arról, hogy ebben az esetben magyarok és románok közösen vettek részt a Habsburgok elleni harcban N. Iorga.²⁴ A Rákóczi-hamvak hazaszállításakor így emlékezett meg a Rákóczi-szabadságharcról, hogy annak „nemzeti jellege” volt, s ennek kapcsán szól a román fejedelemségek ehhez való viszonyáról. Az erdélyi románságról azonban Iorga nem tesz említést. Mi ezt a hiány igyekeztünk pótolni.

¹⁹ A román irodalom kistükre. M. Gafita és Lőrinczi L. kiadásában, Bukarest, 1961. I. köt. 60 és köv.

²⁰ I. Pop-Reteganul: *Trandafiri si vioarele*. Szamosujvár, 1908. A címe: *Hora lui Pintea Viteazul*. 45 és köv.

²¹ *A kuruc küzdelmek költészete*. Szerk. Varga I., Budapest, 1977, 702–703.

²² Uo. 704.

²³ Uo.

²⁴ Iorga: *Francisc Rákóczy al II-ilea, înviatorul constiinței naționale ungurești și României*. *Analele Academiei Române*. 1910–1911.

**Rákóczi alakja
a szépirodalom tükrében**

**The Figure of Rákóczi as Reflected
by Literature**

The author considers the literary compositions concerning the Rákóczi War of Independence: the Memoirs of Prince Rákóczi, the finest works of Kuruc poetry, the letters Kelemen Mikes wrote in Turkey, and the writings of major authors of the succeeding generations.

A nemzeti történelem kimagasló hőseinek minden kultúrában identitásformáló szerepük és hatásuk van, alakjuk bele van szöve abba a mentális rendszerbe, amelyet a „hagyományos” történelemszemlélet történelmi tudatnak, nemzeti tudatnak, a posztmodern felfogás (nevezetesen a francia Jean-François Lyotard) pedig „nagy narratívának” nevez. Ezek a „nagy narratívák” egyszersmind történelmi értékválasztást és értékrendet, következőképp a közösen választott stratégia (a nemzeti stratégia) orientációs késztetését jelentik. Ebben az értelemben lehetséges az, hogy a nemzeti történelem kimagasló hőseinek mindig szimbolikus szerep (is) jut: olyan sorspéldázatok, olyan értékeket, olyan történelmi stratégiákat mutatnak fel, amelyek nagymértékben befolyásolják egy nagyobb emberi közösség (egy nemzet) önmagáról kialakított képét, önazonosságtudatát és törekvéseit.

A nagy nemzeti narratívákat, mindenekelőtt a közép- és kelet-európai régiókban többnyire nem a történettudomány vagy a politológia, inkább a szépirodalom alakítja ki. A magyar történelem kimagasló hőseinek alakját jobbra szépirodalmi alkotások tették ismerettké és népszerűkké, pontosabban emelték abba a szakrális és mítikus magasságba, amelyet figyelve létrejött a közös értékválasztás és a közös cselekvési stratégia. Ilyen szakrális és mítikus szerepet kapott az idők során Szent István és Szent László, Hunyadi János és Mátyás király, Zrínyi Miklós és Bethlen Gábor, Kossuth Lajos és Széchenyi István alakja, és ilyen szerepet kapott természetesen II. Rákóczi Ferenc alakja is. A szépirodalmi alkotások: költemények, regények, esetleg drámai alkotások minden történettudományi munkánál hatásosabban kapcsolódtak az utókort a nemzeti történelem nagy egyéniségeihez és magához a történelmi múlthoz, teremtték meg a nemzeti hagyományt, alakították azt a „nagy narratívát”, amely nélkül nemzeti önazonosság, nemzeti tudat valójában el sem képzelhető.

Rákóczi alakja a mögöttünk lévő két évszázadban maga is ennek a nemzeti „nagy narratívának” a szerves része lett, a fejedelem és az általa vezetett függetlenségi háború ismerete nélkül nem csak a magyar történelemről alkotott képünk volna csonka, hanem nemzeti tudatunk és identitásunk is. II. Rákóczi Ferenc egyénisége és életének története szinte mindig jelen volt a magyar irodalom ösztönző tényezői között, igaz, nem mindig azonos intenzitással és nem mindig változatlan értelmezésben. Éppen ennek az értelmezésnek a története mutatja be annak a szellemi horizontnak a többszörös átalakulását, amelyen a nemzeti közösség a maga múltjával számot vetett, és önmagáról képet alkotott.

A fejedelem alakja jelen volt a 18. század népszerű énekköltészetében, abban a hatalmas irodalmi korpuszban, amelyet a magyar irodalomismeret „kuruc költészetnek” nevez. Ennek a hatalmas költői anyagnak az összegyűjtése és kritikai feldolgozása – nem

kevés korábbi vállalkozás, így a többi között Thaly Kálmán, Erdélyi Pál, Esze Tamás, Dávid Gyula és Stoll Béla szövegkiadásai után – mindenekelőtt a Rákóczi-kor kiváló kutatójának: Varga Imrének a nevéhez fűződik, aki 1977-ben (a fejedelem születésének 300. évfordulója alkalmából) adta közre *A kuruc küzdelmek költészete* című igen gazdag gyűjteményét, és ebben kétszáznegyvenhárom verses szöveg tükrében mutatta be a korszak hadi, politikai, leginkább pedig „lelki” történetét.

A kurucor költészete természetesen igen árnyalt, sokszínű képet ad Rákóczi alakjáról is, ennek a költői korpusznak olyan máig élő darabjai léteznek, mint az 1703 nyarán keletkezett *Rákóczi Ferenc buzgó éneke* című vers, amelynek szerzőségét több irodalomtörténet-író (így a szöveg első közléte: Badics Ferenc is) magának a fejedelemnek tulajdonítja, a *Rákóczi Ferenc éneke* (Cantio de Francisco Rákóczy), amely a fejedelem nevében szólítja egységes fellépésre a függetlenségi harcot vívó nemzetet, a *Rákóczi Ferenc bús éneke*, amely a hazájától búcsúzó, önkéntes számkivetésbe induló fejedelem alakját rajzolja meg, és a *Magyar ének vagy Rákóczi-mars*, amely *Rákóczi-nóta* címmel talán a legnagyobb politikai és szellemi hatást érte el. Főként a reformkori magyar közgondolkodásban, és minden bizonnyal Kölcseyre, a *Himnusz* szövegére is hatott.

A Rákóczi alakját, küzdelmeit és személyes sorsát felidéző kuruc költemények a fejedelem alakját részben mint szabadtítót, karizmatikus vezért, részben mint az Úristen végső kegyelméért fohászkodó tragikus hőst mutatják be. Az első (amint láttuk, magának a fejedelemnek tulajdonított) Rákóczi-vers még lengyelországi ihlet nyomán, de már Kálló várának ostroma idején keletkezett, s ebben a vezér a nemzet összefogására szólít fel: „Magyar nemzet, kérlek téged az Istenért, / Hogy magyar magyarnak ne szomjúzza véré, / És senki ellenem ne fogja fegyverét, / Mert én nem kívánom magyar veszedelmét.” A *Rákóczi Ferenc bús éneke* pedig, amely mélyről fakadó vallásossága következtében az egyházi énekek közé is bekerült, a fejedelem szájába adva fejezi ki a vereség tragikus érzéseit: „Ím elmegyek országomból, / Drága kedves jó hazámból, / Eddigvaló hajlékomból / Költőznöm kell jószágomból. / Mutass, Jézus, kies földet, / Lakásomra adj jó helyet, / Ez életben csendességet, / Jövendőben idvességet.”

A Rákóczi-kor költészete mellett a 18. század elbeszélő irodalma mindenekelőtt magának a fejedelemnek az *Emlékiratai* is igen gazdag képet adnak az 1703–1711-es függetlenségi háborúról és ennek vezérééről. A kuruc háború történetét természetesen mások is megírták, így Ottlyk György, a fejedelem udvarmestere, Teleki Mihály, a korábbi nagyhatalmú erdélyi kancellár fia, Vargyasi Dániel István, sőt maga Károlyi Sándor, aki a császári udvarral kötött kompromisszumot előkészítette. Ezek az emlékiratok olyan szerzőktől valók, akik korábban valamilyen szerepet vállaltak a Rákóczi nevéhez fűződő mozgalomban, később azonban beilleszkedtek a bécsi hatalommal kötött nemesi kompromisszum keretei közé. Ez a kompromisszum mély nyomot hagyott azon a képen is, amelyet, többnyire évtizedekkel később, rajzoltak meg a függetlenségi háborúról.

A Rákóczi alakját ábrázoló irodalom első klasszikus alkotása természetesen Mikes Kelemen nevéhez fűződik: a *Törökországi levelek* adott (magának Rákóczinak az *Emlékiratain* és *Vallomásain* kívül!) hiteles és gazdag, máig eleven ábrázolást a fejedelemről. Igaz, Rákóczi arcképét mások is megfestették az irodalom eszközeivel, így Pápay János, a fejedelmi kancellária „első szekretáriusa” törökországi követségének naplójában, Beniczky Gáspár, a fejedelem magántitkára az udvari életéről adott feljegyzéseiben, Szathmáry Király Ádám, a fejedelmi udvar apródja pedig a lengyel- és franciaországi emigráció eseményeiről készített beszámolóiban. Rákóczi emberi alakjának klasszikus ábrázolása, méghozzá a bujdosás mindennapjaiban, az őt közvetlen közelről figyelő krónikás nézőpontjából, mindazonáltal Mikes leveleiben található. Ezeknek a leveleknek a központi epikai

hőse, természetesen a levélíró rajongó szeretetétől övezett hőse, maga a fejedelem, ezért is volt Mikes munkájának oly nagy szerepe mindig a Rákóczi-kultusz történetében.

Mikes leveleskönyve hosszú évtizedekig kéziratban és ismeretlenségben maradt, és csak a 18. század végétől – amikor Kultsár István, a neves irodalomszervező gondozásában Szombathelyen 1794-ben megjelent – fejtette ki hatását. Rákóczi alakja és az általa vezetett függetlenségi háború története ugyanis vagy nyolc évtizeden keresztül a kollektív feledés árnyékába került. A konszolidálódott Habsburg-hatalom a függetlenségi háború minden nyomát el kívánta tüntetni, és a szatmári béke jótékony kompromisszumának keretei között elhelyezkedő magyar nemesség ebben a hatalom partnere volt. Igen jellemző az a rövid válasz, amelyet Mária Terézia királynő 1741-ben Mikes és bujdosó társai kegyelmi kérvényére adott: „ex Turcia nulla redemptio” („Törökországból nincs visszatérés”). Valóban, Rákóczi törökországi bujdosásából nem volt visszatérés, erkölcsi és lelki értelemben sem, közel másfél évszázadig.

A 18. század magyar köztudata és irodalma mintha elfelejtette volna Rákóczit és kurucait, vagy éppen lázadóként bélyegezte meg, miként több korábbi híve is tette. A bécsi hatalom érdekeit éber figyelemmel kiszolgáló cenzúra a fejedelem emlékének minden apró megnyilvánulására felfigyelt, és keményen lesújtott ott, ahol valamiféle rokonszenvező kijelentést észlelt. Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes ma is érvényes monográfiája említi azt az esetet, mikor is a cenzurális hatóság 1752-ben elkoboztatta Molnár Gergely nyelvtankönyvét, mert ebben a következő példamondat fordult elő: „Miként az oroszlan a vadállatokkal harcol kölykeiért, úgy harcolt Rákóczi is Magyarországért.” Még a különben hazafias költő: Ányos Pál is, aki a jozefinista politika ellenfele volt, 1784-ben pártütőként mutatta be Rákóczit, akinek „pártos népe templomokat rabolt, / S ezért nem engedte az Isten hadának, / Hogy szabadítója legyen hazájának”.

Rákóczi emlékének felelevenítése és a Rákóczi-kultusz kialakulása csak a 18. század utolsó éveiben következett be, midőn II. József halála után, természetes visszahatásként a császárnak a magyar nemzeti öntudatot és intézményeket korlátozó rendelkezéseire, a nemzeti érzés valóságos reneszánsza kezdődött meg. Még az uralkodó életének végső napjaiban Bécsből Budára szállítják a Szent Koronát, és az új uralkodó: II. Lipót Budára, majd Pozsonyba összehívja a magyar országgyűlést. A fellelkesült nemzeti érzés következménye az újjáéledő Rákóczi-kultusz is: országszerte terjed a *Rákóczi-nóta*, a megyegyűléseken lelkes szónoklatok emlékeznek meg a hosszú évtizedeken keresztül elfeledett fejedelem hősies küzdelmeiről, és természetesen a függetlenségi háború vezérének kultuszát szolgálja Mikes Kelemen leveleinek imént említett közreadása is.

Az első költő, aki Rákóczi Ferenc hősi egyéniségét mintegy történelmi példaként állítja a nemzet elé, Kölcsey Ferenc volt, aki 1817-ben írott *Fejedelmünk hajh* című versében idézte fel Rákóczi és Bercsényi alakját (a vers címe eredetileg, mint Waldapfel József 1935-ben megállapította, *Rákóczi hajh, Bercsényi hajh* volt, a költő a cenzúra szorításában változtatott ezen). A költemény gyászos szavakkal indul: „Fejedelmünk hajh! vezérünk hajh! / Magyartok gyászban ül, / Még leng a szellem töletek, / s már lelke sem hevül.” Mégis a jövőbe vetett bizalom érzésével fejeződik be, egy ígéretes új korszaknak mintegy beköszöntőjeként: „rohan, mint ár, a győzelem / Kelettől nyugotig, / A láncsa zúg, a lobo-gót / Magas szellők viszik, / S ledőltek országok hamvain / Egy szép hon támad fel, / Mely lelket tölt, mely szívet ráz / Neve zengésével.”

Kölcsey már a bontakozni kezdő nemzeti megújulás történelmi példaként tekintett vissza Rákóczi-ra. Zolnai Béla Rákóczi-ról írott életrajza állapította meg, hogy a *Rákóczi-nóta* szövege minden bizonnyal a *Himnusz* tragikus hangoltságára és néhány sorára is hatott, annak ellenére, hogy abból a nemzeti Pantheonból, amelyben jelen van Árpád, Hu-

nyadi János és Mátyás király, minden bizonnyal politikai megfontolásból, hiányzik a fejedelem alakja. Mégis, mondja Zolnai, a *Rákóczi-nóta* sorai „mintha belesengtek volna Kölcsey fülébe, mikor a *Hymnus* első strófáját és záróakkordját írta: „Jaj, régi szép magyar nép, / Az ellenség téged miként szaggat, tép”. És a nemzeti imádság hátteréül – folytatja Zolnai – lehetne-e zivatarosabb századot odaképzelní, mint a kuruc–labanc visszavonás reménytelen korát? A Bujdosóét, aki szerte nézett s nem lelé honját a hazában.”

Rákóczi emléke és példája – az 1790-es évek viharzó nemzeti felbuzdulásának lanygulása után – lassanként vált ismét a magyar közélet, a magyar irodalom alakító tényezőjévé. Mutatja ezt az, hogy Vörösmarty, aki egyik ifjúkori zsenijében (*Rákóczi Berce* *Sényi-nél Lengyelországban*) már kísérletet tett a fejedelem alakjának felidézésével, 1826-ban keltezett *Mikes bíja* című verse fölé a következő címet volt kénytelen írni: *Egy öreg rab-szolga keserve Pompejus sírja fölött*. Ez a hexameterekben írott költemény azt a kényszerű feledést rója meg, amely a távoli török földön nyugvó fejedelem emlékének az osztályrésze lett: „Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé. / Vajha ne érezd ezt a súlyos földnek alatta, / S hogy fejedelmi porod nincs emlékezve, ne tudjad: / Ím élő emlék vagyok én, bú rajtam az írás, / És ha magyar tán még e gyászos földre vetődik, / Elmondom neki: Itt nyugszik fejedelme hazádnak, / Számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság.”

A fejedelem és a függetlenségi háború kultusza az 1843–1844-es reformországgyűlés idején, majd minden korábbiánál teljesebben és tudatosabban az 1848-as forradalom napjaiban bontakozott ki, nem véletlenül, hiszen a nemzet szabadságának és az ország megújulásának politikai és szellemi stratégiája mindenekelőtt Rákóczi emlékében és példájában talált igazán támaszra. A fejedelem politikai örökségének nagyszabású költői recepciója elsősorban Petőfi Sándor tudatos Rákóczi-kultuszához köthető, ennek első megnyilvánulása a *Szent sír* című költemény 1847-ből, ez Vörösmarty imént idézett verséhez hasonlóan mutat rá arra a nemzeti felelősségtudatra, amelyet a fejedelem távoli sírjának kellene felkeltenie, egyszersmind a költő, azaz önmaga feladatául szabja a hiteles emlékeztetést: „otthon már nevét is / Alig ismerik; csak / Egy emlékszik rája, / Egyedül csak egy... a / Költő, a szabadság / Ez öröklámpája.”

Petőfi gondolkodásában ettől kezdve Rákóczi neve és a szabadság eszméje teljesen egybeforrott. 1848. április 21-én a következőket jegyezte be naplójába (amely a pesti forradalom számos eseményét rögzítette): „Nagy péntek napja! Röpij át 113 esztendő, emlékezetem, röpij le a Balkán havasokon túl déli Törökországba a Propontis partjára, vidd magaddal a könnyet, mely sötét szárnyadra esett szememből, s hullasd azon férfi kezére, ki akkor és ott szünt meg élni. Ez nagy férfi volt és az ő keze szent; megszentesítette a szabadság kardja, melyet évekig villogtatott. Mennyit küzdött, mennyit küzdött! de sikertelenül, mert várhatni-e ott sikert, hol a barát áruló s a haza részvétlen? Kiesett kezéből a kard, s a hősből földönfutó lett, és míg otthon család barátja a hazaárulás dúsgazdag di-jából lakomázott, addig ő a számüzöttségben ette a kegyelemkenyeret. Ma száztizenhárom esztendeje, hogy meghalt, s vajon van-e széles e hazában, széles e világban kivülem ember, kinek eszébe jut, hogy a mai nap e hős halála napja? Oh Rákóczi!...”

Hasonlóképpen beszél az elfeledett rodostói sírról az ugyanezen a napon keltezett *Rákóczi* című költemény, amely a márciusi események után született forradalmi versek – *A szabadsághoz, Föltámadott a tenger, A királyokhoz, Készülj, hazám, Megint beszélünk s csak beszélünk, A király és a hóhér* – között idézi fel a függetlenségi küzdelem vezérének dicsőséges emlékét: „Hazánk szentje, szabadság vezére, / Sötét éjben fényes csillagunk, / Oh Rákóczi, kinek emlékére / Lángolunk és sírva fakadunk! / Az ügy, melynek katonája

voltál, / Nemsokára diadalmat űl, / De te nem lész itt a diadalnál, / Nem jöhetsz el a sír mélyiből.”

A forradalom és a szabadságharc idején születtek Arany János Rákóczi alakját idéző költeményei is, így az 1848-ban keletkezett *A rodostói temető*, amely minden bizonnyal Petőfi imént idézett *Szent sír* című versétől kapta ihletét, midőn Rákóczinak és száműzött társainak emlékét ébresztve kívánja lelkesíteni új küzdelmében a nemzetet. A másfél évszázaddal korábbi függetlenségi háború a szabadságért vívott harc erőforrása lesz: „a nemzet, e derék faj, / Dicsőségünk gondos őre, / Multja kincs-aknáit felett / Élni fog örök időkre”. Az ezt követő *Rákócziné* című ballada a fogságra vetett ifjú Rákóczi példáját idézve ösztönzi bátor helytállásra a nemzetet.

A nagyszerű negyvennyolcas napokban Rákóczi Ferenc emléke és példája a nemzeti újjászületés és a függetlenségi eszme erőforrása lett, ezt példázza Szigligeti Ede *II. Rákóczi Ferenc fogsága* című drámája, amelyet hatalmas sikerrel 1848. november 4-én mutatott be a Nemzeti Színház. Ez a történelmi dráma arról adott képet, hogy a fiatal Rákóczi miként kötelezte el magát a nemzeti függetlenség ügye mellett. Hasonló témát dolgozott fel, már a szabadságharc bukása után, Tompa Mihály *A fogoly* című költeménye, Rákóczi alakját idézte Gyulai Pál *Hangok a múltból* című költői ciklusában, Jósika Miklós 1861-ben kiadott *II. Rákóczi Ferenc* című hatkötetes regénye a fejedelem élettörténetét, az önkényuralom idején igen népszerű P. Szathmáry Károly 1862-ben megjelent *A bujdosók* című regényében a száműzött Rákóczi mostoha sorsát mutatta be. A fejedelem kultuszának ébren tartását szolgálta az is, hogy 1861-ben Toldy Ferenc gondozásában második kiadásban terjedtek el szélesebb körben Mikes Kelemen *Törökországi levelei*.

A Rákóczi-kultusz ettől kezdve folyamatosan élt tovább a 19. század második felének magyar irodalmában, mint költői téma és hangoltság (minthogy a kuruc kor költészete poétikai és stílári értelemben is hatott) erősebb szálakkal szötte át a nép-nemzeti iskola másodvirágzásának költészetét és azt a megkésett romantikát, amely a Nyugat fellépése előtt kialakult lírában érvényesült. Magának a kuruc költészetnek, a kurucos romantikának a felfedezése és népszerűsítése Thaly Kálmán nevéhez köthető, aki népies költőként indult, majd a Rákóczi-kor történetírójaként vált ismertté és szerzett hatalmas közéleti tekintélyt. Mint ifjú költő igen szerette a történelmi témákat, szívesen archaizált, kedvtelve használta fel a régi magyar vers nyelvi és formai jegyeit. 1862-ben készült el első kurucos stílus kísérlete, a *Thököly bujdosó híve*, 1697, majd egész kötetre való kurucos verset írt, ezeket 1903-ban *Kuruc világ* címmel publikálta.

Legnagyobb sikerét a Rákóczi-kor költészetének kiadásával és feldolgozásával érte el, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* című 1872-ben közreadott gyűjteménye alapozta meg a kuruc-kori irodalomnak a század végén ismét felívelő kultuszát. Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos mutatták ki (egymástól függetlenül) 1913-ban, hogy Thaly saját költeményeit csempészte a kuruc versek közé, sőt, éppen ezek lettek az antológia leginkább ünnepelelt darabjai, például az *Esztergom megvétele*, a *Bujdosó Rákóczi*, az *Ocskay árulatlása* és *A kölesdi harcról* című versek. A leleplezés évekig tartó szenvedélyes vitát eredményezett, és alaposan megtépázta Thaly Kálmán hírnevét. Pedig az álkuruc versekben igazi költői erő nyilvánult meg, és ha Thaly tudományos hitele csorbát szenvedett is, költői tehetsége, amelyet *Thaly Kálmán regénye* című írása szerint Ady Endre is elismert, igazolást nyert. Thaly valójában a „fejedelem íródeákjának” tekintette önmagát, és szöveghamisításait is az a rajongó csodálat magyarázza, amelyet Rákóczi alakja és emléke iránt érzett.

A költészet erejével feltámasztott Rákóczi-kor és maga a kuruc költészet valósággal divatot csinált, amely a népszerű irodalomtól a művészeti iparon át az öltözködésig hatott,

nagy befolyást gyakorolva a századvég nemzeti tudatára és közizlésére. Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros*, Fényes Samu *Kuruc Féja Dávid*, Lampérth Géza *Kurucok csillaga* és Kacsóh Pongrác *Rákóczi* című művei, illetve az igen népszerű Endrődi Sándor 1896-ban megjelent *Kuruc nóták* című kötete, továbbá Ábrányi Emil, Vargha Gyula, Lampérth Géza, Radó Antal, Szabolcska Mihály, Sajó Sándor és mások költeményei, verses elbeszélései szolgáltatták meg ezt a nemzeti romantikát, amely különben az 1905–1906-os politikai harcokban is életre kelt. Természetesen a korszak Rákóczi-kultuszát szolgálta, és erősítette a fejedelem és bujdosó társai hamvainak 1906-os hazaszállítása és elhelyezése a kassai Szent Erzsébet székesegyház Rákóczi-kriptájában. A kuruc kor nevezetes hőseinek, mindenekelőtt magának a fejedelemnek az alakja sorra megelevenedtek az irodalomban, a színpadon, sőt a népszínművek és az operettek kulisszái között. A kuruc kort és a fejedelem alakját idéző irodalom (vagy álirodalom) a századvég hígbab romantikájához igazodott, a milléniumi korszak nemzeti illúzióit szolgáltatta meg.

Ugyanakkor a kurucos romantikának volt egy másik arculata is, a nemzeti illúziók mellett segített fenntartani az 1848–1849-es hagyományokat, általában a függetlenségi tradíciókat, az ellenzéki szellemet. Mint ilyennek volt igen fontos szerepe a századforduló után új tájékozódást hirdető, új eszményeket kereső ellenzéki értelmiség és irodalom mozgalmaiban. Mindenekelőtt Ady Endre úgynevezett „kuruc verseiben”, amelyek nemegyszer idézték fel a fejedelem alakját is. Ezekben a versekben a maga teljes gondolati és érzelmi gazdagságában szólalt meg a költő magyarságtudata és patriotizmusa, amely egyformán kifejezésre juttatta a nemzeti büszkeséget és a nemzeti önbírálatot. Ady eredeti és hiteles költői nyelvet alakított ki a kuruc költészeti hagyományok nyomán, és korának, különösen az első világháborús esztendőknél a keserves tapasztalatait fejezte ki a bujdosó kuruc hagyományok lelkiségének életre keltése által. De nem csak Ady, hanem Kosztolányi és Juhász Gyula költészetében is szerepet kapott a kuruc tradíció, a Rákóczi-hagyomány.

A Rákóczi-kultusz történetében kétségtelenül fordulatot hozott Szekfű Gyula 1913-ban megjelent és nyomban igen szenvedélyes vitát kavart munkája: *A száműzött Rákóczi*, amely a nemzeti romantika szinte kötelező sztereotípiáival ellentétben az emigrációba kényszerült fejedelem alakjának és környezetének valóságához hű, hiteles ábrázolására törekedett. Szekfű munkája, miként ezt Zolnai Béla helyesen megállapította: „a magyar történelemtudománynak is próbája volt: szabad-e dokumentumok, hiteles források, megrostált följegyzések, önvallomások alapján kritikai arcképet rajzolni a nemzet Héroszairól, kockáztatva, hogy esetleg illúziók foszlanak szét, de az igazságot keresve, a lelki motívumokat magyarázva és közelebb hozva hozzánk a dicsfénytől eltakart Ember arcultát.” A történettudós kétségtelenül olyan tényeket tárt a nyilvánosság elé, amelyek nem feleltek meg a kurucos romantikával táplált közvélemény érzelmeinek, ugyanakkor azt is igen gazdagon bizonyította, hogy maga a fejedelem milyen alázattal és lelki nemességgel viselte sorsának hányattatásait, és ebben mindenképpen környezete és kora, hívei és ellenségei fölül emelkedett.

Szekfű munkája nem kis mértékben formálta át a hagyományos Rákóczi-képet, de talán azt is megállapíthatjuk, hogy a fejedelem kultuszát nem akarta megrendíteni, és nem is rendítette meg. Rákóczi alakjának és hősi küzdelmének emléke és példája, talán kevésbé romantikus módon, de tovább élt és hatott a két világháború közötti korszakban is. Ezt igazolták a halálának kétszázadik évfordulóján, 1935-ben rendezett országos ünnepségek, amelyeknek legfőbb tudományos hozadéka a Lukinich Imre szerkesztésében megjelent, igen értékes kétkötetes *Rákóczi Emlékkönyv* volt. Az évforduló alkalmából írta és adta közre 1939-ben Herczeg Ferenc *Pro libertate* című, a romantikus Rákóczi-képet fel-

elevenítő regényét, és természetesen a népszerűsítő irodalom, illetve az ifjúsági irodalom is számos munkával adózott a fejedelem kultuszának.

A második világháborút követő korszakban Rákóczi alakját az úgynevezett „haladó hagyományok” között tartotta számon a tudományos irodalom és a politikai élet. Ennek kétségtelenül megvolt az a jótékony következménye, hogy a kommunista korszakban is szabad utat nyert Rákóczi-kultusz, nem éppen a hatalom szándékainak megfelelően, elsősorban a nemzeti függetlenség hagyományait és a nemzeti identitás szellemét erősítette. Ebben az értelemben kapott szerepet és vált népszerűvé Bárány Tamás *Rákóczi zászlai* (1962) című ifjúsági regénye, és ezt a függetlenségi Rákóczi-hagyományt ápolta az új magyar költészet is, olyan versek, mint Vas István *Nagyszombat, 1704*, Bóka László *Sárospatak*, Takáts Gyula *Mikes Kelemen elveszett leveleiből*, Devecseri Gábor *Rákóczi tölgye*, Csanádi Imre *Rákóczi* és Sípó Gyula *Thököly utolsó levele II. Rákóczi Ferenchez* című költeménye, illetve Jánosy István 1958-ban megjelent szép verses regénye: a *Rákóczi ifjúsága*.

A korszak kétségkívül legnagyobb – a Rákóczi-kultuszt szolgáló (és bizonyos mértékig új utakra terelő) írói vállalkozása Laczkó Géza hatalmas, *Rákóczi* című történelmi regénye volt. Az író már korábbi, 1917-ben az olvasók kezébe került *Német maszlag, török áfium* című, Zrínyi Miklós életének szentelt regényében igazolta, hogy milyen történetírói alaposággal, egyszersmind művészi kompozíciós készséggel és nyelverteremtő erővel képes életre kelteni nemzeti múltunk nagyszerű hőseit és drámai eseményeit.

A Rákóczi-regény Laczkó Géza írói munkásságának legnagyobb vállalkozása volt, a negyvenes évek elejétől egészen 1953-ban bekövetkezett haláláig csakis ezen a művén dolgozott. Kis soroksári lakásában minden közszerepléstől visszavonultan, szerzetesi fegyelemben jegyzetelte a forrásműveket, róttá tele az íveket. A Zrínyi-regény koncepciójából indult, sőt a két könyv között természetes összefüggést látott, minthogy Zrínyi Miklós nemzetpolitikai terveit: a független és megújuló magyar államot a Rákóczi-szabad-ságharc kívánta megvalósítani. A regény építkezése és epikai alakzata is a korábbi eredményeket követte. Laczkó modern regényeposzt alkotott, ahol az epikus teljesség az ábrázolt korszak széles körű bemutatásában, a megidézett világ teljes képének feltérképésében és felrajzolásában érvényesült.

Hatalmas kutatómunkát végzett, egy történetészt is meglepő ismeretanyagot halmozott fel. A realista teljesség elvét a tudományos rekonstrukció igényével egészítette ki. A klasszikus regényeposzt nagyszabású kortörténeti képpé, művelődéstörténeti táblává fejlesztette. Egy korábbi tanulmányában – *A történelmi regény* – úgy indokolta meg a téma efféle felfogását, hogy arra a felelősségtudatra hivatkozott, amit a realista írónak kell éreznie a múlt valósága iránt. Őbenne valóban volt ilyen felelősségtudat, szinte monografikus teljességgel keltette életre Rákóczi Ferenc ifjúságának és a kuruc–labanc háborúknak történetét, tárgyi és művelődéstörténeti képét és nyelvi kifejezéseit. Regénye mégsem vált művelődéstörténeti tanulmánnyá, emberismerete és lélektani érzéke, a cselekmény bonyolításának és szerkesztésének költői biztonsága megőrizték a munka szépirodalmi jellegét. Rákóczi vívódásainak, önmagával folytatott vitáinak ábrázolásában pedig azt is érzékeltetni tudta, hogy a regénynek időszzerű mondanivalója van. Az író maga is a nagy történelmi sorsfordulók természetén és kilátásain, a magyarság történelmi esélyein gondolkodott.

Nagy művét sajnos már nem fejezhette be, a trilógiából csak az első két rész – *Isten árnyéka a földön*, *Vörös zászlók alatt* – készült el, a harmadik kötetből – *A „magyar király”* –, amely a fejedelem emigrációjának történetét dolgozta volna fel, már csak vázlatokat tudott készíteni, a munka lezárására nem maradt ideje. A Rákóczi-regény azonban így is a fejedelem hősi sorsának bizonyára legnagyobb irodalmi emlékműve lett, kár, hogy új kiadására,

éppen a mostani jubileumi évfordulón, nem vállalkozott a könyvkiadás egyetlen műhelye sem.

Végezetül, engedtessek meg nekem, hogy gondolatmenetemet Ravasz László református püspök szavaival fejezzem be, ezek *Az örök Rákóczi* című esszéjében az 1935-ös *Rákóczi Emlékkönyv* zárótanulmányában olvashatók. Rákóczi – összegzi a fejedelem sorsában kitapintható történelmi példázatot – „a magyar nemzetnek képe és egybefoglalója, aki lázadóvá lesz, és számkivetésben hal meg. Tragikuma az örök magyar tragikum: sohasem lehetett azt csinálnunk, amit kellett volna; mindig azt kellett csinálnunk, amit lehetett. Ez a megalkuvás élettörvénnyé vált s ennek az élettörvénynek halálig való tagadása Rákóczi Ferenc. Győzelem nélküli hős, akinek arcán nincs mosoly s ezért a Rákóczi-fogalom hangulati velejárója az árvaságnak, szomorúságnak az az érzése, amelyben a magyar saját létének nagy fenyegetéseit és ellentmondásait érzi meg.” Igen, Rákóczi alakja nem pusztán a történelmi hőse, az államférfi, az íróé, Rákóczi alakja nemzeti önazonosságunk nagy jelképei közé tartozik. Méltán került arra a pantheoni magaslatra, amely a magyarságnak ma is eszményeket kínál, és irányt mutat.

Kemény István–Janky Béla

A cigány nemzetiségi adatokról

On the Nationality Data of the Gypsies

Concerning the statistical records of the Gypsy population, the authors discard the misbelief according to which the question of Gypsy identity and that of the attachment to Gypsy nationality would have an identical meaning. In Hungary, the majority of the Gypsy consider themselves Hungarian nationals and, at the same time, Gypsies.

A népszámlálások cigány nemzetiségi adatainak elemzése előtt két fontos tényre kell emlékeztetnünk az olvasót. Az első tény az, hogy a cigányok színesek. A cigánysággal foglalkozó kutatók gyakran megfélekeznek erről, jobban mondva: szeretnek megfélekezni, és gyakran szándékosan. A lakosság viszont számon tartja ezt, és a cigányokat gyakran színesekként emlegeti: „brazilok”, „indiánok”, „feketék”, „nem szoláriumtól barna”. A cigányok külseje általában letagadhatatlanná teszi a cigány származást.

A második tény a két eddigi országos cigány vizsgálatban használt kritériumhoz kapcsolódik, ahhoz, miszerint azt tekintettük cigánynak, akit a környezete cigánynak tartott. Mint ismeretes, erre azért volt szükség, mert a cigányok lakhelyéről és címéről nincs nyilvántartás, tehát bármilyen minta összeállítása csak az említett alapon volt lehetséges. (Mellékesen jegyezzük meg, hogy mintát azon az alapon sem lehet készíteni, hogy cigánynak azt tekintjük, aki magát cigány nemzetiségűnek vallja. Ezeknek az embereknek a lakhelye és címe éppen úgy nem áll rendelkezésre, mint a többi cigányé.) Fölmerül azonban a kérdés, hogy ki az, akit a környezete cigánynak tekint. Az elsőnek említett tény szerint a környezet a barna bőrűeket tartja cigányoknak, ezenkívül a cigány származásúakat, vagyis azokat, akiknek a szülei cigányok. Általában a félcigányokat is cigánynak tartja, tehát származás szerint határozza meg a cigányokat. Ebben az értelemben cigány marad az az értelmiségi, akiről környezete tudja, hogy cigány szülők gyermeke, akkor is, ha nem vallja magát cigánynak, sőt tagadja, hogy cigány.

Természetesen vannak olyan emberek, akiről környezetük nem tudja, hogy cigány, és akik el tudják titkolni cigány származásukat. Ezek kivételek. Vannak továbbá fehér bőrű cigányok, akik kivételes körülmények között szintén el tudják titkolni cigány származásukat. Ezek száma is elenyésző. Általában azonban a származás az irányadó.

Márton László írta 1989-ben, *Kiválasztottak és elvegyülők* című könyvében: „Természetesen a zsidó származás: valóság; ... minél inkább teher, annál inkább valóság, s bár nincs joga elítélni senkinek, ha valaki közülük szabadulni akar ettől a tehetől, azért nem árt tudni, (és különösen a zsidóknak nem árt tudni), hogy a valóságból nem lehet kimenekülni, s ha valaki menekülni próbál, a menekülés is részévé, mégpedig a legpusztítóbb részévé válik a valóságnak.”

Nem kell arra figyelmeztetni, hogy Márton idézett soraiban a zsidó szó a cigány szóval helyettesíthető. Könyvének másik helyén arról írt, hogy kevesen vannak, akikben a körülmények nem teszik eleve néni a zsidó származás tudatát, és leginkább eleve néni furcsa módon az a torz tény teszi, hogy sokan vannak, akik titkolják, vagy akik elől gyermekkorukban elpalástolták, s az ilyen emberek aztán *rájönnek* származásukra, ami az elkerülni vágyott kirekesztettséget visszavonhatatlanná és végzetessé teszi.

Valakinek zsidó mivolta a származásra korlátozódik, idézzük ismét Mártont, és ez egyaránt vonatkozik zsidókra és nem zsidókra: a származás tudatára a zsidóknál és a zsidó származás számontartására a nem zsidóknál. A cigányokra is igaz, hogy tudatában vannak cigány származásuknak, a nem cigányok pedig számon tartják a cigány származást, és ennek alapján mondják a cigányt cigánynak.

A két említett vizsgálatban a környezet cigánynak mondta a cigányokat, és ők maguk is cigánynak tartották magukat. Az 1993. évi vizsgálat mintájába 2222 lakás került be. Ezek közül 405-ben hiúsult meg a kérdés, de a megíúsultak közül 240-ben azért, mert rossz volt a cím, vagy elköltöztek, vagy nem lehetett elérni a lakásban lakókat. 140 esetben került sor a válasz megtagadására, 70 esetben indokolás nélkül, és 52 esetben emberi jogi indoklással, vagy azzal, hogy a megkérdezett nem cigány. A környezet véleménye alapján felkeresett személyek döntő többsége tehát cigánynak tartotta magát.

De térjünk rá a címben jelzett kérdéskörré! Az a cigány személy, aki cigánynak tartja magát, népszámlálás idején nem feltétlenül vallja magát cigány nemzetiségűnek. Igen sok ember van, aki magát cigánynak és magyarnak, vagy magyarnak és cigánynak vallja, nemzetiségi hovatartozását illetően azonban nem cigánynak, hanem magyarnak vagy magyar cigánynak határozza meg önazonosságát.

Az 1990. évi népszámlálásban 143 ezer ember vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Az 1990. évi iskolastatisztikák alapján a cigány népesség számát 1990-ben 440-450 ezer főre becsülhetjük. Vagyis 1990-ben a cigányok 32 százaléka vallotta magát cigány nemzetiségűnek.

A 2001. évi népszámlálásban 190 ezer ember vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Az 1992. évi statisztika és az 1971. évi és az 1993. évi országos adatfelvétel alapján a népszámlálás évében 550-600 ezer főre becsülhető az ország cigány népessége. 550 ezer fővel számolva a cigányok 35 százaléka vallotta magát cigány nemzetiségűnek. 600 ezer fővel számolva a cigányok 32 százaléka vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Növekedett tehát a magukat cigány nemzetiségűnek vallók létszáma, de változatlan maradt vagy csak kevéssel növekedett arányuk a teljes cigány népességhez képest.

Az 1993-as adatfelvételen minden 14 éven felüli személytől megkérdeztük, hogy milyen nemzetiségűnek vallja magát. A kérdezőbiztosnak pontosan kellett rögzítenie azt, amit a kérdezett mondott, és a kettős identitásra vonatkozó válaszokat is el kellett fogadnia. Az ötezernél több megkérdezett 56,2 százaléka vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 21,5 százaléka cigány nemzetiségűnek, 18,2 százaléka magyar cigánynak, 0,7 százaléka román vagy beás nemzetiségűnek és 0,4 százaléka oláh cigány nemzetiségűnek. Ez utóbbi 0,4 százalékot nyugodtan sorolhatjuk a cigány nemzetiségűek csoportjába. Velük együtt 22 százalék vallotta magát cigány nemzetiségűnek.

Nyilvánvaló, hogy a népszámlálások során a magyar cigány nemzetiséget választók egy része a magyar nemzetiséget, egy másik része a cigány nemzetiséget választotta. (Lásd táblázat, 311. old.)

Ugyancsak az 1993-as vizsgálatban a magyar anyanyelvű cigányok 60,18 százaléka vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 0,28 százaléka muzsik, 0,33 százaléka magyar muzsik, 18,13 százaléka magyar cigány és 18,18 százaléka cigány nemzetiségűnek. A romungrók 60,18 százaléka számára a magyar anyanyelvű ember magyar nemzetiségű, akkor is, ha cigány származású, akkor is, ha cigány identitású, akkor is, ha egyszerűen cigány. Ezek az emberek cigánynak ismerték el magukat már akkor, amikor a kérdőív többi kérdésére feleltek, hiszen az egész kérdés annak ismételt hangsúlyozott bejelentésével kezdődött, hogy a kérdés célja a cigány családok helyzetének megismerése. Cigánynak ismerték el magukat, de magyar nemzetiségű cigánynak.

Anyanyelv	Nemzetiség								Eset-szám
	Magyar	Cigány	Muzsik	Magyar muzsik	Oláh román	Oláh cigány	Magyar cigány	Egyéb, ismeretlen	
Beás	18,86	48,04	0,00	0,00	8,19	0,71	22,42	1,78	281
Magyar	60,18	18,18	0,28	0,33	0,22	0,28	18,13	2,40	4583
Cigány	21,62	56,31	0,00	0,45	1,80	3,15	14,86	1,80	222
Egyéb	16,13	54,84	0,00	0,00	0,00	0,00	12,90	16,13	31
Összesen	55,97	21,69	0,25	0,31	0,72	0,43	18,19	2,42	5117

A nemzetiségi adatokat tartalmazó népszámlálási kötet megjelenése óta sokan írták le azt a mondatot, hogy 550 vagy 600 ezer magyarországi cigányból *csak* 190 ezer ember vallotta magát cigány származásúnak, vagy más megfogalmazásban: 190 ezer ember vállalta cigányságát. Az 1993-as felmérés adatai azonban mutatják, hogy a magyar anyanyelvű cigányok többsége ugyan magyar nemzetiségűnek vallja magát, de elismeri cigány származását, és vállalja cigányságát. Nem is tehet mást. Mert környezete szigorúan számon tartja származását.

A kisebbségi törvény megfogalmazása idején fölmerült az a javaslat, hogy a nemzeti kisebbségek között ott legyen a zsidó is. A magyarországi zsidók többsége ezt elutasította.

Az ELTE Szociológiai Intézetében működő Kisebbségkutató Intézet 1999-ben felmérést végzett a mai magyarországi zsidóságról. A kérdőív egyik kérdése a zsidó identitásra vonatkozott. Az öt lehetséges válasz közül az egyik póluson a „Magyarországon élő zsidó vagyok” szerepelt. Ezt a választ első helyen 23, második helyen 16 százalék választotta. A másik póluson „magyar vagyok” válasz szerepelt. Ezt 13, illetőleg 10 százalék választotta. A válaszolók többsége a kettős identitású válaszokat választotta. A „zsidó vallású (származású) magyar vagyok” választ 30, illetve 25 százalék választotta. A „magyar is meg zsidó is vagyok” választ mindkét helyen 24 százalék adta.

A mai Magyarországon élő zsidók ősei a XVIII. és a XIX. században vándoroltak be Magyarországra. Bevándorlásuk előtt természetesen nem magyar volt az anyanyelvük. Jelenleg magyar az anyanyelvük, és a 2001. évi népszámlálás idején a nemzetiségi kérdésre nagy többségük valószínűleg azt a választ adta, hogy magyar nemzetiségű.

A romungrók ősei a XVI–XVIII. században vándoroltak be Magyarországra. Anyanyelvük cigány volt, és a cigány nyelvet nagy részük – valószínűleg a többségük – a magyar nyelv megtanulása mellett még sokáig megőrizte. Jelenleg magyar az anyanyelvük, és a 2001. évi népszámlálás idején többségük magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

A magyar cigány nemzetiséget választóknál nyilvánvalónak látszik a kettős identitás. Tudjuk azonban – és hangsúlyoztuk is –, hogy kettős identitásúak a magyar nemzetiséget választók is. És nem tudjuk, csak találgatjuk a magyar cigány nemzetiség választásának jelentéseit. Lehet olyan jelentése, hogy magyar is vagyok, meg cigány is vagyok, de lehet más jelentése is. Elgondolkodtató például, hogy Hajdú-Biharban, ahol a cigányok 93 százaléka magyar anyanyelvű, 29 százalékuk a cigány és 52 százalékuk a magyar cigány nemzetiséget választotta. Ebben bizonyosan szerepet játszott a romungrók „magyar muzsik” öntudata. De arra is gondolunk, hogy a hajdúsági cigányok nem sok jót tapasztaltak a többségi társadalom részéről, és számukra a magyar cigány önálló nemzetiség, amely különbözik a cigánytól is, a magyartól is. Békésben is, ahol a cigányok 87 szá-

zaléka magyar anyanyelvű, 19 százalék a cigány és 42 százalék a magyar cigány nemzetiséget választók aránya.

A jelenlegi országterületen a magyar anyanyelvű cigányok aránya 1893. január elsején 79,5% volt. Vagyis a mai romungrók őseinek nagy része már a XIX. század vége előtt magyarra cserélte korábbi nyelvét. Azt is tudjuk, hogy ez a nagy rész hányadrészt jelent. Az 1993-as vizsgálat 450 ezer cigány emberéből 405 ezer volt magyar anyanyelvű. Ebből a 405 ezerből 320 ezer a korábban elmagyarosodott ősök leszármazottja, 85 ezer pedig 1971 és 1993 között cserélte a cigány vagy a beás nyelvet magyarra.

1893 és 1971 között a romungrók száma négyszeresére, a beásoké nyolcszorosára, az oláh cigányoké kilencszeresére nőtt. A magyar cigányok megnégyszereződése nyelvi asszimiláció, a beás és az oláh cigány sokszorozódás pedig bevándorlás következménye. Az 1971 és 1993 közötti nyelvcserék a telepekről való kiköltözéssel, a magyar többséggel való napi érintkezéssel, a munkahelyeken folyó magyar nyelvű kommunikációval, a védőnővel, az orvossal, az ügyvéddel, a hivatallal és legnagyobb mértékben az óvodával és az iskolával magyarázhatók.

A beások 19%-a vallja magát magyar nemzetiségűnek, a többiek cigány vagy magyar cigány vagy egyéb nemzetiségűnek. A kettős identitás, a magyar cigány nemzetiség náluk is többjelentésű, és egyik jelentése szerint a cigány óvatosabb, enyhébb változata. A beások többsége különben nem beás vagy román, hanem cigány vagy magyar cigány nemzetiségűnek mondja magát.

Az oláh cigányok 21,6 százaléka vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 56,3 százaléka cigány nemzetiségűnek, 15,3 százaléka magyar cigány nemzetiségűnek, és a magyar cigány megint csak lehet a cigány nemzetiség enyhébb, udvariasabb, közeledőbb változata.

Ne felejtsük el, hogy a beások kis része jött a XIX. század végén, döntően nagy részük a XX. században, egészen 1945–1948-ig. Az oláh cigányok jelentős része a XIX. század második felében jött, de még nagyobb azoknak a száma, akik a XX. században érkeztek a jelenlegi országterületre a nagyobb, történeti országból. És közben folyamatosan magyarosodtak azok is, akik a 19. században telepedtek meg.

Azt se felejtsük, hogy bár a magyar cigányok többsége a XVI–XVIII. században és a XIX. században, de egy részük a XX. században magyarosodott el, 1900 és 1918 között, 1918 és 1945 között és 1945 és 1971 között. Elképzelhető, hogy a viszonylag frissen elmagyarosodott cigányok közül kerültek ki azok a magyar anyanyelvű cigányok, akik cigány nemzetiségűnek mondták magukat.

Az iskolázottság és a magyar nemzetiséghez való kötődés erős kapcsolata senkit sem fog meglepni. Három értelmezés is kézenfekvő. Az első közülük az iskola asszimiláló hatása. A második szerint azok iskolázódnak, akik alkalmazkodni, beilleszkedni, asszimilálódni akarnak, akik magyarok szeretnének lenni. A harmadik az anyanyelvvel van kapcsolatban. A magyar anyanyelvűek iskolázottabbak, és egyébként is nagyobb arányban vallják magukat magyar nemzetiségűnek.

Kölcsönösek az összefüggések a munkaerő-piaci státusnál is. A foglalkoztatottnál már maga az elhelyezkedettség is a magyar nemzetiség elfogadásának arányában hat, a munkahely elvesztésétől való félelem is az elfogadást erősíti, de az is igaz, hogy a már beilleszkedett, asszimilálódott emberek inkább meg tudják tartani munkahelyüket, és könnyebben tudnak elhelyezkedni. Továbbá: nagyobb számban van állásuk a magyar anyanyelvűeknek és az iskolázottaknak.

Erős összefüggés tapasztalható a cigány szervezetekben való részvétel és a nemzetiségi önmeghatározás között is. Elég természetesnek látszik, hogy a cigány szervezetekben aktív személyek az átlagosnál kisebb mértékben vallják magukat magyar, és az átlagos-

nál nagyobb mértékben cigány nemzetiségűnek. Ez az összefüggés azonban nem teljesen egyértelmű. A cigány szervezetek tagjainak 45 százaléka tisztán (jelző nélkül) magyar nemzetiségűnek vallotta magát. (Ez az arány a teljes mintában 56 százalék.) A cigány szervezetek tagjai a többiekénél nagyobb, de nem sokkal nagyobb mértékben vallják magukat cigány nemzetiségűnek. Ha elfogadnánk azt az elvet, hogy cigányok azok, akik cigány nemzetiségűnek vallják magukat, akkor azt is el kellene fogadnunk, hogy a cigány szervezetek tagjainak közel fele nem is cigány.

A lakóhely nagysága és jellege elég nagy mértékben befolyásolja a nemzetiséghez való kötődést és az asszimilációs folyamatokat. Két ellentétes irányú mechanizmust figyelhetünk meg. Egyrészt: ahol a hagyományok megőrzése könnyebb a kis településeken, amelyeken az interakciók sokkal nagyobb része folyik a rokoni, szomszédsági viszonylatokban, és ahol nagyobb eséllyel maradnak fenn az idősebb generációk által képviselt hagyományok. Másrészt: a nagy városokban sokkal több a lehetőség a kisebbségi civil szervezetek működésére, kisebbségi iskolák, kulturális és politikai rendezvények szervezésére.

Az 1993-as felvétel adatainak elemi vizsgálata bizonyítja mindkét mechanizmus létezését. A magukat nem magyar nemzetiségűnek vallók aránya az ezer főnél kevesebb lakót számláló településeken a legnagyobb. A település méretének növekedésével ez a ráta fokozatosan csökken. A százezernél több lelket számláló városokban azonban ismét nagy azoknak az aránya, akik cigány nemzetiségűnek mondták magukat. Ezeket az arányokat az anyanyelv is befolyásolja. A kis településeken ugyanis a beások vannak viszonylag sokan, a százezernél nagyobb városokban viszont a cigány anyanyelvűek aránya magasabb az átlagosnál.

Ha együttesen nézzük a nyelvi és nemzetiségi identitás településnagyság szerinti megoszlását, akkor azt tapasztaljuk, hogy a magyar nyelvű és identitású cigányok aránya alacsony az ezer fő alatti községekben és a százezernél nagyobb városokban. A nem magyar anyanyelvű és nem magyar nemzetiségű cigányok aránya viszont éppen ebben a két kategóriában nagyobb az átlagosnál. Érdekes külön vizsgálni Budapestet. Itt a nem magyar nemzetiségűek nagy aránya nem azoknak köszönhető, akik beás vagy cigány anyanyelvűk miatt őrizték meg identitásukat. A fővárosban a magyar anyanyelvű, de cigány nemzetiségű válaszadók aránya sokkal nagyobb, mint vidéken. Ebben bizonyosan szerepet játszik a cigány politikai szervezetek hatása.

A bevallott anyanyelv tekintetében változik az emberek álláspontja, és egy integrációra törekvő roma akkor is magyar anyanyelvűnek mondhatja magát, ha annak idején nem ez volt az első nyelv, amelyet elsajátított. Ezzel kapcsolatban idézzük Teve Skutnabb-Kangas négy, illetőleg öt lehetséges meghatározását az anyanyelvről (idézi Kontra Miklós a *Kritika* 2003. januári számában):

1. származás – az elsőként megtanult nyelv
2. azonosulás/azonosítás – ez az a nyelv, amellyel a beszélő azonosul; b) az a nyelv, amellyel a beszélőt anyanyelvi beszélőként azonosítják

3. a legjobban ismert nyelv
4. a legtöbbet használt nyelv

E definíciókból Skutnabb-Kangas az alábbi következtetéseket vonja le:

1. Egy személynek több anyanyelve is lehet.
2. Ugyanazon személynek más-más lehet az anyanyelve a különböző definíciók szerint.
3. Egy személy anyanyelve élete során akár többször is változhat.
4. Az anyanyelvi definíciókat a nyelvi emberi jogokkal kapcsolatos társadalmi tudatosság foka szerint hierarchikus sorrendbe állíthatjuk.

A KSH a 2001. évi népszámlálásban a 23–25. kérdésre a választ nem tette kötelezővé. Közülük a 23.3. szerint: melyik nyelv az anyanyelve?

Anyanyelvként – minden befolyástól mentesen – azt a nyelvet kell megjelölni, amelyet az összeírt személy gyermekkorában (általában elsőként) tanult meg, s amelyen családtagjaival általában beszél, és anyanyelvének vall.

A némák és beszélni még nem tudó csecsemők anyanyelve az a nyelv, amelyen a hozzátartozók rendszerint beszélnek. Tekintettel arra, hogy a nemzetiségi lakosság gyermekkorában több nyelvet tanul meg és beszél anyanyelvi szinten, ezért három nyelv megjelölésére van lehetőség.

A népszámlálási kérdőív szerkesztői nem vették észre, hogy az anyanyelvre három egymástól eltérő meghatározást adtak, s erről természetesen nem is világosíthatták fel a kérdezőket.

A népszámlálások és az 1993-as vizsgálat során végül is azt a nyelvet írták be anyanyelvnek, amelyet az összeírt személy anyanyelvének vallott. Ez az esetek nagy többségében lehetett az elsőként megtanult nyelv, de nem feltétlenül volt az. Amit biztosan tudunk, az a *bevallás*. Az esetek nagy többségében a vallott nyelv azonos az elsőként megtanult nyelvvel, de ismeretlen számú esetben nem azonos azzal.

Egy személy anyanyelve élete során többször is változhat – írta Skutnabb-Kangas, és hozzátehetjük, hogy az anyanyelv néha elhatározás és választás kérdése.

Az 1971. évi országos kutatás szerint akkor a 320 ezer cigány személyből 61 ezer, vagyis 21,2 százalék volt cigány és 25 ezer, vagyis 7,6 százalék volt román anyanyelvű.

Az 1990. évi népszámlálásban 48 072 cigány anyanyelvű személyt írtak össze, de úgy, hogy a beás anyanyelvűeket is cigány anyanyelvűeknek vették. Az iskolastatisztikák alapján 445 ezer főre becsülhető az akkori cigány lakosságnak ez a 48 072 személy 10,8 százalékát tette ki. Vagyis a cigány és a beás anyanyelvűek együttes száma az 1971. évi 86 ezerből 48 ezerre csökkent, arányuk pedig 28,8 százalékról 10,8 százalékra.

Az 1993. évi országos kutatásban a megkérdezettek 5,5 százaléka mondta magát beás, és 4,4 százaléka cigány anyanyelvűnek. Ez összesen 9,9 százalék, ami közel áll az 1990. évi népszámlálás 10,8 százalékához.

A 2001. népszámlálás során 48 685 beás és cigány anyanyelvű személyt írtak össze. Már írtuk, hogy a népszámlálás idején 550 ezer és 600 ezer között volt a cigányok létszáma. Vagyis 2001-re 8,5 százalékra csökkent a magukat beás, illetőleg cigány anyanyelvűnek mondó személyek együttes aránya.

Tudjuk azonban azt is, hogy az 1993-as kutatásban jóval többen beszéltek a beás vagy a cigány nyelvet, mint ahányan anyanyelvüknek mondták: 11,3 százalék beszélt a beás, és 11,1 százalék a cigány nyelvet.

Jó lett volna a 2001-es népszámlálás *Nemzetiségi kötődés* című 2002-ben kiadott kötetéből megtudni, a cigány anyanyelvűek és a családi körben cigány nyelvet beszélők, illetőleg a beás anyanyelvűek és a családi körben beás nyelvet beszélők számát. A terjedelmes kötet azonban érthetetlen módon összevonta a cigány és a beás anyanyelvűeket, valamint a cigány és a beás nyelveket családi körben beszélőket.

A cigány és a beás anyanyelvűek együttes 8,5 százalékos aránya mindenesetre azt mutatja, hogy 1993 és 2001 között is tovább hatottak az anyanyelv cseréjét előidéző ténye-

zók, amelyek, nem kétséges, hatnak ma is és a legközelebbi években is. E tényezők közül közvetlen hatását illetően az iskola a legerősebb.

Ellentétes irányban hatnak a cigány és a beás nemzetiségi, nyelvi és kulturális mozgalmak. Ezek a mozgalmak megélhetést nyújtó és jövedelmeket biztosító politikai érvényesülési lehetőségeket, és már a jelenben is anyagi előnyöket nyújtanak a hozzájuk csatlakozóknak. Az esélyek azonban csak szűk körben és korlátozottan állnak rendelkezésre.

Családi és rokonsági kapcsolataikat azonban a nyelvet váltó beások és oláh cigányok is fontosnak tartják. Ezek a kapcsolatok biztosítják megélhetésüket, segítik gyermekeik felnevelését, és kisebb-nagyobb mértékben érzelmi biztonságot adó társas háttérrel jelennek számukra. Ezért megőrzik beás és oláh cigány identitásukat is. A beás és a cigány anyanyelvűek aránya alig több 4-4 százaléknál, mégis mondhatjuk, hogy a beás, illetőleg oláh cigány identitású cigányok aránya valamivel nagyobb 11-11 százaléknál.

A 2001. évi népszámlálás nem mutat ekkora különbséget az anyanyelv és a beszélt nyelv között. A cigány és a beás nyelvet beszélők együttes száma 53 323 volt, együttes arányuk a teljes cigány népességhez képest 8,9-9,7 százalék. A népszámlálás szerint tehát 1992 és 2001 között csökkent a beás és a cigány nyelvet beszélők száma és aránya, és 2001-ben csak magyarul beszélt a magyarországi cigányok 90-91 százaléka.

Az 1971-es cigány vizsgálat egyik legfontosabb megállapítása szerint akkor 71 százalék volt a magyar nyelvet beszélők aránya a teljes cigány népességben belül. Az 1993. évi vizsgálat szerint ez az arány 90 százalékra emelkedett, bár azzal a kiegészítéssel, hogy a csak magyarul beszélők aránya nem 90, hanem 77 százalék volt. A 2001-es népszámlálás a 90 százalékos arányt bizonyította.

Az 1993-as felmérés másik nagy eredménye a nemzetiségi hovatartozás tisztázása volt. A cigányok 56 százaléka vallotta magát tisztán magyar nemzetiségűnek, 22 százaléka cigány nemzetiségűnek és 18 százaléka magyar cigány nemzetiségűnek.

Sokan és sokszor írták már le, hogy csak azokat tekinthetjük cigánynak, akik önmagukat annak vallják. Nehéz azonban megállapítani, hogy ki vallja magát cigánynak. Már régebben is tapasztalhattuk, és a közelmúltban különösen, hogy a cigány identitásra vonatkozó kérdést a nemzetiségi hovatartozással mérték és mérik. Vagyis azt tekintik cigánynak, aki cigány nemzetiségűnek vallja magát. Azzal az alapfelvetéssel élnek tehát, hogy cigánynak csak nemzetiségi értelemben lehet lenni. És továbbá azzal a felvetéssel, hogy a cigányok mind nemzetiségnek tekintik magukat, és aki nemzetiségét tekintve nem érzi magát cigánynak, az *nem érezheti* semmilyen módon annak magát. Ezek természetesen képtelen feltevések. Tudomásul kellene venni, hogy a magyarországi cigányok többsége magyar vagy magyar cigány nemzetiségűnek és ugyanakkor cigánynak vallja magát.

(A cikk adatainak nagy része az 1993-as cigány felmérésből származik. A 2003. évi cigány felmérés adatai a cikk írása idején még nem álltak rendelkezésre [Kemény István]).

Lengyel Gabriella

Részletek Tiszavasvári cigányságának népességleírásából

Selection from the Population Records of the Gypsies in Tiszavasvári

10–15 years ago, giving birth at the age of 14 happened often even in ambitious Gypsy families that lived an organised life. Starting from the 1990s, it became a general endeavour among Hungarian Gypsies (as opposed to the Vlach Gypsies) to have their children graduate from elementary school and send them to a secondary school. As a result, giving birth in childhood is now hardly present among them.

Tiszavasvári 14 és félezer lakosú kisváros a Nyírség peremén, depressziós régió legrosszabb mutatókkal bíró kistérségének központja kétezret meghaladó cigány népességgel. A település két falu, Búd és Szentmihály egyesítésével jött létre a második világháború éveitől. Búd szegény görög katolikus népe a 18. században települt ide a Kárpátaljáról, Szentmihály jobb módú református gazdatársadalma mindig ellentétben állt a szegény szomszédokkal. A szentmihályi Dessewffy uradalom katolikus világa elkülönült a településtől. A vallási, nemzetiségi különbségek párosulva a vagyoni, gazdálkodási, mentalitásbeli különbségekkel ma is érezhetők. Erre a megosztott helyi társadalomra épült rá – ugyancsak máig hatóan – a szocializmus klientúra-rendszere. Az utóbbi években az országos trenddel ellentétben erősen nőtt a térségben a munkanélküliség: új tulajdonosai több ezres elbocsátással visszafejlesztették a valamikor közép-európai jelentőségű Alkaloida gyárat, azt a gyárat, amelyre lényegében a város élete szerveződött. A település nem cigány lakói – bár évszázados együttéléstről van szó – tehetetlenként élik meg a cigányság jelenlétét, a városvezetés a cigányok anyagi helyzetének romlására és lélekszámának növekedésére egyre határozottabb lakóhelyi és oktatási elkülönítéssel válaszol.¹

A helyi cigányság nagyobbik részét a szentmihályi nagy, városszéli telepen (a Széles úton) élő oláh cigány² közösség adja (fődozó, lókupec, tapasztó hagyománnyal). Romani nyelven beszélnek, az asszonyok őrzik a hagyományos viseletet, a közösségi életben is érvényesül hagyományaik jó része. Oláh cigány (kényszer)kirajzásként él a várostól 6 kilométer távolságra levő Józsefháza nevű kis településrészen (valamikori majorságon) egy száz főnyi csoport. A cigányság kisebbik része magyar anyanyelvű, Búd szélén él kis

¹ Öt évvel ezelőtt ez nyílt konfliktushoz vezetett az utóbbi országsszerte „kettős ballagás”-ként elhíresült eset kapcsán. A szimbolikus jelentőségű esemény hatalmas érzelmet hozott felszínre mindkét oldalon.

² Kérdéses az „oláh cigány”, „magyar cigány” szerkezetek egybe- vagy különírása. A hivatalos helyesírás egybeírja ezeket a szavakat, és magam is efelé hajlok, mivel úgy gondolom, hogy a cigányság egy-egy sajátos csoportját tudom így jelölni. Ugyanakkor el kívánom kerülni a lekezelő „cigánygyerek”, „cigányasszony”, „cigányember” féle kifejezésekkel való hangulati egybeesést, ezért – kutatásvezetőm tanácsára – ebben az írásban inkább a különírt változatot használom.

telepen és a környékén eltelepesedő utcákon (főként vályogvető és kevesebb muzsikushagyománnyal). A két anyanyelvi csoport eltérő történelmi, bár vannak múltba nyúló közös szálaik. Mindkét csoporton belül igen jelentős jövedelmi, vagyoni, lakásmódbeli, képzettségbeli különbségek vannak, és jelentősen különbözik egyes alcsoportjaiknak a többségi társadalommal való kapcsolata is. Egymáshoz viszonyítva arányaiban a magyar cigányok között több a tisztességes módon élő család, valamivel magasabb az iskolázottság, több az esély a munkához jutásra, valamivel jobban elfogadják őket a környező társadalom, és nincs jelen a mély nyomor, amely az oláh cigányoknál igencsak jelentős mértékű, az oláh cigányok körében a jómódúak is valamivel kevésbé tehetősek, mint a magyar cigányok körében.

Magyar cigányok és oláh cigányok népességszáma

A Tiszavasváriban élő cigányok számáról többféle becslés készült már eddig.

A '80-as évekből származó CIKOBÍ összeírás 1137 emberről szól, ez a város akkori lakosságának 7,9 százaléka. Az összeírás módszere nem ismert, de azt tudni lehet, hogy az akkori VB-titkár híres kis kockás füzetében nyilvántartotta a cigány családokat, ezt a füzetet használták a telep-felszámolási kísérletek kapcsán is.

Az 1992-es Kertesi-féle becslés, mely az általános iskolás gyerekek számából indul ki, 1820 embert említ, ez 12,8 százalék. Valószínűnek tartom, hogy ez a becslés fölültalált az oláh cigány családok körében általános magas gyerekszám miatt.

1997 elején a Családsegítő összegegyűjtötte az oláh cigány telepen a szociális ügyintézéshez szükséges alapadatokat. A felmérésben 1997 elején 128 ház és 788 ember szerepelt a Széles úton. 10-12 ház láthatóan kimaradt a felvételtől. A Családsegítő érdeklődése nem terjedt ki a büdi magyar cigányokra.

1997 végén a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium adatokat kért a településektől a területükön található cigánytelepekről, ha több is van, akkor külön-külön. Tiszavasváriból az az információ érkezett, hogy a városban egy cigánytelep van 250 házzal és 1430 emberrel, ami jelzi, hogy nem vették túl komolyan a minisztérium érdeklődését.

Az 1997-es „kettős ballagás”-ról készült írásában, mely a *Fundamentumban* jelent meg, Kóczé Angéla valószínűsíthetően helyi források alapján 2500 tiszavasvári romáról beszél.

A 2500-as fantomszám 2001-ben újból felbukkan. A *Partners Füzetek* 6. száma közli Robert E. Koulisch 2000-ben folytatott kutatását a magyarországi romák közéleti attitűdjeiről *Mit akarnak a romák?* címmel. A tanulmány Tiszavasvárról szóló részének bevezetőjében az szerepel, hogy a tiszavasvári roma lakosság létszáma kb. 2500. Ezt azonban nem lehet komolyan venni, mivel a szövegben már csak 1200 van említve, akik közül 800 lenne az oláh cigány.

A munkaügyi kirendeltség 2002. szeptemberi jelentésében 2050-re teszi a helyi cigány lakosság létszámát.

Saját adataim teljes körűsége törekvő anyaggyűjtésen alapulnak, a tiszavasvári cigányosság megoszlását az 1. táblázatban szemléltetem.

A cigányok lélekszámára vonatkozó becslések többnyire kétharmad-egyharmad arányt tételeztek fel az összefoglalóan Széles útinak és büdinek nevezett cigány csoportok között. Az én adataim is pontosan ezt az arányt mutatják 2002 nyarán.

Már első megközelítésre feltűnik, hogy ha itt is igaz, hogy az oláh cigány asszonyok több gyermeket szülnek, mint a magyar cigányok – ami pedig igaz, mivel az utóbbi öt év-

ben éppen háromszor annyi oláh cigány gyermek született, mint magyar cigány gyermek, és régebben is magasabb volt náluk a születések száma –, ennek az arálynak már el kellett volna mozdulnia az oláh cigány népesség javára. Hogy ez nem így történt, annak vagy az oláh cigányok körében magasabb elvándorlás, vagy a magasabb halálozás – vagy mindkettő – lehet az oka. Magasabb elvándorlásról nem beszélhetünk, így magyarázatként az oláh cigányok rosszabb életkörülményei, rosszabb egészségi állapota és az ezekből következő magasabb halandósága szolgál.

1. táblázat

Eredet/lakóhely	Férfi	Nő	Együtt	%
Oláh cigány/Széles út	586	589	1175	58,5
Oláh cigány/Józsefháza	33	49	82	4,1
Oláh cigány/város	6	4	10	0,5
Oláh cigány/Büd	33	32	65	3,2
Oláh cigány együtt	658	674	1332	66,3
Magyar cigány/Büd	343	333	676	33,7
Együtt	1001	1007	2008	100,0

Az összesített adatokban a nemek aránya egyenletesen oszlik meg, egyedül Józsefházán mutat meglepő többletet a nők javára. A kormegoszlás³ és népességnövekedés adatait a 2. táblázatban mutatom be.

Józsefházán a korcsoportos adatok megmutatják, hogy a 15 éven felüli népességnél a nemek aránya kiegyenlített, a fiatalabbaknál, különösen a legkisebeknél nem látok egyelőre magyarázatot arra, hogy miért születik annnyival több leány, mint fiú.

³ A 0–4 éves korcsoportról meg kell jegyezzem, hogy a csoport önmagában helytálló, az 1998–2002-ben született gyermekeket tartalmazza, de ha összehasonlításra használjuk, nem szabad elfelejteni, hogy ez az időszak fél évvel rövidebb, mint a többi 5 éves időszak, mivel az újszülöttek adatfelvételét 2002. június 18-án fejeztem be. Tehát akkor közelíthetnénk a helyes arányokhoz, ha hozzáadnánk a 2001. második felének születési számait, feltételezve, hogy az idén is nagyjából annyi gyermek születik, mint tavaly.

2001. június 19. és december 31. között születettek

Férfi						Nő					
Oláh cigány				Magyar cigány Büd	Együtt	Oláh cigány				Magyar cigány Büd	Együtt
Széles út	Józsefháza	város	Büd			Széles út	Józsefháza	város	Büd		
10	–	–	1	6	17	9	4	–	2	2	17

(A szülések száma ennél több, két leány újszülött halt meg a Széles úti gyermekek közül, az egyik 80 dekás koraszülött, a másik normál súlyú, multiplex fejlődési rendellenességgel.)

Kormegoszlás és népességnövekedés

Kor- csoport (év)	Férfi						Nő					
	Oláh cigány				Magyar cigány Büd	Együtt	Oláh cigány				Magyar cigány Büd	Együtt
	Széles út	Józsefháza	város	Büd			Széles út	Józsefháza	város	Büd		
0–4	119	6	2	6	45	178	110	14	1	6	37	168
5–9	120	8	2	5	55	190	101	11	1	5	57	175
10–14	78	4		4	38	124	94	8	1	5	41	149
15–19	54	4	1	7	37	103	67	3		4	35	109
20–24	56	2		1	22	81	47	2		1	25	75
25–29	34	3	1	3	37	78	41	3	1	3	44	92
30–34	34	1		5	36	76	35	3		6	29	73
35–39	23	2		1	23	49	24	1			18	43
40–44	31				11	42	26	1			8	35
45–49	16	1		1	15	33	16	1		1	16	34
50–54	9	1			11	21	9	1		1	9	20
55–59	4	1			1	6	5				2	7
60–64	2				6	8	6				3	9
65–69	5				2	7	5				6	11
70–74	1				2	3	2				2	4
80–84					1	1		1			1	2
85–X					1	1	1					1
Együtt	586	33	6	33	343	1001	589	49	4	32	333	1007

A magyar cigányoknál szembeötlő kiugrást mutat az 5–9 évesek korcsoportja, ezek az 1993–1997 között született gyermekek. Ha megnézzük az évenkénti születések számát, látható, hogy az oláh cigányoknál is van kiemelkedés, csak az összevont korcsoportokban ez elsimul. A magyar cigányok évszámankénti születéseit érdemes nem az összevont oláh cigány, hanem a Széles úti adatokkal összehasonlítani, így Józsefháza sajátos helyzete nem zavarja meg a mutatók irányokat.

A magyar cigányoknál láthatóan visszatér az emelkedés után a születések száma a megelőző mértékre, az oláh cigányoknál nincs ilyen visszatérés, marad a megemelkedett szint. Valószínű, hogy itt kétféle – de rokon – hatásról van szó.

Az oláh cigányok esetében dinamikus népességnövekedésről beszélhetünk. A 70/80-as évek kedvező helyi folyamatai (1985-ben lett város a település) az oláh cigányok lét-körülményeire is kihatottak. Lakáskörülményeik javultak (amennyiben a cs-házba költö-

zést javulásnak nevezhetjük a hagyományos vályogházikóhoz képest), munkalehetőség is volt, nem csak építőipari ingázás, de helyi, közeli állami gazdasági állandó férfi munka is, mivel a növekvő helyi ipar magához vonzotta a nem cigány lakosságot. Mindez a telep növekedéséhez vezetett, az új házaspárok inkább itt telepedtek meg, mint máshol. Olyan anyagi jóléthez nem jutottak, mint a büdi magyar cigányok, mely a gyermekszám erős korlátozását vonta volna magával, viszont életkörülményeik javulása, az egészségügyi ellátás relatív szintjének emelkedése a gyerekszám növekedéséhez vezetett, úgy is, hogy egy család több gyermeket tudott életben tartani, és úgy is, hogy egyre több szülőképes korú pár jelent meg a telepi közösségben. Bár a kedvező gazdasági körülmények az utóbbi évtized elején az oláh cigányok számára igen gyorsan megszűntek, maradt a telep megtartó ereje, ami nem csak azt jelenti, hogy – ha szűkösen is, de van hol lakni, de megvan az életben maradáshoz még éppen elégséges rokon háló, és az életet elviselhetővé tevő társas kapcsolatok rendszere is. (Elmenni pedig egyébként sincs hová tanultság és pénz hiányában, akkor már az ismert városi közeg több lehetőséget ad a továbbéléshez, mint az ismeretlen.)

3. táblázat

A 16 éven aluli gyerekek száma

Születési év	Magyar cigány	Széles út	Széles út/ magyar cigány
1986	11	25	2,27
1987	16	25	1,56
1988	15	35	2,33
1989	11	37	3,36
1990	23	28	1,22
1991	13	35	2,92
1992	17	37	2,18
1993	22	37	1,68
1994	19	40	2,11
1995	18	40	2,22
1996	25	53	2,12
1997	28	51	1,82
1998	18	51	2,83
1999	21	49	2,33
2000	14	55	3,39
2001	20	43	2,15
2002	9	31	3,44
(2002 kiegészítve)	(17)	(50)	(2,94)
Együtt	300	672	2,24
A 16 éven aluliak az egyes csoportok százalékában	44,38	57,19	

A magyar cigányoknál nincs szó dinamikus népességnövekedésről. A korosztályok létszáma alig mutat növekedést, kivéve az 1990-es, és az 1996 és '97-es éveket. A '90-es növekedésre egyelőre nincs magyarázatom. Az 1996-os és '97-es években viszont hatott egy új tényező, ez a szociálpolitikai építési kedvezmény. Három gyermek után járt akkor a juttatás, amiből már fel lehetett építeni egy házat, négy gyerek után valamivel több járt, a ház méretei valamivel nagyobbak lehettek, ha az építőmester tisztességesen járt el. Elképzelhető, hogy ez az építkezési lehetőség magyarázza a szülési kedv megnövekedésének egy részét. A szocipolos házat építő családok gyermekeinek születési időpontjait az 1. melléklet mutatja.

Jó néhány olyan család van (16, 24, 25, 30, 46, 111, 136), amelyekben 6 vagy több év után született meg a harmadik vagy negyedik gyermek, méghozzá 1996-ban és 1997-ben, az első nagy szocipolos építkezési hullámra időzítve (a 46-os család 1995-ben született gyermekét is már ide sorolhatjuk). Feltételezhetjük, hogy itt egy tudatos családtervezési stratégia érvényesül, amit az is alátámaszt, hogy ezekben a családokban ezután már nem is született több gyermek. Még az is elképzelhető, hogy ezek a családok tulajdonképpen 2-3 gyerekre csökkentették volna a gyerekszámot, ha olyan külső tényező, mint az ingyenes építési lehetőség, nem lép közbe. (A szocipolos építkezéseket az előírt önerővel együtt is ingyenes juttatásnak kell tekintenünk, hiszen az önrészt mindig az építő vállalkozó állta úgy, hogy bekalkulálta az építkezés költségébe.)

Az említett családoknál az időzítés miatt a szocipolos indíték eléggé valószínűsíthető. Ugyanakkor más hatásokkal is számolni kell a szülőképes korú, potenciális szocipol építkező családok esetében. A magyar cigány családokban a nők nagy része dolgozott hosszabb vagy rövidebb ideig. A mezőgazdasági munkákon túl üzemi munkát is végeztek, ilyen munkahelyek voltak néhányuknak a varroda, többeknek a „csokigyár”, a legtöbben pedig a hajdúvidi baromfifeldolgozóba jártak. Hajdúvid a '80-as években és a '90-es évek első felében két busznyi munkást hordott váltó műszakban Büdről. Emellett takarító, kisegítő női munkahelyek is voltak a városban a magyar cigány nők számára. Az üzemek leépülésével, majd bezárásával a munkalehetőség megszűnt. A takarító és egyéb kisegítő munkahelyekre a nem cigány nők tartanak igényt, a beszűkült varrodai, csokigyári férőhelyekre is őket veszik fel. A női munkanélküliség megjelenése átstrukturálta a családtervezést. A korábbi évtizedek társadalmi folyamatai a gyerekszám csökkenése irányába hatottak (női foglalkoztatottság, ház körüli állattartás, OTP-s, belvizes építkezések, a lakás berendezése, felszerelése kölcsönökkel, az iskolázottság elérésének reális lehetősége, amely kitolta a családalapítást, az első szülés időpontját). A folyamatok megrendése nem csak azt jelentette, hogy a nő keresete kiesik a családi költségvetésből. (A férfi állandó munkahelye is megszűnt a '90-es években, de a magyar cigány férfiak nagy része többé-kevésbé folyamatosan jut váltakozva, kiegészítve közhasznú, alkalmi és fekete munkához.) A nő élete szerveződött át. A családközpontúság mindig is a cigány közösség fő értékei közé tartozott, ezen nem változtatott a gyerekszám csökkenése sem. A nőnek mégis volt a család közvetlen ellátásán kívüli tevékenysége, jöllehet ezt a tevékenységét legtöbbször családi, rokoni, szomszédsági kapcsolatokban végezte. A tevékenység lehetőségének a megszűnése nem csak a jövedelemben mutatkozó hiánnyal járt, de hiányt vont maga után az önkifejezési és a társas kapcsolatok szintjén is. Ezt a belső hiányt segíthet megszüntetni vagy csökkenteni egy újabb, esetleg eredetileg be nem tervezett gyermek megszülése. A gyermekkel járó juttatások, mint a GYES és utána a GYET a nő már amúgy is kiesett keresetének egy részét pótolják. Hozzávetőlegesen meg lehet mondani, hogy mekkora részét: az említett munkakörökben elérhető női fizetések mindig is a minimálbér körül mozogtak, a gyermekneveléssel kapcsolatos támogatások

pedig az öregségi nyugdíjminimum körül voltak. A minimálbér és a nyugdíjminimum aránya változott az elmúlt évtizedben, jelenleg a nyugdíjminimum kevesebb, mint a nettó minimálbér fele, azt mondhatjuk, hogy a GYES és a GYED a kieső kereset egyre csökkenő hányadát fedezi. A gyermek után kapott családi pótlék és a kiegészítő családi pótlék (gyermekvédelmi támogatás) pedig korántsem elegendő a gyermek mégoly szűkös ellátásához sem. A magyar cigány családok racionális családtervező beállítottságát jelzi, hogy míg a többrétegű hiánypótlás és a szocpolos építkezési lehetőség egymást erősítelve a gyermekvállalási kedv növekedéséhez vezethetett, ez a növekedés mindazonáltal erősen korlátozott maradt.

Az oláh cigányok esetében más a helyzet. Itt gazdasági megfontolások nemigen befolyásolták a múltban sem a gyermekvállalást, a nők alkalmi, főleg mezőgazdasági munkán kívül mást nem végeztek. A családok nagyobbik részénél a gyermekek folyamatosan születtek és születnek, a szocpolos építkezés jogosultságának megszerzéséhez nem volt szükség a szokottnál több szülésre. A születések bizonyos szabályozása itt is érvényesül, hiszen nem születik annyi gyermek, mint amennyi természetes módon megszülehetne. Ez a szabályozás részben esetleges (fogamzásgátló kampányokkal hozható összefüggésbe), részben stratégiai, amennyiben a családalapítást, az első gyerek születését igyekeznek kitolni – ami gyakran nem jár sikerrel, ugyanakkor látszik a törekvés a gyerekek születése közötti idő meghosszabbítására, valamint szabályozásnak tekinthetjük azt is, hogy az asszonyok még szülőképes korban befejezik a szülések sorát.

Vannak törekvő, tervező családok az oláh cigány közösségben is, ahol a gyerekszámot tudatosan korlátozzák, ezek jómódú és viszonylag iskolázott családok, akiknél a gyerekek tanulása, iskoláztatása miatt már eleve kitolódik a második generáció családalapítási kezdete. Sajátos jelenség, hogy ezek a családok ma többnyire a törvény szélén élnek, legális tevékenységből a jólétet nem lehet szinten tartani.

A kormegoszlás értelmezését segítő táblázat (2. melléklet) az országos adatokat a 2001-es népszámlálás képviselői mintája alapján mutatja. Tiszavasvári városi adataim egyelőre nincsenek, ezért helyi összehasonlításhoz a megyei adatokat, valamint a jobban közelítő egyéni választókerület adatait használhatjuk, bár innen csak összevont korcsoport-adatok vannak. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 3. számú egyéni választókerülete 16 település adatait tartalmazza, a székhelye Tiszavasvári. (A megyei és a választókerületi adatok ugyancsak a képviselői mintán alapulnak.) A tiszavasvári cigányoknál a 0–4-es korcsoport létszámát kipótoltam a 2001. június 19. és december 31. között született gyermekek újra beszámításával, így az arányok jobban összehasonlíthatók, mintha félév cigány születései hiányoznának (ezt a kiegészítést csak a kormegoszlás százalékos adatainál alkalmaztam).

Először a nem cigány népesség adatait nézve azt látjuk, hogy a megye jóval fiatalabb, mint az országos átlag: több a gyermek, és kevesebb az idős ember, ami – mint más statisztikákból tudhatjuk – nemcsak abból ered, hogy itt több gyermek születik egy családban, hanem abból is, hogy itt rövidebb ideig élnek az emberek, mint az ország szerencsésebb vidékein. A választókerület adatait a megyével összevetve észrevehető egy sajátos összefüggés. A gyermekszám a megyéhez hasonló arányú, ugyanakkor a fiatal felnőtt korosztály a megyénél alacsonyabb, és az idős népesség pedig a megyénél magasabb. A térség gazdasági mutatóit és társadalmi mozgásait ismerve ez a jelenség arra vezethető vissza, hogy megindult a mobil, fiatal korosztály elmozdulása feltételezhetően a megyeszékhely vagy megyén kívüli nagyvárosok felé, ezzel megnőtt az idősök aránya, a viszonylag magas gyermekszám pedig maradt, mivel a fiatal felnőttek elvándorlását ellensúlyozza a térségben magas arányú cigányság körében tapasztalható nagyobb gyermekszám.

Amikor a magyar népességnek az országos népszámlálási adatokban kirajzolódó korszerkezetét és a helyi cigányság korszerkezetét hasonlítjuk össze, bár nagy meglepetés nem ér, hiszen egyéb kutatási tapasztalatok alapján valami hasonlót lehetett várni, mégis megdöbbentő erővel hat a két szerkezet közötti különbség. A magyar társadalom átlagára nézve mondhatjuk, hogy két ember közül az egyik 40 év alatti, a másik 40 év feletti. A tiszavasvári cigány népesség átlagára hasonlóképpen azt mondhatjuk, hogy két ember közül az egyik 14 év alatti, a másik 14 év feletti. A magyar társadalom 40 éves választóvonalán Tiszavasváriban tíz cigány ember közül kilenc 40 év alatti, és csak egy van 40 év felett. A megyei és a választókerületi adatok alapján valamivel, de nem sokkal kisebb ez a különbség.

A helyi cigányság felét a gyermekkorúak teszik ki, a magyar társadalom egészében egyhatod, a helyi választókerület népességében egyötöd a gyermekkorúak aránya. Bár a társadalmi átlagtól mindkét csoport erősen különbözik, jelentős különbséget látunk a cigányságon belül a magyar cigányok és az oláh cigányok között is: a magyar cigányoknál 41%, az oláh cigányoknál 54% a gyermekkorúak aránya. A magyar cigányok kormegoszlása valamivel kiegyenlítettebb képet mutat, mint az oláh cigányoké. A fiatal felnőtt korosztály aránya, ha nem is jelentősen, de meghaladja a gyermekkorúakét, míg az oláh cigányoknál jóval alacsonyabb annál (országos átlagban a fiatal felnőttek csoportja a kétszerese a gyerekkorúaknak). Az idősebb korosztályokat nézve azt látjuk, hogy a magyar cigányok körében az oláh cigányokhoz viszonyítva valamivel magasabb az idősebb kort megelőző aránya, mint az oláh cigányoknál. De ez a különbség csak 1-2 százalékot jelent. Mindkét cigány közösségnél kitűnik, hogy míg a többségi társadalomban a fiatal felnőttek csoportjánál csak valamivel kisebb az idősebb felnőttek csoportja, addig a cigány népesség esetében az idősebb felnőttek a fiatal felnőttek negyedét érik csak el: 100 fiatal felnőttre országosan 80 idősebb felnőtt jut, a helyi választókerületben 76, a magyar cigányoknál 24, az oláh cigányoknál 26. Idős cigány ember pedig alig van.

4. táblázat

	100 felnőtt korúra jutó			100 fiatalabb felnőtt korúra jutó			100 idősebb felnőtt korúra jutó			100 gyermekkorúra jutó időskorú
	gyermekkorú	időskorú	gyermek- és időskorú	gyermekkorú	időskorú	gyermek- és időskorú	gyermekkorú	időskorú	gyermek- és időskorú	
Országos	27	32	59	48	58	106	60	72	132	120
Szabolcs-Szatmár-Bereg m.	35	26	61	60	45	105	83	64	147	77
Sz-Sz-B. 3. sz. választókerület	36	36	72	63	63	126	84	82	166	98
Tiszavasvári cigányság együtt	104	5	109	130	6	136	514	24	538	5
magyar cigányok	74	6	80	92	8	100	385	33	418	9
olahek cigányok	123	4	127	156	5	161	590	18	608	3

Halálázási adatok hiányában⁴ nem lehet megmondani, hogy milyen különbség van a többségi társadalom és a tiszavasvári oláh cigány és a magyar cigány emberek életésélyei kö-

⁴ Az állami halálázási anyakönyvek nem hozzáférhetők. De még ha feldolgozhatók is lennének, akkor sem biztos, hogy teljes körűen kapnánk belőlük adatokat a máshol elhunytakról.

zött, milyen hosszú élet várt rájuk születésükkor, vagy hány évet jósolhatunk még a különböző korosztályoknak. A kormegoszlási adatok, hogy egy-egy népességszámra milyen arányban vannak jelen az öregek, nem használhatók az életkorkilátások szempontjából, hiszen nagyon eltérő a gyermekkorúak és a fiatal felnőttek száma, így maga az arányszám megtévesztő is lehet. Jó jelző értéket kaphatunk azonban, ha az idősebb felnőttek (40–59 év közöttiek) és az időskorúak (60 évesek és idősebbek) arányát vizsgáljuk. A társadalom egészére nézve azt látjuk, hogy országosan 100 idősebb felnőttre 72 időskorú ember jut, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 63, míg a választókerületben 82 (jelentős az eltérés a megyei és a térségi adatok között, ez valószínűleg a már említett eltérő irányú népesedési tendenciáknak az előrejelzési vonulatából adódik). Tiszavasvári cigány népessége körében jóval rosszabbak az életkilátások, mindössze 24 időskorú jut 100 idősebb felnőttre! Bizonyítani nem, de az életkörülmények ismeretében valószínűsíthető, hogy ennek az okát: a helyi cigányság a többségi társadalomhoz képest jóval rosszabb viszonyok között születik és él, sokkal rosszabbak a lakáskörülményeik, életük nagy részét nedves, rosszul fűthető lakásokban töltötték vagy töltik ma is, a rendszertelen és kevés jövedelem miatt rosszul táplálkoznak, nincs megfelelő ruházatuk, a megkülönböztetés és a tájékozatlanság miatt alacsony szintű egészségügyi ellátásban részesülnek, kedvezőbb körülmények között kezelhető, gyógyítható betegségekben vagy sérülések következtében hosszán szenvednek, értelmetlenül meg is halnak. A születéstől kezdve az élet során a nyomorúság és küszködés évtizedei alatt az ártó hatások egymásra épülnek, az emberi szervezet az öregedés kezdetén feladja.

Természetesen nem újdonság ez a feltételezés, hogy a rosszabb életkörülmények rövidebb életet engednek élni. Ennek ellenére nem árt a magától értetődőnek tűnő összefüggéseket tapasztalati anyaggal megtámasztani. Már csak azért sem, mert a magától értetődősége miatt alaposabban nem vizsgált, nem kifejtett kapcsolat helyén megjelenhetnek a jelenséget téves oldalról közelítő nézetek. A cigánysággal kapcsolatban is meglehetősen fontos ezért, hogy a nyilvánvalónak tűnő összefüggések is kifejtve, adatolva, magyarázva legyenek. A többségi társadalom önfelmentő, öngazoló mechanizmusán át többnyire az önhibás cigány ember⁵ képét alakítja ki önmaga számára. Ez a gondolkodás a cigányok korai halálozását – már ha egyáltalán tudomást vesz erről a tényről – a cigány emberek „egészségtelen életvitelével” magyarázza, amin a nagymértékű dohányzást és alkoholiszálást érti. Tiszavasváriban a cigány férfiak többsége és a nőknek is nagy része valóban dohányzik, bár pénz hiányában korántsem szív annyit, mint szeretne, nagymértékű alkoholizálással pedig nem találkozottam gyakrabban, mint a nem cigány emberek körében. Az bizonyos, hogy az „egészségtelen életvitel” szempontjából nincs különbség a magyar cigányok és oláh cigányok között. Részben közös eredetűnek, illetve a régebben is gyakori vegyes házasságoknak köszönhetően született tulajdonságaik, esetleges genetikai előnyök vagy hátrányok tekintetében sincs közöttük az életesélyeket befolyásoló különbség. Egyedül életkörülményeikben látunk közöttük különbséget. A többségi társadalomhoz képest jóval rosszabb helyzetű cigányságon belül az oláh cigányok minden említett szempontból rosszabb helyzetben születnek és élnek, mint a magyar cigányok. Ez a különbség a múltban is megvolt, mégpedig – amennyire a jelenből meg lehet becsülni – a maihoz nagyjából hasonló mértékben. Így igen valószínűnek látszik, hogy az életkörülményeikben tapasztalható különbség indokolja az életkilátásokban meglévő különbséget: 100 idő-

⁵ Hasonlóképpen alakítja ki az önhibás szegény, önhibás hajléktalan képét a szociális szféra.

sebb felnőtt korúra 33 idősorú jut a magyar cigányoknál, míg az oláh cigányoknál csupán 18.

A kormegoszlásból is látható volt, de az egyes korcsoportok egymáshoz viszonyított aránya még érzékletesebben mutatja, hogy tiszavasvári cigányság mennyire fiatal összetételű, ahol a munkaképes korúaknak nagyszámú munkaképtelen korú emberről (sok gyermekről és kevés idős korúról) kell gondoskodnia. A népszámlálás az összevont felnőtt korúakra (15–59 évesekre) számított arányokat közöl, ez mutatja, hogy milyen megterhelés van a cigány felnőtteken: a tiszavasvári cigányság munkaképes korú felnőttjeire csaknem kétszer annyi munkaképtelen korú jut, mint az országos átlag.

Ha különválasztjuk a fiatalabb és az idősebb felnőttek csoportját, a cigányságon belül az oláh cigányok és a magyar cigányok között két jelentős különbséget tapasztalunk. Az egyik az idősekre vonatkozó már említett eltérés, amely a magyar cigány idős felnőtteknek az oláh cigányokéhoz viszonyított jobb életkilátását jelezte. A másik a fiatal felnőttekre jutó munkaképtelen korúak aránya. Ezt is jó jelzőszámnak tekinthetjük, mivel azt tapasztaljuk, hogy a cigány családokban a családfenntartás főként a 40 év alatti felnőttekre hárul, nagyobb eséllyel kapnak és bírnak végezni alkalmi és feketemunkákat, jobb erőnlétükkel ők látják el a gyermek és öreg családtagokat. Nem mintha az idősebb felnőttek ne igyekeznének magukat hasznosítani, de ebben megkopott erejük korlátozza őket. Tehát mondhatjuk azt, hogy a fiatal felnőttek és a munkaképtelen korúak aránya jól használható mutatója a cigány közösség öngondoskodó képességének. A magyar cigányok ebben a tekintetben kedvezően állnak, 100 fiatal felnőttre 100 munkaképtelen korú ember jut náluk, ez valamivel jobb, mint az országos 106-os arány, és jelentősen jobb, mint a választókerületi 126-os. Más kérdés, hogy a munkaképtelen korúak összetétele egészen más a magyar cigányoknál, mint országosan vagy a választókerületben. Míg a társadalmi átlagban fele-fele arányban adják a gyermekek és öregek a munkaképtelen korúakat, addig a magyar cigányoknál döntő részben gyermekek és csak nagyon kevés az öregek.

Az oláh cigányoknál a fiatal felnőttekre jutó munkaképtelen korúak aránya igen kedvezőtlen, 100 fiatal felnőttre 161 munkaképtelen korú jut, ami a fiatal felnőttek igen feszített megterheltségét jelzi (a munkaképtelen korúak legnagyobb része gyermek, öreg kevés van).

Az életkilátásokra vonatkozó mellett ez a jelzőszám is felhívja a figyelmet a két cigány közösség közötti strukturális különbségekre.

Család⁶

Tiszavasváriban 334 egy fedél alatt élő cigány kisközösséget látunk, abból 191 van az oláh cigányoknál, 143 a magyar cigányoknál. Az együtt élők átlagos számát nézve oláh cigányoknál 100 egy fedél alatt élő közösségre 697 ember jut, a magyar cigányoknál 472, összehasonlításként országos átlagban 100 háztartásra 260, a megyében 290, a választókerületben 288, Tiszavasváriban 273 ember jut. Tiszavasváriban a városi adatokat a cigány népesség nélkül számítva ez az arány 250. Ezek a számok azzal a fenntartással hasonlíthatók össze, hogy a népszámlálás az egy fedél alatt lakókat abban az esetben tekintette egy háztartásnak, ha a megélhetési költségeket legalább részben közösen fedezték.

⁶ A népszámlálás sajátos háztartás és család értelmezése miatt a későbbiekben nincs értelme a tiszavasvári cigányság adatait a népszámlálási adatokkal összehasonlítani. Kivétel az egyedül élők és a magukban élő házaspárok háztartásai.

A cigány közösségeknél a helyzet valamivel bonyolultabb. A magyar cigányoknál mondhatjuk azt, hogy az egy fedél alatt, azaz egy házban lakók egy háztartást alkotnak, és ezt meg kell toldanunk azzal, hogy az egy háztartást alkotók közös fedél alatt laknak. Az oláh cigányoknál jó néhány esetben ez nem így van. Gyakran látjuk, hogy a szülői ház mellett, amely lehet egy jól megépített nagyobb vályogház, de többnyire cs-ház, elvértve belvizes-gazdasági kölcsönös ház, egészen kicsi vályogházak épülnek, olykor eredetileg nem is lakás céljára, hanem kamrának, nyári konyhának, és a családból származó fiatal házaspárok esetleg már kis gyerekekkel ezekben élnek. Amikor egy telken, egy udvarban élnek az idősebb és fiatalabb családrészek, ez gyakran tulajdonképpen közös háztartást is jelent az alkalmankénti közös tüzelő- és élelembeszerzés, alkalmankénti közös főzés, és szinte mindig közös villanyhasználat értelmében. Ugyanakkor az összeírások alkalmával ezekben a különálló kis lakóépületekben lakókat külön háztartásként fogják fel (nagyon valószínű, hogy a népszámláláskor is így történt). Az én adatgyűjtésem is külön egységekként tartja számon őket, már csak azért is, mivel sok esetben nehezen tisztázható, hogy mennyire szoros az egymás közelében lakók együttműködése. A magyar cigányoknál ezzel a jelenséggel, amit a köznyelv pejoratív hangsúllyal „putrisodásnak” nevez, pedig csak életadta kényszerről van szó, nem találkozunk: Bűdön a szülői családról leválni szándékozó fiatal családok viszonylag könnyen jutottak a szülők közelében olcsó régi parasztházhoz.

Az oláh cigányoknál a másik irányba eltérve is adódnak a magyar cigányoknál nem tapasztalt esetek, igaz, ezek jóval ritkábbak, mint az előbb említettek. A szocpolos házak felépítése mindkét közösségben nagyot változtatott nemcsak a lakáskörülményeken, de az együtt élők összetételén is.

A magyar cigányoknál vagy az együtt élő család, vagy a szülői családról leválni akaró fiatal, de már legalább háromgyerekes családrész költözött az új házba, és lakik ott az eredeti összetételben ma is, ami persze módosulhat úgy, hogy esetleg a szülők vagy inkább egyedül maradt szülő költözik a fiatalokhoz, vagy valamelyik gyerek hoz oda házastársat. Ezek a változatok megvannak az oláh cigányoknál is, de hozzájuk jön még egy, Bűdön nem tapasztalt jelenség is. Előfordul, hogy a költöző család az addiginál hatszor-hétszer nagyobb lakótérbe kerül, egy helyiség helyett hetet, nyolcat foglalhat el. Kevesen tudják az új teret egyből kihasználni, berendezni, befűteni, belakni. Így fordulhat elő, hogy az üresen álló helyiségek valamelyikébe olykor egy-egy szorult helyzetben levő hozzátartozói családot fogadnak be. Ez nem jár szükségszerűen közös életvitellel, külön főzhetnek, külön gazdálkodhatnak, az összeírásokban mégis egy háztartásként jelennek meg, ami érthető is, nehéz az együttműködésnek az időben amúgy is változó mélységét megítélni, így az én adatgyűjtésem is egybe számította őket.

Mindezt figyelembe kell venni, amikor a következőkben az együtt élők, azaz egy fedél alatt élők egységét az egyszerűség kedvéért családként jelölöm meg.

A cigányok többsége lényegesen nagyobb családi közösségben él, mint a nem cigányok. A népszámlálás háztartási adatait tudjuk összehasonlítani a helyi cigányság család-nagyság adataival (5. táblázat).

A teljes lakosság háztartásainak a fele 1-2 személyes, a cigány lakosságnál mindössze 12 százalék az 1-2 személyes családok aránya. Ha nem a háztartásokat, hanem a népességet nézzük, azt látjuk, hogy míg a választókerület népességének 7,2 százaléka él egy-magában, addig a tiszavasvári cigány népességen belül mindössze fél százalék az egyedül élők aránya. Ennek csak részben oka az eltérő korösszetétel, a megyében az egyedül élők 60 százaléka időskorú, 32 százaléka középkorú, azt pedig már láttuk, hogy a cigányok között kevesebb a középkorú, és jóval kevesebb az időskorú, mint a teljes lakosság-

ban. Azt is tudjuk, hogy míg országosan és a megyében is minden negyedik időskorú egyedül él, az egyedül élő időskorúak aránya a tiszavasvári cigányság körében 3 ezrelék. A különbség a cigány családok eltérő szerkezetéből adódik (6. táblázat).

5. táblázat

Együtt élők száma	Háztartások száma %			Családok száma %		
	Országos	Sz.-Sz.-B. megye	3. sz. vk.	Oláh cigány	Magyar cigány	Cigányok együtt
1	25,6	20,6	21,1	2,1	5,6	3,6
2	28,5	26,2	29,3	6,8	11,2	8,7
3	20,0	20,1	16,9	3,1	11,2	6,6
4	16,9	19,1	17,7	2,6	19,6	9,9
5	6,1	8,5	9,3	15,2	20,3	17,4
6 és több	3,0	5,5	5,7	70,2	32,2	53,8
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

6. táblázat

Együtt élő generációk száma	Oláh cigány családok %	Magyar cigány családok %	Cigány családok együtt %
1	7,9	16,1	11,3
2	61,3	69,2	64,7
3	27,7	14,7	22,2
4	3,1	–	1,8
Együtt	100,0	100,0	100,0

A cigány családok egynegyede 3-4 generációs, vagyis a középkorúak és idősek együtt élnek a fiatalabbakkal. A népszámlálásban eddig nem jelentek meg generációs adatok (lehet, hogy nem is fognak, más csoportokat használnak), annyit lehet az összehasonlítás kedvéért mondani, hogy azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol fiatal-, közép- és időskorú személyek együtt élnek, országosan 5,8%, a megyében 6,1%.

A másik jellegzetes különbség a teljes népesség és a cigány népesség együtt élőinek szerkezete között a 15 éven aluli gyermekek jelenléte. Bár a népszámlálás a 15 éven aluli gyermekek számát családonként adja meg, a tiszavasvári cigány családi adatok pedig a népszámlálás háztartási adataival vethetők össze, annyi azonban a népszámlálási családi adatokból is bizonyos, hogy legalább 60 százalék a megye teljes népességében az olyan háztartások aránya, ahol nem él 15 éven aluli gyermek. Mivel az egyedül állókat is beleszámítom, helyesebb olyan lakásról, házról beszélni, ahol nincs 15 éven aluli gyermek. A tiszavasvári cigányságról pedig azt mondhatjuk, hogy 100 cigányok lakta házból 83-ban él 15 éven aluli gyermek. (A 15 éven aluli gyermekek száma nem azt jelenti, hogy egy anyának van ennyi gyermeke, hanem azt, hogy az adott családban, háztartásban, házban ennyi gyermek él.) (7. táblázat)

7. táblázat

15 éven aluli gyermekek száma	Oláh cigány családok %	Magyar cigány családok %	Együtt %
0	10,5	25,2	16,8
1	7,3	14,7	10,5
2	7,9	25,9	15,6
3	19,4	19,6	19,5
4	19,4	9,8	15,3
5	17,3	2,1	10,8
6	9,4	2,8	6,6
7	6,8		3,9
8	1,6		0,9
9	0,5		0,3
Együtt	100,0	100,0	100,0

Összefoglalva elmondható, hogy cigányok házai jóval népesebbek, mint a többségi társadalom házai, lakásai. A cigányok között igen kevés az egyedül élő, a teljes népességen belül számuk jelentősebb. A cigány idősebb középkorúak és öregek nagyrészt családon belül, fiatalokkal együtt élnek, a többségi társadalomban csekély az ilyen összetett háztartások aránya. A legtöbb cigánylakta házban él iskolás vagy kisebb gyermek, a nem cigányok háztartásainak nagyobbik felében nincs 15 éven aluli gyermek.

A cigányságon belül jelentős különbségeket találunk az oláh cigányok és magyar cigányok között:

8. táblázat

Együtt élők száma	Oláh cigány családok		Magyar cigány családok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
1	4	2,1	8	5,6	12	3,6
2	13	6,8	16	11,2	29	8,7
3	6	3,1	16	11,2	22	6,6
4	5	2,6	28	19,6	33	v9,9
5	29	15,2	29	20,3	58	17,4
6	31	16,2	23	16,1	54	16,2
7	36	18,8	12	8,4	48	14,4
8	25	13,1	4	2,8	29	8,7
9	9	4,7	2	1,4	11	3,3
10	12	6,3	2	1,4	14	4,2
11	7	3,7	1	0,7	8	2,4

Együtt élők száma	Oláh cigány családok		Magyar cigány családok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
12	6	3,1	1	0,7	7	2,1
13	1	0,5	1	0,7	2	0,6
14	3	1,6			3	0,9
15	1	0,5			1	0,3
16	3	1,6			3	0,9
Együtt	191	17,3	143	100,0	334	100,0

Az oláh cigány családok legjellemzőbb csoportja (35%) 6-7 fős, a magyar cigányok jellegzetes családnagysága (40%) 4-5 fős. Az oláh cigány családok több mint kétharmada 5 fősnél nagyobb, a magyar cigányoknál éppen fordított az arány, a családok kétharmada 6 fősnél kisebb. 10 vagy több ember él együtt az oláh cigány családok 17,3 százalékában, magyar cigány családoknál ez az arány 3,5 százalék. Különösen nagy létszámú családok csak az oláh cigányoknál vannak.

Szembeötlő a magyar cigány családoknál a 4 fős családok aránya, 19,6%, amely pontosan megegyezik a teljes népesség megyei adatával, ahol a 4 fős háztartások aránya 19,1%. Ez is arra az erős törekvésre utal, amely a magyar cigányokon belül él a többségi társadalom mintáinak követésére. Az oláh cigányoknál alig találunk 4 személyes családot.

Az oláh cigány családok majdnem egyharmadában 3-4 generáció él együtt. Mivel az egyedül élők aránya nagyon alacsony, azt mondhatjuk, hogy az oláh cigány közösség öregjei családban élnek.

A magyar cigány családoknak csak 14 százalékában él három nemzedék együtt, így magasabb is az egyedül élők aránya. Nehéz ezt a jelenséget értelmezni, mintha ridegebb viszonyok uralkodnának a családok egy körében a magyar cigányok között. (Az egyedül élőkről a családstruktúra kapcsán még lesz szó.)

A 15 éven aluli gyermekek tekintetében is jelentős a különbség a két cigány csoport között. A magyar cigány házak egynegyedében egyáltalán nincs ilyen korú gyermek, az oláh cigányoknál ez csak 10 százalék. A magyar cigányok jellemző csoportjában (40%) egy-két gyermek van, az oláh cigányok hasonló jellemző csoportjában (39%) három-négy gyermek van. Az oláh cigány családok egynegyedében öt-hat 15 éven aluli gyermek él, a magyar cigány családoknál ez az arány csak 5%.

A családstruktúra típusai árnyaltabban mutatják be az együtt élő csoportokat (9. táblázat). A „szülő gyerekekkel”, „házaspár gyerekekkel” meghatározásban bármilyen korú nem családos gyerek vagy gyerekek lehetnek, a „szülő” meghatározás egy vagy két szülőt is jelenthet, a „házaspár”, „házaspár” vagy együtt élő párt jelent gyerekekkel vagy gyerek nélkül, vagy külön élő gyereket, unokát gyerekekkel.

Szülő, házaspár/gyerek/unka típusú összetett családban él az oláh cigányok 30, a magyar cigányok 15 százaléka, hozzájuk vehetjük még mint összetett formát, a házaspár/gyerek/gyerek együttélését is. Több kisebb család egység közös életének mint életformának, amellyel, hogy szociális biztonságot nyújt, valamelyes gazdasági előnyei is lehetnek: többféle időben, többféle forrásra számíthatnak, legyen szó akár valamilyen juttatásról, akár munkabérről, élelemről, ruhaneműről, tüzelőről. A pénz vagy a természetbeni szerzemény ettől ugyan nem lesz több, de a javak hozzáférése időben megoszlik, így könnyebb velük gazdálkodni.

9. táblázat

Családszerkezet	Oláh cigány családok		Magyar cigány családok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
Egyedül álló	4	2,1	8	5,6	12	3,6
Házaspár	11	5,8	15	10,5	26	7,8
Egy szülő gyerekkel	5	2,6	5	3,5	10	3,0
Házaspár gyerekkel	107	56,0	92	64,3	199	59,6
Házás testvérek	7	3,7	2	1,4	9	2,7
Szülő gyerekkel + házás gyerek	40	20,9	10	7,0	50	15,0
Szülő + házás gyerek	12	6,3	11	7,7	23	6,9
Szülő + házás gyerek + házás unoka	1	0,5			1	0,3
Szülő + házás unoka	3	1,6			3	0,9
Egyéb összetétel	1	0,5			1	0,3
Együtt	191	100,0	143	100,0	334	100,0

Az élettörténetek alapján valószínűsíthető, hogy az összetett családok aránya a '90-es évek első felében, a szocpolos házak megépítése előtt magasabb volt, és kevesebb volt a magában vagy gyerekekkel élő házaspár. Egyelőre nem lehet tudni, hogy a családok szétválása milyen hosszabb távú következményekkel jár, felerősödik-e valamiféle individualizálódás az oláh cigány közösségben is (amelyet a magyar cigányoknál már tapasztalunk.) Mindenesetre a folyamat feltételezése ellen szól az a jelenség, hogy a szocpolos házak házaspár-gyerekekkel típusú családjaiban sorra jelennek meg a fiatal házas gyermekek, valamint az, hogy szocpolos házakban is találunk házás-testvérek típusú együttélést.

Feltűnő, hogy mindkét cigány közösségben milyen kevesen vannak a gyermeküket egyedül nevelő szülők. Az elvált vagy megözvegyült szülő igyekszik magának társat találni, vagy a szülői, nagyszülői együttélésben keres biztonságot, támogatást.

A magukban élő házaspárok lényegesen nagyobb arányban vannak a magyar cigányok között, mint az oláh cigányoknál. A magyar cigányoknál két fiatal és egy öreg gyermektelen pár van, a többieknek gyermekeik élnek Búdön, több idősebb pár valamelyik gyermekük szocpolos háza mellett él régi parasztházban, de vannak szintén gyerekes, középkorú, kimondottan jómódú házaspárok is (köztük két uzsorás), úgy tűnik, náluk ez választott életforma.

Az oláh cigányoknál is találunk néhány gyermektelen fiatal párt, a házaspárok többsége családos gyermekük mellett él, cs-házban, vályogházban. Egy igen jómódú 50-es házaspár él nagy házban egyedül, eddig velük élő gyermekeiknek sorban házat építettek.

Az egyedül élők, a házaspárokhoz hasonlóan igen összetett csoport. Kor és nem szerinti megoszlásukat a 10. táblázat mutatja.

A magyar cigányok valamennyi egyedül élője öreg parasztházban lakik. Sajátos az egyedül élő férfiak jelensége. A három idősödő férfi elvált, külön élő, családjukkal, gyerekeikkel rossz viszonyban vannak. Egy öreg férfi igazán elhagyatott, ezt mutatja újabb keletű ragadványneve is: Tojós. Egyedül élő férfit az oláh cigányoknál nem találunk. A nők egyike fia szocpolos háza mellett lakik, kettőjük esetében átmeneti állapotról lehet

szó, egyikőjük most özvegyült meg, a másik összeveszett nála lakó családos fiával (jobban mondva menyével), a fiatalok elköltöztek tőle. A negyedik, a legidősebb asszony rá-tarti, magányos.

10. táblázat

Korcsoport	Magyar cigány		Oláh cigány	
	férfi	nő	férfi	nő
30–34				1
35–39				
40–44				
45–49	1			
50–54	1	2		1
55–59	1			
60–64				
65–69		1		2
70–74		1		
75–79				
80–84				
85–X	1			
Együtt	4	4		4

Az oláh cigányok négy egyedül élője nem igazából elhagyatott. Egyikőjük egy 30 éves nő, az édesanyja nyáron halt meg, eddig kettesben éltek, ő ápolta. Nem ment férjhez (igényes), az óvodában dajka. Az ő egyedülléte is átmenetinek tűnik. Másik idős özvegyasszony, gyerekeik a környéken laknak, állandóan bejárnak hozzájuk, szokás, hogy kedvenc unokájuk náluk alszik. A negyedik a büdi önkormányzati többlakásos házban lakik, családos fiával közös előterű kis lakásban, menyével felváltva főznek egymásnak az előtérben.

A családszerkezetet nem módosítja, de az együttlélést színezi, és emellett a cigány közösségek megtartó erejét is példázza, ahogy a rászoruló távolabbi családtagokat befogadják.

Azoknak a családoknak a megoszlása, ahol más személy is él:

11. táblázat

Családszerkezet	Oláh cigány	Magyar cigány
Házaspár	1	
Egy szülő gyerekkel	1	1
Házaspár gyerekkel	4	3
Szülő gyerekkel + házas gyerek	2	
Szülő + házas gyerek	1	
Házás testvérek	1	
Együtt	10	4

A befogadottak legtöbbje óvodás vagy iskolás gyermek, ahol a testvér, unokatestvér szülő bajba (hosszabb ideig kórházba, börtönbe) került, de előfordul az is, hogy az anya rokonaira hagyja gyermekét, és máshol próbál megélni. Előfordul, hogy a szülők meghaltak, ilyenkor családostestvér vagy nagyszülő neveli az árvákat. Az idősebb befogadottak között van özvegy testvér, özvegy nagynéni és szellemi fogyatékos testvér is.

Házasság

Házasságon tartósnak szánt, a környezet előtt nyilvánvaló együttélést kell értenünk, függetlenül attól, hogy a hivatalos jog szerint házasságot kötöttek-e, vagy sem.

12. táblázat

Oláh cigányok házasságai			Magyar cigányok házasságai		
Oláh cigány/oláh cigány	208	84,9	Magyar cigány/magyar cigány	96	60,3
Oláh cigány/magyar cigány	16	6,5	Magyar cigány/oláh cigány	17	10,7
Oláh cigány/nem cigány	1	0,4	Magyar cigány/nem cigány	13	8,2
Magyar cigány/oláh cigány	17	6,9	Oláh cigány/magyar cigány	16	10,1
Nem cigány/oláh cigány	3	1,2	Nem cigány/magyar cigány	17	10,7
Együtt	245	100	Együtt	159	100

A tényleges együttélések száma az oláh cigányok között az itt mutatottnál valamivel magasabb. Jó néhány fiatal esetében az együttélés ténye nem egyértelmű. Az iskola felmentette a leányt együttélésre hivatkozva, van, hogy gyermek is született, de a fiatalok nem költöztek össze, vagy nem tisztáztak a lakásviszonyok. Ezeket nem számítottam be a házasságok közé.

A tisztázatlan együttélések legtöbbje a telepen belül kötött, tehát az oláh cigány–oláh cigány arányt növelné. A magyar cigányok esetében a viszonyok átláthatóbbak, itt a számba vett házasságok a valós állapotot tükrözik. A házasságok összetételénél az első tag a férfi, a második a nő eredetét jelöli.

Bár mindkét cigány közösség eredendően exogám szerveződésű, mégis jelentős különbséget látunk párválasztási gyakorlatuk között.

Az oláh cigányoknál a dédszülők, nagyszülők nemzedékei kívülről hoztak házastársat, rendszerint a nő jött kívülről. Hagyományos házassági kapcsolataik Debrecenhez, Hajdúnánáshoz, Hajdúdoroghoz fűzték őket, de kisebb nyírségi falvak oláh cigány közösségeivel is kapcsolatba kerültek, mint Nyírmihálydi, Nyíribrány, Pircse. Ha létrejött egy házasság, ez már hozta maga után a következőket, több testvér, unokatestvér házasodott be egyik közösségből a másikba. A telep növekedésével növekedett a helybeli lehetséges házastársak választéka is, azaz az első-másod unokatestvéreken kívül eső kortársak köre (a telephez számítva Józsefházát és a Büdre került oláh cigány családokat is). Így a szülői és a most házasodó korba kerülő nemzedékek között már többségben van a helyben kötött házasság. Az eredeti rendszer fontos eleme máig megmaradt: a telepen belül is a lány megy menynek a fiús házhoz, az új együttélések háromnegyed része ilyen.

Vegyes házasságok régen is voltak, ám ezekről a távoli kapcsolatokról a ma élők kölcsönösen nem hajlandók tudomást venni.⁷ A büdi magyar cigányokkal ma is van elvételre házassági kapcsolatuk, ezekben büdi magyar cigány lány költözik telepi oláh cigány fiú családjába. (A fordítottjáról, vagyis hogy telepi oláh cigány lány költözne büdi magyar cigány családba, nem tudok. Telepi vagy a telepről származó oláh cigány fiú beházasodása magyar cigány családba elvétve előfordul.) Az oláh cigány családokba távolabbról is kerül olykor magyar cigány meny, ezek esetleges házassági kapcsolatok. A nem cigány házastárs kivételes.

A magyar cigány közösség ma is főként, de nem kizárólagosan exogám irányultságú. Ez a múltban azt jelentette, hogy a nők kifelé mentek férjhez, a férfiak kívülről hoztak házastársat, kívülről jövő férfiak beházasodása a mainál ritkábban fordult elő. Hagyományos házassági körzetük meglehetősen kiterjedt, ide tartoznak a magyar cigány házastársi körben a Tisza túloldaláról a Takta-köz falvai (Taktabáj, Tiszaladány, Prügy, Taktakenéz), a Tisza innenső oldaláról a Nyíregyháza környéki tanyák („tírpák cigányok”), Nagycserkesz, távolabb Mátészalka, Fényeslitke, Hodász, esetlegesen Miskolc, Putnok, Gávavencsellő, közelebből egy-egy kapcsolattal Polgár, Tiszadada, Hajdúnánás. A helybeli magyar cigány fiatalok között is szövődik viszony, de ennek a lehetősége erősen korlátozott, mivel viszonylag kis közösségről van szó, és a közeli rokonok házassága nem megengedett. Volt példa a közelmúltban egy unokatestvéri együttélésre, de annyira megszólalták őket, hogy a kapcsolat hamarosan fel is bomlott.

Oláh cigányokkal kötött vegyes házasságok mindig akadtak. Régen a helyi, akkor még távoljai oláh cigányokkal is volt elvétve házassági kapcsolat. Távolabbról az amúgy a magyar cigány házassági körzethez tartozó helyekről is jöttek oláh cigány házastársak, így Prügyről, Taktakenéztől, a másik irányban Mátészalkáról, ezeken kívül Hajdúdorogról több, Kazincbarcikáról egy kapcsolat származik. A Széles útiakkal ma is van néhány házassági kapcsolat.

A legszembeütőbb különbség az oláh cigány és a magyar cigány házassági irány között a magyar cigányok nagyfokú hajlandósága a nem cigány pár választására. A magyar cigány házasságoknak együtödében nem cigány a házastárs, az oláh cigányoknál a nem cigánnyal kötött házasságok száma a 2 százalékot sem éri el. A nem cigány házastársak csak kivételesen helybeliek. Így akad egy-egy regényes viszony, ahol a szerelem diadalmasodik, és a családok beletörődnek, néhány esetben pedig a házastárs helybeli özevgy, elvált, a nőnél jóval idősebb vagy elesett férfi. De a nem cigány házastársakra inkább az a jellemző, hogy távolabbról jönnek (Hajdúnánás, Hajdúvid, Nyíregyháza, Szamoskér, Szentes, Budapest), gyakori közöttük a volt állami gondozott, vagy az esett, családját veszített fiatal. Ezzel együtt a magyar cigány családok büszkéek a nem cigány házastársra, főként a férfira: „magyar a férje” azt jelenti, hogy vitte valamire.

Úgy látszik, hogy az oláh cigány közösség meglehetősen zárt, a házasságok legnagyobb részében oláh cigány a házastárs is, ha valamerre nyitnak egyáltalán, az a magyar

⁷ A visszaemlékezések szerint csak magyarul beszélő muzsikuskok voltak a Rostások, az Ábriak felmenői, mai utódaik cigányul beszélnek, a nők hagyományos viseletben járnak. Azt is tudjuk, hogy az oláh cigány Makulák és a büdi magyar cigány Kovácsok között házassági kapcsolatok voltak. Valamikor a ma is büdi magyar cigány Kótikból és Rézművesekből elszármaztak a ma az oláh cigány közösséghez számító Kótik és Rézművesek. A távolabbról származó Sebők családnak ehhez hasonlóan van oláh cigány és magyar cigány ága.

cigányok felé történik. Nem hiszem, hogy ennek az lenne az oka, hogy nem találunk nem cigány házastársat, esett, szegény, családot, otthont kereső nem cigány fiatal vagy akár idősebb ember akadhatna az ő számukra is, mint ahogy van is erre néhány példa. Úgy vélem, ennek inkább a nyelvben, szokásokban átélte kulturális másság, vagy inkább önazonosság-tudat az eredete. Nem arra gondolok, hogy mondjuk a kultúra megőrzésének tudatos stratégiája vezetné a párválasztást. A mindennapokban átélte különbözőség: a saját nyelv használata, a többiekétől eltérő viselet, a többiekétől eltérő sajátos közösségi szokásrendszer hívja elő a „mi” tudatot, amiből adódik, hogy párt is a „mieink” közül jó választani. Ezt a mindennapi átélést beborítja a hagyományok kötelező ereje: leegyszerűsítve úgy választ párt, ahogyan azt a hagyomány előírja. Más kérdés, hogy a maga részéről a környező többségi társadalom is mindent megtesz elszigetelésükért, különállásuk fennmaradásáért.

A magyar cigány közösség ennél jóval nyitottabb. A változatos helyekről érkező és változatos eredetű házastársak eltérő hagyományokat, szokásokat hoznak, ami ugyan színesítheti a közösség életét, de lehet olyan hatása is, hogy a családi, közösségi szerepek elmosódnak, összezavarodnak, az összefogó hagyományok veszítenek erejükből, így gyengül a közösség belső szerveződése, megtartó ereje. A büdi magyar cigányok már jó ideje próbálnak a többségi társadalomhoz idomulni, parasztizálódni azon a sajátos módon, amely a magyar cigány közösség hagyományainak, valamint a környező paraszti társadalom nyújtotta mintáknak és engedte kereteknek a keverékéből alakult ki. Ennek a törekvésnek a részeként értelmezhetjük a nem cigány házastárssal kötött házasságok viszonylag magas arányát.

A házasulók életkoráról nehéz pontos, összehasonlítható adatokat gyűjteni. Az már az iskolai felmentési nyilvántartásokból is látható, hogy a cigány leányok – és jóval kisebb részben a cigány fiúk – hamarabb kezdik a házasság életét, mint nem cigány társaik, ezen belül a magyar cigány fiatalok valamivel később, mint az oláh cigány fiatalok. Ezen alapjaiban nem változtat sem, ha az iskolai statisztikákkal szemben fenntartásaink vannak: a felmentésnek egyszerű, kézenfekvő indoklása, hogy „elhálták”, „élettársi kapcsolatot létesített”, ami nem minden esetben látszik meggyőzőnek. Az iskolának a szegregált oktatásban nem fűződik a felmentéshez különösebb érdeke, a kétséges eseteknél az a valószínűbb, hogy inkább a család nem látja sok értelmét az iskolában kényszerűen eltöltött időnek, ha csak nincsenek továbbtanulási terveik (a felmentésekről az iskoláztatás tárgyalásánál még részletesen szó lesz.)

Azoknak az általános iskolásoknak a kor szerinti megoszlását, akiket az iskola (a jegyző) azzal az indokkal mentett fel a rendszeres iskolalátogatási kötelezettség alól, hogy élettársi kapcsolatot létesítettek, a 13. táblázat szemlélteti.

Ezeket a felmentő határozatokat 2001-ben és 2002-ben hozták, amíg a tankötelezettség fennáll, a tanuló szerepel az iskola nyilvántartásában. Három esetben volt az indoklás szerint a felmentéskor terhes a tanuló: két 15 éves oláh cigány leány és egy 14 éves magyar cigány leány (a magyar cigány leány a Széles útra ment férjhez).

Az oláh cigány és a magyar cigány leányok házassági életkorának összehasonlításához segítséget ad az első gyermek születésének időpontja. Egy helyi nyilvántartás⁸ alapján az 1996. január 1. és 2002. június 17. között született nőkről tudjuk, hogy az adott idő-

⁸ A nyilvántartás nem tartalmaz származás szerinti megkülönböztetést. A magyar cigány és az oláh cigány asszonyok adatait az összes városi születésből magam választottam ki.

szakban hányadik szülésük volt, ebből ki lehet következtetni a többi szülés időpontját. Tehát ezek az adatok azzal a megszorítással értékelhetők, hogy azokra az asszonyokra vonatkoznak, akik az utóbbi hét évben gyermeket vagy gyermekeket szültek, ahol a kikövetkeztetés nem egyértelmű, ott ismeretlen szerepel (az adatokat a 3. melléklet mutatja). A házasságkötés az első gyermek születését a legtöbb esetben egy, legfeljebb két évvel előzheti meg (amennyiben egyáltalán termékeny kapcsolatról van szó), a születésszabályozás nem az első gyermek késleltetésével kezdődik.

13. táblázat

A tanuló a felmentéskor	Oláh cigány		Magyar cigány	
	fiú	lány	fiú	lány
12 éves		1		
13 éves	1	6		
14 éves		3		2
15 éves	3	8		
16 éves	2	2		2
Együtt	6	20	0	4

Élesen elkülönül a két közösség családalapítási stratégiája. Az oláh cigányoknál a nemi érést követően elfogadott a fiatalok együttélése. Nem kényszerítő erejű a korai házasság, hiszen többen vannak azok, akik még iskolába járnak ebben az életkorban, de elfogadott. Az egészen korai házasság 12-13 éves korban itt is ritkának számít, de nem von maga után megszólást. A többségi társadalom szemében korainak számít az a házasság is, ahol a lány 14-15 éves, a fiú 1-3 évvel több. A korai házasságnak megvan hagyományosan a maga közösséget erősítő funkciója. A fiatal élete folytonosan szerveződik családi kötelékben, fő szerepei családi szerepek, fő kapcsolatai családi kapcsolatok. A szűkebb családon kívül eső kötődéseknek, mint amilyenek a kortárs csoport kapcsolatok, sokkal kisebb tér jut. Igaz, hogy a telepí közösségen belül a kortárs csoport szerveződések is rokonsági kapcsolatok mentén alakulnak, de ezek a tágabb rokonságot érintik. Az igazán erős – és erőt adó, a külvilággal szemben felvértező –, mindazonáltal meleg, bensőséges kötöttség a szűkebb családban jön létre. A korai házasság ezen túl a nemi életnek is szabályozott keretet ad, ami a tágabb közösség kohézióját erősíti a lehetséges szexuális riválisok lekötésével. Ezzel egy időben jelen van a valamivel későbbi házasság is. A családoknak egy jóval kisebb része egyensúlyt keres az önazonosságot biztosító hagyományos értékek és a többségi társadalomban való érvényesülés között. Ezekben a családokban a gyerekek befejezik az általános iskolát, és belekezdnek középfokú tanulmányokba is, így a házassági kor kitolódik. Az ilyen esetek nagyobbik részében a középiskolát (gimnáziumot, szakmunkásképzőt) nem fejezik be, az indok legtöbbször a házasságkötés (élettársi kapcsolat, terhesség): természetes, hogy a fiatal gondolkodását, érzelmeit erősen befolyásolja az a hagyományrendszer, amiben felnőtt, és ami most is körülveszi, ugyanakkor az iskola nem képes a fiatalat megragadni, kudarckokat és kirekesztést kínál szellemi élvezetek és a társadalmi emelkedés ígérete helyett.

A magyar cigányoknál az egészen korai házasság jóval ritkábban fordul elő, mint az oláh cigányok körében, de előfordul. Különbség van a régebbi, 10-15 évvel ezelőtti egészen korai házasságok és a mostaniak között. Régebben a viszonylag rendezett, törekvő családok körében is előfordult 14 évesen gyermeket szülő fiatal. Ez még összeegyeztethető volt az akkori iskoláztatási szokásokkal, hiszen amúgy sem végeztek el a 8 osztályt.

A '90-es évektől lehet számítani, hogy a magyar cigány családok döntő többségénél megindult a törekvés az általános iskola befejezésére és idővel a továbbtanulásra is. Ettől kezdve az egészen korai házasság jobbára olyan esett családokban fordult és fordul elő, amelyekben az iskoláztatás nem játszik fontos szerepet. Lehetséges azonban, hogy ez leegyszerűsítő magyarázat, és az iskoláztatás megítélésén és az iskoláztatási életkoron kívül vagy ezekkel összekapcsolódva van valamilyen mélyebb kulturális, szokásrend szerinti összefüggés, amely a családi szocializáción keresztül bizonyos családokban erősebben, másokban pedig gyengébben érvényesül. Az iskoláztatási törekvés nem önmagában jelenik meg, hanem a többségi társadalomhoz való igazodási törekvésrendszer részeként, ahol a követett rendszernek része – amellet, hogy a nem cigány fiatalok tovább járnak iskolába, mint a cigány fiatalok – az is, hogy a nem cigány fiatalok valamivel később házasodnak, mint hagyomány szerint a cigány fiatalok.

Baranyi Béla–G. Fekete Éva–Koncz Gábor*

**A roma-szegregáció kutatásának
területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi
és a sellyei–siklói kistérségekben****

**Territorial Aspects of the Research
of Roma Segregation in the Cumulatively Disadvantageous
Small Regions of Encs and Sellye–Siklós**

The small villages inhabited by Gypsies (similar to the inhabitants of other small settlements) are excluded from the labour market. Poverty, low school qualifications, and the inability to assert their interests are all characteristics going back to several generations among them.

1. Kutatási célok és a vizsgálati célterületek kistérségi dilemmái

Az NKFP kutatási projekt *Lakóhelyi szegregáció az encsi és a sellyei (siklói) KSH-körzetben* című alprogramjában részt vevő kutatói team egyik feladata többek között az volt, hogy végezzen elemzéseket a *romaproblematika* és az *ún. elcigányosodási folyamatok* tekintetében *leginkább érintett* rurális, hátrányos, sőt *halmozottan hátrányos helyzetű kistérségekre* vonatkozóan, különösen ami a *lakóhelyi szegregáció* kérdéskörét illeti.

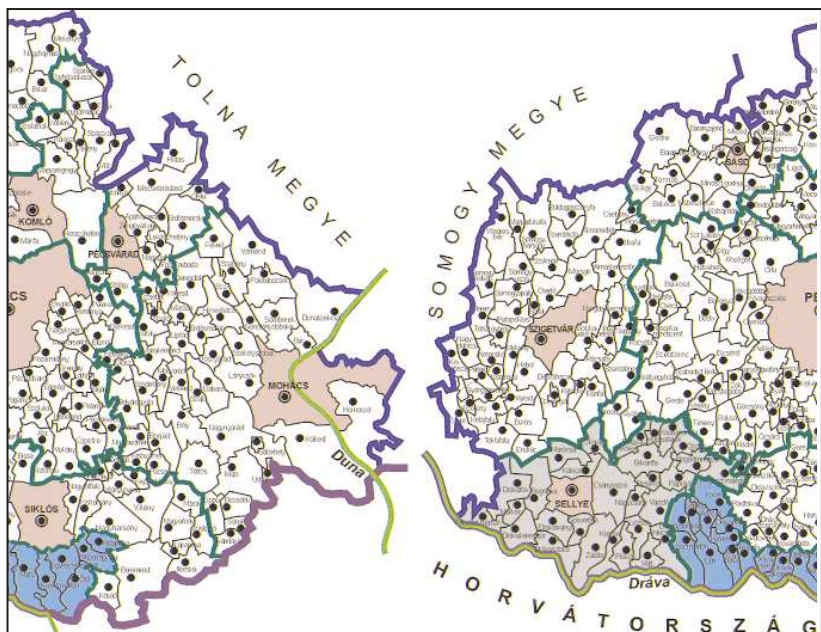
A feladatmegosztás során az *MTA Regionális Kutatások Központját* képviselő kutatók, szakterületük sajátosságaiból adódóan – mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági folyamatok térbeli alakulását tartva szem előtt – a lakóhelyi szegregáció térségi-területi sajátosságainak és megnyilvánulásainak, ok-okozati összefüggéseinek a vizsgálatára helyezték a fő hangsúlyt. Ám a munka kezdetekor mindjárt a *vizsgálati célterület megválasztásának a kistérségi dilemmáival* kényszerült szembesülni a területi tudományok sajátos szempontjait képviselő kutató, miután pontosan körül kellett határolnia azt a kistérséget, egyáltalán térséget vagy tájegységet, esetleg településcsoportot, amely a legtipusosabban és legdrámaibb módon tükrözi a romaproblematika összefüggéseit *Baranya*, illetve *Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben*. A dilemmák feloldásaként végül is kompromisszumos megoldások születtek, amelyek nyomán a tényleges helyzetnek való egzaktabb megfelelés érdekében *némileg átrajzolódtak a vizsgálatok tárgyául kezdetben választott kistérségek határai*.

* Baranyi Béla kandidátus, tudományos osztályvezető, MTA RKK ATI Debreceni Osztálya; Gadócziné Fekete Éva kandidátus, tudományos osztályvezető, MTA RKK Közép- és Észak-Magyarországi Tudományos Intézet Miskolci Osztálya; Koncz Gábor tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI Debreceni Osztálya.

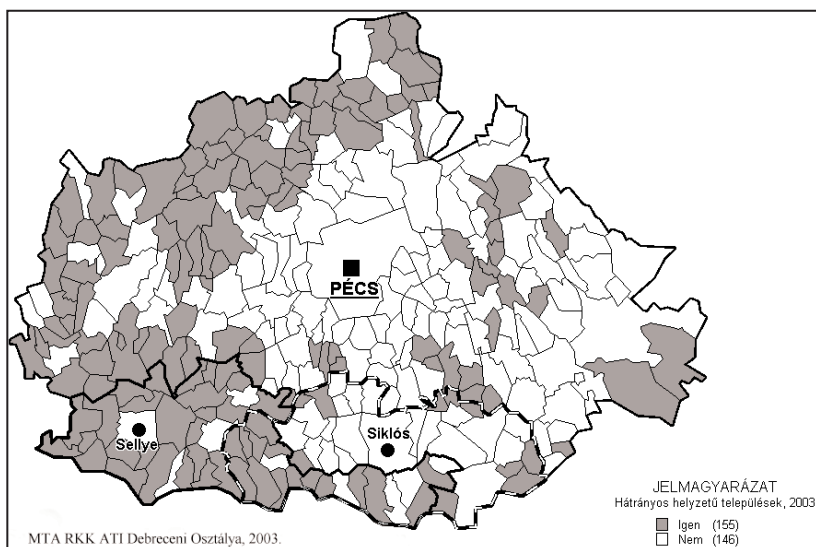
** A tanulmány *A magyarországi cigánynépesség a 21. század elején (Szegregáció, iskolázottság, önkormányzatiság)* című 2001. évi *Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok* kutatási projekt keretei között készült, s jelentős mértékben épít *G. Fekete Éva* kandidátus, tudományos osztályvezető (MTA RKK Miskolci Osztálya) *Cserehátról és Kovács Teréz* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs) a sellyei–siklói kistérségekről készült esettanulmányaira.

Az eredeti elképzelések szerint például a Siklói KSH-térség egésze szerepelt volna a kutatási alprogram mintaterületeként, ám a területi tudományok elvárásai szerint és a te-repmunka során szerzett tapasztalatok ismeretében, az időközben bekövetkezett terület-szervezési változásoknak megfelelően s a romaproblematika szempontjából jellemzőbb *Sellyei KSH-térség egész területe 30 településsel*, valamint *Siklói KSH-térség 20 telepü-lése került* be a vizsgálati eljárásba, holott eredetileg éppen fordított volt a helyzet. A ku-tatások mintaterületétől, kezdetben ugyanis a Siklói KSH-térség egésze, továbbá a vele határos Sellyei kistérségből 18 település lett kiválasztva.

Jogos szakmai indokok és alapos megfontolások után a mintaterület megválasztása tehát annyiban módosult, hogy a vizsgálatok súlypontja a problémakört erőteljesebben rep-rezentáló, 30 települést magában foglaló *Sellyei kistérségre*, az ország *gazdasági-társadalmi szempontból egyik legelmaradottabb kistérségére*, valamint a vizsgálati eljárásban hasonló okokból hozzá kapcsolt 20 siklói településsel együtt, tulajdonképpen *néprajzi értelemben vett Ormánságra mint tájegységre* helyeződött át. A döntés helyességét tá-masztja alá, hogy a *Siklói kistérség* a vizsgálat fő szempontjai alapján két jelentősen eltérő településcsoportból tevődik össze. Az északi települések Pécs viszonylagos közelsége miatt kedvezőbb gazdasági helyzetben vannak, és nem is rendelkeznek olyan magas roma népességaránnyal, mint a kistérség déli, határ menti települései (pl. *Alsószentmárton, Gordisa, Kisszentmárton, Siklónagyfalu*). A mintaterület megváltoztatásával tehát *50 település lett a dél-baranyai szegregációs vizsgálatok célterülete* (1. ábra), amely egy hal-mozottan hátrányos helyzetű településcsoportot foglal magában, miután közülük 41 tele-pülést a 2003/7. Kormányrendelet *társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempont-ból eleve elmaradott településnek* nyilvánított (2. ábra).

1. ábra: A vizsgálati terület lehatárolása Baranya megyében
(MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs)

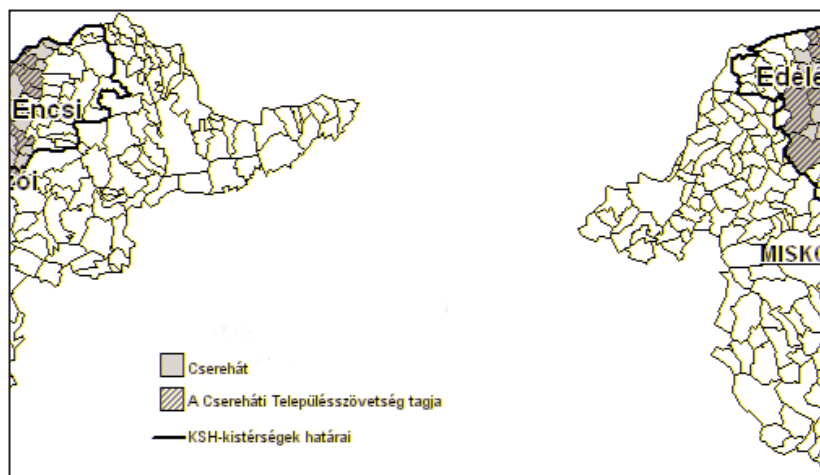

2. ábra: Társadalmi–gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések Baranya megyében a 2003/7. számú Kormányrendelet alapján

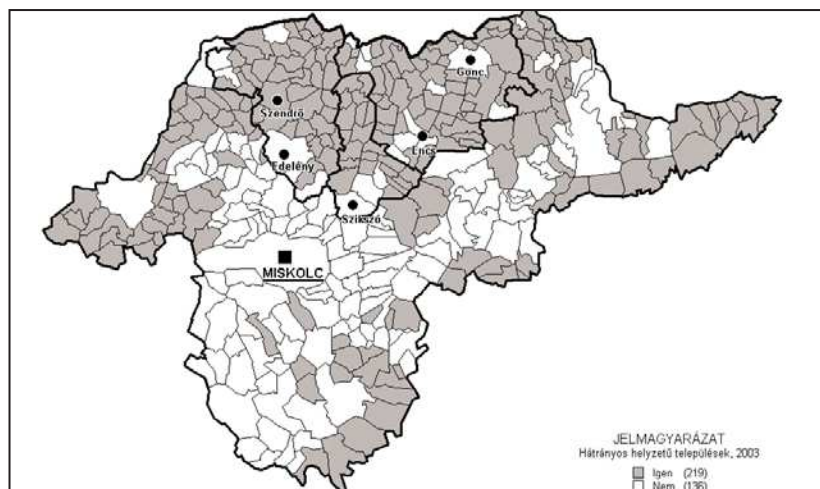
Az utóbbi elvárásnak való megfelelés érdekében hasonló döntés született az encsi KSH-térsséggel mint választott mintaterülettel kapcsolatban. Ebben az esetben az empirikus vizsgálatok eredendően az *Encsi KSH-kistérségre* irányultak volna, holott a roma népességű települések és területek dominánsabban vannak jelen a tágabb kiterjedésű *Cserehát természetföldrajzi tájegység* területén. A Cserehát ugyanis az *Encsi KSH-térsg* nyugati területeit, a *Sziksói KSH-térsg* szinte egészét, valamint az *Edelényi KSH-kistérség* keleti felét foglalja magában. A Cserehátnál valamelyest nagyobb három KSH-kistérség teljes kiterjedésben pedig mintegy 125 településen közel 90 ezer ember él, míg a 615 km²-nyi *Belső-Cserehát* 56 kicsiny, völgyekben megbújó településén 11 ezer lakos él viszonylagos elzártágban, a *megrekedt fejlődés és általános recesszió körülményei közepe*tt. A természetföldrajzi, de legalább ennyire társadalom-földrajzi tartalmat hordozó *Cserehát* a Hernád, Bódva és Sajó folyók és az országhatár által közrefogott, csúcsára állított háromszögre emlékeztető, mintegy 1,847 négyzetkilométernyi szigetszerűen zárt terület, amely az 1989-ben, az országban elsőként alakult *Cserehádi Településszövetség* 50 települését is magában foglalja (3. ábra).

Elgondolkoztató tehát, hogy a romaproblematika és a szegregáció kérdéseinek a vizsgálatakor nem a három KSH-kistérséget átívelő cserehádi településegüttést lett volna (vagy lenne) helyesebb az empirikus kutatások középpontjába helyezni? Ez esetben is, hasonlóan a dél-baranyai helyzethez a Cserehát (akárcsak az Ormánság) típusosabban és homogénebb módon egyesíti a jelentős mértékben vagy túlnyomórészt roma etnikum által lakott településeket, illetőleg sokkal jellemzőbb módon hordozva magában a romaproblematika sajátosságait, mint maga az encsi KSH-térsg. Megoldásként kínálkozik, hogy az encsi kistérségben elvégzett kérdőíves vizsgálatokhoz erőteljesebben társuljon a Cserehát egészére kiterjedő, a területi tudományok módszereivel végzendő *komplex gazdasági–társadalmi szempontú elemzés*. Annál is inkább, mert a három (encsi, siklósi és edelényi) kistérség

ség szinte majd' minden települését a 2003/7. Kormányrendelet *társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott települések* közé sorolta (4. ábra). A roma problémakörrel leginkább érintett, tipikus települések is dominánsan a Hernád völgyében és a Hernádtól nyugatra elhelyezkedő területen fekszenek (pl. *Beret, Csenyété, Fáj, Szemere, Pusztaradvány* stb.), illetőleg ez összefüggő területként átnyúlva az Edelényi és Szikszói kistérségek területére, sok szempontból egységet alkotva azokkal. Döntő mértékben lefedve a *Belső-Cserehát* területét, ahol összefüggő, magas cigánynépesség-aránnyal rendelkező települések egész sora helyezkedik el, esetenként már-már zárt etnikai tömbökben.

3. ábra: A vizsgálati terület lehatárolása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

4. ábra: Társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a 2003/7. számú Kormányrendelet alapján

A magyarországi romanéesség problémáit talán a legjellemzőbben tükröző, a fenti módon kialakított két, jellemzően aprófalvas *kvázi kistérségben*, a borsod-abaúj-zempléni Encsi (Csereháti) és a hasonlóan halmozottan hátrányos helyzetű dél-baranyai, részben Siklói, nagyjából pedig a Sellyei KSH-körzetben figyelhető meg leginkább az a szoros összefüggés, amely egy terület, kistérség vagy település mérete, gazdasági potenciálja, a munkalehetőségek száma és a cigány népesség száma, illetve aránya, valamint társadalmi-gazdasági helyzete között húzódik. Azokon a településeken, ahol rossz a gazdasági helyzet, kevés a munkahely, ott nagyobb számban fordul elő egyre nehezebb körülmények között élő cigány népesség, mint a jobb adottságokkal rendelkező településeken. Az utóbbiakból pedig a kedvezőtlenebb anyagi helyzetű cigányság fokozatosan kiszorul, s egyre nagyobb számban telepszik meg a mostohább feltételeket nyújtó településeken. Ezzel pedig a jobb helyzetben lévő települések környezetében *megindul egy „elcigányosodási” folyamat*. Éppen ezért a szegregációt nemcsak települési viszonylatban szükséges vizsgálni, *azaz, hogy cigányok és nem cigányok mennyire elkülönülten élnek egymástól, hanem tágabb gazdasági-társadalmi, térségi-települési összefüggésekben is.*

A szegregáció térségi-területi vagy éppen lakóhelyi jellemzői, a kialakult társadalmi-gazdasági körülmények más-más módon érinthetik és differenciálják a romanéességet. Különösen erőteljesen érvényesül a *lakóhelyi és a települési szegregáció* olyan halmozottan hátrányos helyzetű kistérségekben, mint amilyenek a Dél-Baranyában és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az Encsi KSH-térség (voltaképp Cserehát természetföldrajzi terület) által alkotott „mintaterületek”, ahol a meglévő különféle komoly társadalmi-gazdasági-foglalkoztatási-szociális-iskoláztatási problémák következményeként az átlagosnál is súlyosabb gondként jelentkezik a romakérdés, s ahol a szegénységgel szinte törvényszerűen együtt jár a *roma etnikum települési, majd területi koncentrációja, egy-szersmind szegregálódása, szociális és kulturális ellehetetlenülése.*

2. Térségi sajátosságok

2.1. Történelmi örökség

Mindkét kistérségről elmondható, hogy sosem tartoztak Magyarország centrum területei közé, a fejlődési hullámok mindig megkésve érték el ezeket a területeket, s ráadásul a trianoni határváltozások földrajzi értelemben is egyértelműen perifériára sodorták őket. Százhusz évvel ezelőtt például az 1880. évi népszámlálás idején a csereháti térség egészének 89 ezer lakosa volt, amelyből 26 ezren éltek a *Belső-Csereháton*. A terület két szélső és középső részét alkotó hegy- és dombvidéken a népesség azóta is rohamosan fogy, majdnem felére csökkent az említett időszakban. Az elnéptelenedési folyamat „lakmuszpapírként” jelzi a terület gazdasági, infrastrukturális és társadalmi elmaradottságát, a megélhetési lehetőségek hiányát. A lakosság a jobb életkörülményeket és biztosabb megélhetést ígérő folyóvölgyekbe és a megye, az ország korábban dinamikusan fejlődő ipari körzeteibe vándorolt el. Az elnéptelenedést jelzi, hogy tíz faluban a lakosok száma már nem éri el a 100 főt, és létezik egy kis falu (*Szanticska*), ahol a közelmúltig már csak egyetlen lakos élt. A táj jellemző építészetét, a hamisítatlan falusi környezetet, a kistelepülések báját azonban épp ezek a falvak őrizték meg leginkább. A modern s még inkább a posztmodern kor embere a kapcsolódást, a nyugalmat, a természet közelségét, a múlt-hoz, a gyökerekhez való visszatérést találhatja meg a XXI. század ezen „szigetein”.

A *leszakadási folyamat* a XX. század második felétől, sőt az 1960-as évektől, mintegy a „szocialista” gazdaságpolitika hátrányos következményeként felgyorsult, amelynek

jeleként a Belső-Cserehát népességének 40%-a hagyta el a területet. A Csereháti kistérségnek ugyanis az elmúlt korok gazdasági és társadalmi rendszereinek egyikében sem sikerült megtalálnia a *területi munkamegosztásba* való – az adott korban értelmezhető területi fejlődést előremozdító – bekapcsolódás lehetőségeit. Ebben az eddig preferált területi értékeket (jó termőföld, ásványkincsek, koncentrált munkaerő, centrumokhoz való közelség stb.) felmutatni nem képes helyi és helyzeti energiák hiánya és az értékrendszert meghatározó pozitív gazdasági-társadalmi-politikai tényezők egyaránt gátolták.

Az *Ormánság* területe igazi fénykorát a XVII. és XVIII. század fordulóján élte, amikor még az extenzív állattartás jól jövedelmező gazdasági ágának számított, hiszen a térség természetföldrajzi adottságai erre kifejezetten alkalmasak voltak. A XVIII. század második felétől kezdődően azonban a gabonatermesztés vált a meghatározó ággá, ami azonban a területen a földkijelölés több évtizedes megkésettisége és az ebből a szempontból kedvezőtlenebb természeti viszonyok miatt nem is vált meghatározóvá. A vízszabályozási munkálatok megkésettisége, az utak, vasutak hiánya, illetve távolsága és a trianoni határvonás elzárt, periferikus területté tette a térséget. Az *Ormánság* lakói egészen a XX. század elejéig az extenzív állattartásból éltek, amelynek feltételei folyamatosan romlottak, így fejlettségi szintje messze lemaradt a magyar átlag mögött. A földterület döntő része nagybirtokosok kezében volt, míg a parasztság 70%-ának csak 1–10 holdas gazdaság jutott, amely az extenzív gazdálkodási ágak mellett nem volt elég egy népesebb család eltartására sem, legkevesbé pedig bővített újratermelésre, a gazdaság fejlesztésére. Ennek következménye volt a drasztikus születésszabályozás, az ún. „egykézés”.

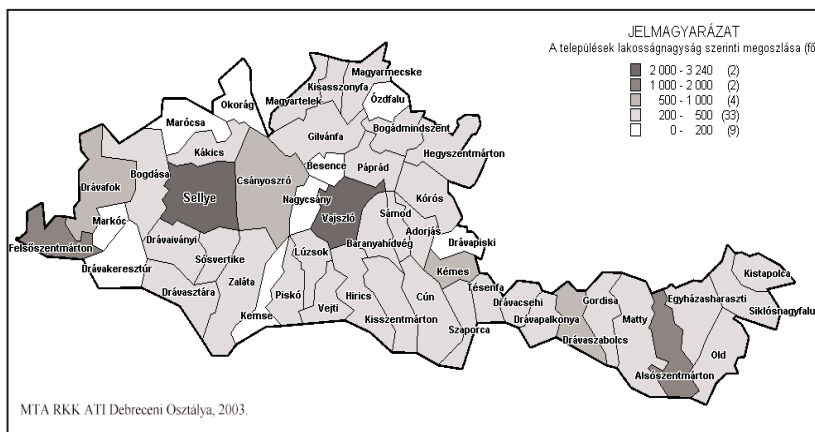
A hanyatlás mélypontja a második világháború után következett be, ugyanis Dél-Barányának a határtól számított 20–30 km széles övezete határsávként működött, ahová csak külön engedéllyel lehetett belépni, fejlesztés helyett inkább visszafejlesztés történt. A kollektivizálás után a fiatalok elhagyták a falvakat, Pécssett, Komlón az iparban helyezkedtek el. A szocialista vezetés nem preferálta az aprófalvas településszerkezetet, inkább annak elsovasztása volt a cél. A megüresedett házakba az 1960-as és az 1970-es években költöztek be az addig telepeken élő cigányok, amit a helyi tanácsok is támogattak. A ma teljes mértékben cigányok lakta *Gilvánfára* is csak az 1920-as évek elején költözött be az első cigány, majd az évszázad második felében a folyamatos elvándorlásnak köszönhetően teljesen cigányok lakta településsé vált a falu.

2.2. A településhálózat néhány jellemzője

Az infrastruktúra-hálózat kiépítettsége és kiépítése szempontjából rendkívül fontos felhívni a figyelmet a *vizsgált térségek aprófalvas jellegére*, az egy településre jutó túlságosan alacsony lakosságszám miatt csak gazdaságtalanul építhetők ki az egyes szolgáltatások mind a humán, mind a műszaki infrastruktúra esetén (pl. a vizsgálatba bevont összesen 175 település közül 102-ben nem működik óvoda, 93-ban pedig általános iskola). A települések *kommunális ellátottsága* jóval az országos átlag alatt van, aminek a kialakulásához nagymértékben hozzájárultak az intézkedések, amelyek az 1970-es években a falvakat életképtelenné tették, az intézményeket, illetve a velük járó forrásokat magasabb szerekpőre kijelölt településekbe csoportosította át. A *szétaprózódott térszerkezet* természetes velejárója az is, hogy nagyon körülményes a települések megközelíthetősége, s a falvaknak gyakran nincs közvetlen kapcsolatuk a megyeszékhellyel.

A *Sellyei és Encsi kistérségek* népsűrűsége országos viszonylatban is a legalacsonyabbak közé tartozik (34, illetve 44 fő/km²). A települések átlagos népességnagysága pedig csak 444, illetve 642 fő a városokkal együtt (5. ábra). A *dél-baranyai (ormánsági) térség*

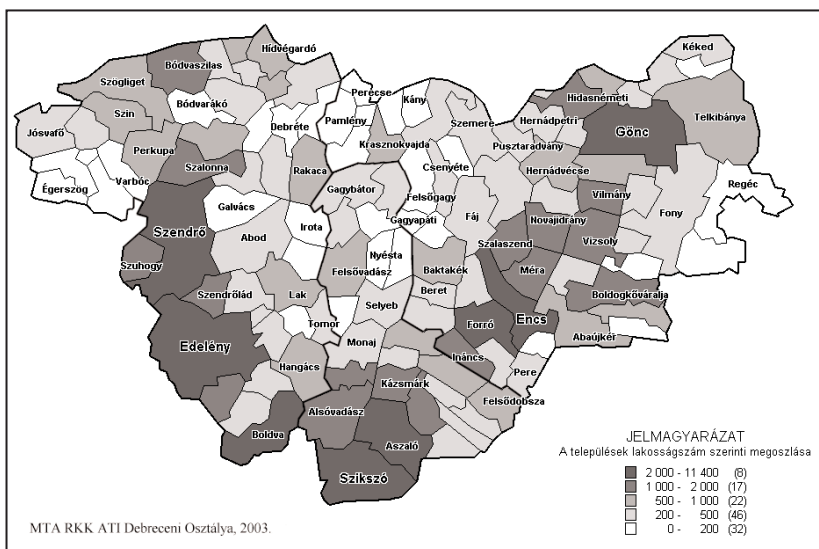
50 települése esetében a települések 84%-a az 500-nál kevesebb lakosnak ad otthont, azonban így is kevésbé fenyegeti őket az elnéptelenedés veszélye, mint a csereháti településeket. Az Ormánságban a 200-500 fő közötti települések a leginkább dominánsak. A vizsgálatba vont települések közül Sellye a legnagyobb, lakossága meghaladja a 3000 főt. A térség egyetlen városa azonban csak részben látja el a térségközponti feladatait. Sellyén kívül csak három település népességszáma haladja meg az 1000 főt (*Vajszló 2017 fő, Alsószentmárton 1126 fő, Felsőszentmárton 1117 fő*). Közlekedési szempontból Dél-Baranya kedvezőtlen helyzetben van. A megyeszékhely megközelítése kedvező esetben is másfél órát vesz igénybe. Az Ormánságban nem vezették be a vezetékes gázt, és nagy lemaradások tapasztalhatók a szennyvízhálózat kiépítésében is.

5. ábra: A települések nagyság szerinti megoszlása a dél-baranyai vizsgálati területen

A csereháti mintaterület települései között öt város található, ahol a térség összlakosságának közel harmada él (*Edelény 11 ezer, Encs 7 ezer, Szikszó 6 ezer, Szendrő 4,5 ezer, Gönc 2,4 ezer fő*), ezek kivétel nélkül a folyóvölgyekben helyezkednek el, ahol a cigányság népesség-koncentrációja is nagyobb. Arányait tekintve az Edelényi, Encsi és Szikszói kistérségekben kisebb az 500 fő alatti települések aránya, de itt is eléri a településállomány 62%-át (6. ábra). Több település is az elnéptelenedés közelébe került, hét település népessége pedig még az 50 főt sem éri el (pl. *Gagyapáti, Debréte, Percse, Kereszte*).

A mostoha *infrastrukturális ellátottságra* jellemző, hogy az *ivóvízellátás* folyamatban lévő fejlesztése mellett a *szennyvízelvezetés* megoldatlan, a *kereskedelmi*, az *oktatási* és az *egészségügyi ellátásban* alapvető hiányosságok mutatkoznak. A Belső-Cserehát kistérségeinek 33%-a volt ún. *zsákutcás település* 1990-ben, 98%-ában nem volt egészség ivóvíz, sehol sem volt csatornázás, 78%-ában nem volt óvoda, 61%-ában nem volt iskola, egyetlen településen sem volt gyógyszerár és az 56 faluban összesen csupán 190 telefon volt, amiből 27 volt a magánélőfizetőké. Az infrastruktúra-fejlesztési program elsőként az ivóvízellátásnak a megoldására (1992-től), majd a telefonhálózat és a gázellátás kiépítésére irányult – döntően állami támogatással. Ezek a programok azonban még nem érintették az orvosi ellátás, az oktatás, az új igényként belépő szennyvízelvezetés és -tisztítás problémáit.

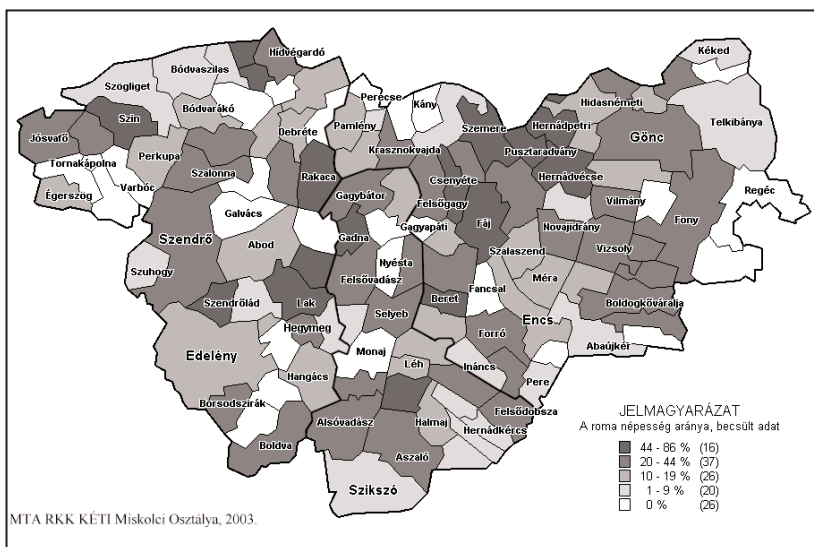
6. ábra: A települések nagyság szerinti megoszlása a Cserehát-on

2.3. A cigányság térségi jelenléte

A csereháti aprófalvas településrendszer mellett ma már a *térségek fő meghatározó jegyei közé számít a roma népesség átlagosnál jóval magasabb aránya* is. A 2001. évi népszámlálási adatok alapján is átlagosan a népesség 15%-a vallotta magát cigánynak. A korábbi felmérések eredményei alapján korrigált adatok szerint azonban ez az arány jóval meghaladja a 20%-ot is, sőt a becslések szerint a 6–14 éves korosztályon belül eléri a 35%-ot. *Tornanádaska* cigány lakosságának aránya például 2/3-át, *Rakacé* a 3/4-ét, *Csenyétéé* a közel 90%-át teszi ki. Fel kell hívni rá a figyelmet, hogy maguk az arányok nem csak az aprófalvas jellegből adódóan magasak (7. ábra).

A terület falvainak többségében 100 főnél népesebb cigány közösségek élnek. Az egy településen belüli legnagyobb koncentrációk a térség kisvárosaiban – *Edelényben* (1100 fő), *Szendrőben* (1000 fő), *Encsen* (750 fő), *Szikszón* (500 fő) – és a nagyobb falvakban – *Alsóvadászon* (420 fő), *Hernádvécsén* (380 fő), *Kázmárkon* (309 fő), *Novajidrányban* (360 fő) és *Vízsoliban* (340 fő) találhatók. Viszont a 125 település mintegy 20%-án egyáltalán nem élnek cigányok.

A roma népesség térségi megjelenésében határozott törvényszerűség nem figyelhető meg, mind a legnagyobb roma népességaránnal, mind pedig a roma népesség nélküli települések megtalálhatók minden mikroközvetben. Összesen 25 olyan település akad, ahol egyáltalán nem élnek romák. Ezek mind 400 fősnél kisebbek. Van azonban 18 olyan település is, ahol a romák aránya eléri, illetve meghaladja a 40%-ot. Ebben a 18 faluban él a térség romáinak 30%-a. További 22%-nak az öt város ad otthont. A cigány lakosság magas természetes szaporodása miatt az általános iskolás korú lakosság körében arányuk jóval magasabb értéket mutat. A 6–14 évesek körében például a Cserehát–Hernád–Bódva vidéken már 26 településen haladja meg az 50%-ot.

7. ábra: A roma népesség jelenléte a Cserhát–Hernád–Bódva vidéken 2003-ban (becslült adatok)

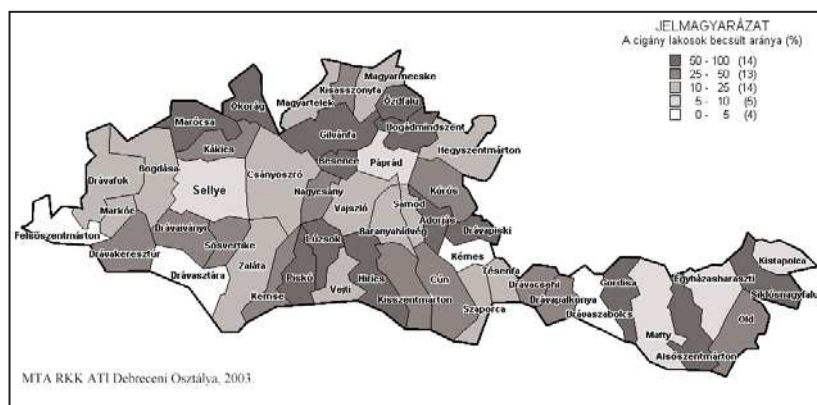
A dél-baranyai térségben jelentősebb település hiányában nem figyelhető meg a cigány lakosság olyan fokú koncentrációja, mint a Cserhát esetében. Egyedül Alsószentmártonban haladja meg számuk a 1000 főt, a második legnagyobb számban Gilvánfán élnek cigányok (400 fő), megelőzve a térség egyetlen városát, Sellyét, ahol 300 fős roma népesség lakik. A cigány népesség arányait tekintve viszont a cserhádi mutatókhoz hasonló értékek jellemzik az ormánsági településeket. Az önkormányzatok által szolgáltatott becslült adatok alapján a cigányság térségi jelenléte 25–30 százalék között mozog. Néhány „elhíresült” településen azonban gyakorlatilag 100%-os (Alsószentmárton, Gilvánfa), a települések 28%-án meghaladja a lakosság felét. A települések több mint felén arányuk meghaladja a 25%-os értéket, ami a hátrányos helyzetű települések esetében középtávon már a cigányok többségi etnikummá válását valószínűsíti (8. ábra).

Jelentős eltérésként jelentkezik az észak-magyarországi, illetve a dél-magyarországi térség között, hogy míg a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei területen számos településen nem élnek cigányok, az Ormánság minden településén megfigyelhető a jelenlétük. A cigány lakosság magas természetes szaporodása miatt az általános iskolás korú lakosság körében a roma etnikum aránya jóval magasabb, mint a teljes népességben belül.

2.4. Erodált társadalmi szerkezet

Magyarország népességszáma az 1980-as évek óta folyamatosan csökken, miközben a lakosság struktúrájában egyre magasabb az öregek aránya. Ezzel szemben a falusi lakosság száma 1994 óta stagnál, sőt esetenként nő is. Persze ez a megállapítás a falvak összességére vonatkozik, ami két *jellegetes településcsoport* népességnövekedésének köszönhető. Az *első típusba* azok a sikeres települések sorolhatók, amelyek jó munkahelyi ellá-

tottsággal rendelkező centrumtelepülés közelében, jó közlekedési útvonalak mentén, szép természeti környezetben helyezkednek el. Ezekre az *ún. szuburbiában fekvő településekre* a tehetősebb középosztálybeliek költöznek ki a kényelmesebb lakhatás reményében. Joggal feltételezhető, hogy ilyen település egyáltalán nincs a két vizsgált területen.

8. ábra: A roma népesség jelenléte a dél-baranyai vizsgálati területen 2003-ban (becsült adatok)

A *másik típus* annál inkább jellegzetesnek tekinthető. Ezek a települések ugyanis folyamatosan „leértékelődnek” az ott élők szemében is, s aki teheti, elköltözik onnan, helyüket pedig szegényebb és népesebb családok foglalják el. Ide sorolhatók a *nagy arányú cigánynépességgel rendelkező falvak* is. A cigány lakosság átlagosnál lényegesen magasabb természetes szaporodása mellett a legtöbb esetben, a *vegyes lakosságú települések* esetében az előregedő nem cigány népesség kihalása és elvándorlása következtében ezeknek az aprófalvaknak a népessége is csökken, ám ennek üteme sokkal lassabb, mint a nem cigány települések lakosságának fogyása, még akkor is, ha onnét nem akkora mértékű az elvándorlás.

Általánosan megfigyelhető jelenség, hogy az ellentétes irányú demográfiai és migrációs folyamatok eredményeként a cigány lakosság többségbe kerülése után fokozatosan természetes *etnikai homogenizálódás zajlik le* a településeken. Ebben a településcsoportba sorolandók a legnagyobb népességyarodással rendelkező települések mindkét térségben. Az 1990–2001 közötti időszakban például 60%-kal növekedett *Csenyéte* lakossága, de 20% körüli érték mutatható ki több település esetében is (*Szendrőlád, Alsószentmárton, Kisasszonyfa, Monaj*), miközben a jelentős cigány népességű falvakban is a roma népesség többsége rokon körbe tartozik. A családok szintjén megvalósuló nagymértékű növekedés természetesen a településeken a házasság, párválasztás miatti folyamatos betelepülések mellett valósulhatott meg. Ez azonban nem jelentett számottevő térségen kívülről irányuló bevándorlást. A cserhádi térséggel szemben, ahol számos település népessége több mint 30%-kal csökkent, Dél-Baranyában egyedül *Kemse* esetében figyelhető meg az elnéptelenedés tendenciája.

A *cigányság természetes szaporodása* közismerten magasabb az országos átlagnál, s mind a nagyságrendjében, mind tendenciájában jól követi a fejlődő országokra jellemző értékeket. E szerint a XX. század elejére jellemző egyaránt magas születési és halálozási

arányszámokból megvalósuló évi 7–10 ezrelékes természetes szaporodás egészségügyi ellátásuk, életkörülményeik relatív javulásával az ötvenes évekre elérte a 12–15 ezreléket, majd az 1960-as évektől – a továbbra is magas, 40 ezrelék feletti születési és fokozatosan 15–10 ezrelékre csökkenő halálozási ráta mellett – a 25–30 ezreléket. Csak az 1980-as évek végétől érzékelhető a szaporodási ütem lassulása. A *legfőbb népességnövekedési forrást* jelentő, a lakossági aránytól jóval magasabb mértékű *roma természetes szaporodás* csökkenése a '80-as évektől érezhető folyamat. Ez azonban a '90-es években az alanyi jogon járó családi pótlék mint fő megélhetési forrás megjelenésével megtorpant, érezhetően visszafordult. Egy 1991-es csereháti felmérés adatai által is igazoltan a kisebb (3–4 gyermekes) családtípus vált ezekben az években jellemzővé. Különösen a Bódva és a Száraz-völgy településeiben vált uralkodóvá ez a modell. Az *apró- és törpefalvak statisztikai adatai* között az országos átlagtól igen jelentős eltéréseket tapasztalhatunk, az előregedő és a fiatal cigány lakosságú falvak között. A legmagasabb természetes szaporodással rendelkező falvak mindegyikében 50% feletti volt a cigány lakosság aránya (Csenyété 36,3, Gadna 25,5, Lúzsok 25,1, Hernádpetri 21,1, Fáj 20,1 ezrelék 2001-ben). A legmagasabb *természetes fogyással* a Cserehát elnéptelenedő települései rendelkeznek (amivel a megye területfejlesztési terve is számol az elkövetkező 10–15 évben), mindenképp az elzárt völgyekben megbúvó, tisztán görög katolikus lakosságú falvakban.

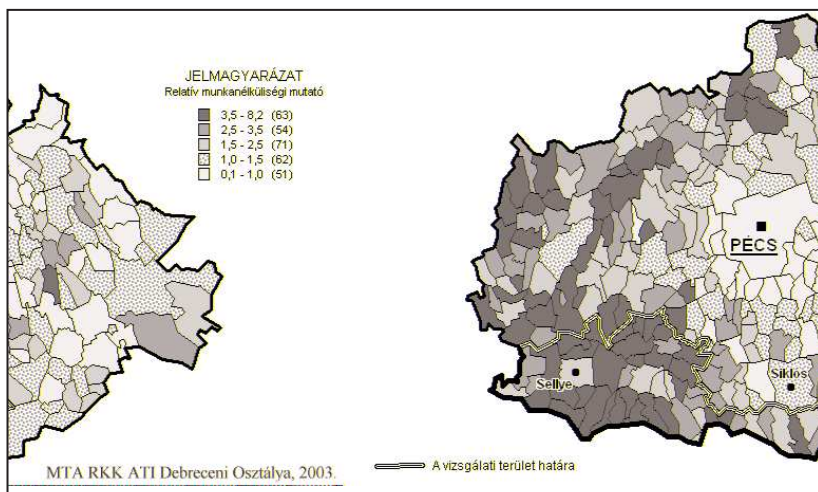
Az 1990–2000 közötti időszakban a *vándorlási egyenleg* különbözete *Baranya megyében a Sellyei kistérségben* volt a legnagyobb (–4,8‰), a Siklósi kistérségben ez az érték –1,7‰ míg a megyei átlag értéke csak –0,2‰ volt. A 2000-es évben új helyzet állt elő, mindkét térségben vándorlási pozitívum mutatkozott, viszont 2001-ben a vizsgált területen már újra –3,8‰-es negatívumot regisztráltak. A *Sellyei kistérségben* egyedül *Piskó* rendelkezett magas negatív elvándorlási értékkel (–4,8‰). A térségközpont, Sellye egyenlege (220 fő oda- és 270 fő elvándorlás volt 2001-ben). Az *ormánsági települések* sorában sokkal magasabb arányban szerepelnek jelentős *vándorlási pozitívummal* jellemezhető települések is, amelyeknek az egyetlen közös tulajdonsága, hogy a térség átlagához képest jó megközelítési viszonyokkal rendelkeznek. A csereháti térségről viszont nem mondható el, hogy a jó közlekedéshálójai adottságú települések rendelkeznek a legmagasabb értékekkel, és etnikai szempontból is vegyes a kép.

A *vándorlási egyenleg negatívuma* az 1990–2000 közötti tíz éves periódusban az *Encsi és Edelényi kistérség* egészét tekintve is a legmagasabb (–4–7‰) volt, a *Sziksói kistérség* Miskolc viszonylagos közelsége miatt viszont összességében már kedvezőbb helyzetben van. A települési szinten a legmagasabb elvándorlással jellemezhető többsége már jelentős cigány lakossággal rendelkező települések által körülvett, egyszersmind jelentős cigány népességgel nem rendelkező és rossz megközelítési viszonyokkal jellemezhető település (*Mogyoróska, Kupa, Percse, Regéc, Varbóc*). A legnagyobb népességmozgások természetesen a városokban voltak megfigyelhetők (pl. *Edelényben* 410 fő, *Encsen* 303 fő volt a bevándorlók száma 2001-ben).

A *szelektív el- és odavándorlás* és a jelentős különbségeket mutató természetes szaporodás hatásait jól összefoglalja a 60 év felettiek számának a 14 év alattiak számához viszonyított arányának alakulása az egyes településeken. Az így kiszámított *öregedési indexek* értékei között nagy különbségek mutatkoznak, főként a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei területen. Az idősök százalékos aránya szinte minden, a cigány lakosság magas arányával jellemzett faluban alatta marad az országos átlagot jelentő 124%-os érték felének. Azok az elnéptelenedés közelébe érkező falvak, amelyek korábban a cigány betelepülőkkel szemben ellenállást tanúsítottak, ám ma már nincs például egyetlen 14 év alatti lakos (a csereháti térségben négy ilyen is van), lehetnek a cigányság térnyerésének legújabb területei.

2.5. Munkanélküliség – az előrelépés legfőbb akadálya

A vizsgált térségekben egyaránt a rendkívül magas munkanélküliségi mutatók jelentik a legnagyobb problémát. *Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék* egyaránt kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek az országos átlaghoz viszonyítva is, a nehézipari körzetek rozsdadovezetté degradálódása mindkét megye munkaerőpiacán komoly feszültségekhez vezetett. A munkanélküliség rövid időn belül aggasztó méreteket öltött, és azóta sem sikerült jelentősen csökkenteni. A települések többségén a relatív munkanélküliségi mutató, a 2003-ban érvénybe lépett, a munkanélküliség szempontjából a hátrányos helyzet határértékét (1,75) kétszeresen is meghaladja (9. és 10. ábra).

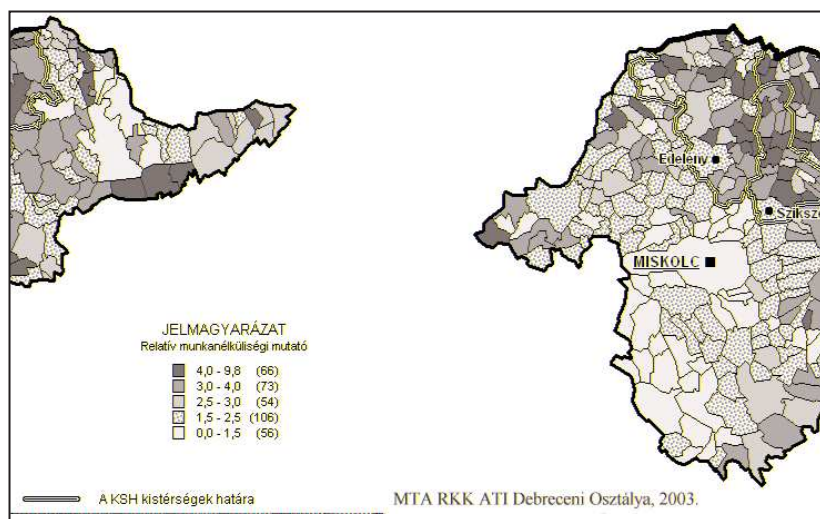

9. ábra: Relatív munkanélküliségi mutató Baranya megye településein 2001 decemberében

Különösen súlyos probléma, hogy szinte alig találhatók jelentősebb munkaerőt foglalkoztató gazdasági egységek a térségekben. Az 50 főnél többet foglalkoztató vállalkozás a csereháti térség 125 települése közül csak 16-nak a területén működik. Ezek kivétel nélkül a kedvezőbb elérhetőségi viszonyokkal és nagyobb népességgel rendelkező folyóvölgyekben találhatók, míg a *Belső-Cserehát* területén egyáltalán nem találhatók. A *dél-baranyai térségben* is hasonló a helyzet, mindössze hét 50-nél több főt alkalmazó vállalkozás működik, ebből négy *Sellyén*. A főként betanított munkásokat alkalmazó pécsi cégek biztosítanak nagyobb számban lehetőséget az ingázásra.

A mintaterületül választott kistérségekben a jelentősebb helyi munkalehetőségek hiánya miatt mindig is nagy szerepet játszott az *ingázás*, amelyben a *csereháti térségben* munkavállalók több mint fele, míg *Dél-Baranyában* 15–20%-a vett részt, azonban mára ez a népességgel koncentráció tényező is elvesztette korábbi hatását. A cigányság egy jelentős része azonban már nem is került be, vagy az utóbbi időben kikerült a legális gazdaság munkaerőforgalmából, vagy munkavállalása bizonytalan, rapszodikus volt.

A második gazdaságba való bekapcsolódásnak a terület általános adottságai, a demográfiai erőzói, kontraszelektícióval jellemezhető, a mindennapi létért küzdő lakosság ál-

10. ábra: Relatív munkanélküliségi mutató Borsod-Abaúj-Zemplén megye településein 2001 decemberében

talánosan szerény jövedelemszintje és intézményrendszere, önkiszákmányoló életmódja, az itt élő cigány lakosság anyagi, szellemi és/vagy erkölcsi tökehiánya, kapcsolatrendszérének kiépültsége és az ebben a szférában őket lehetetlenné tevő szegregáció szabott gátat. Seftelők, üzletelők, feketén dolgozók, a háztartásban, családi gazdaságokban alkalmi munkát végzők csak a viszonylag jobb helyzetben lévő völgyi településeken találhatók, az utóbbiak ott is egyre kisebb számban. A háztartásokban, családi gazdaságokban való munkavállalásukra főképezőleg hat a bizalmatlanság. Az utóbbi években felerősödött *fél- vagy teljesen illegális üzleteléssel*, „csencselés”-sel, vásározással foglalkozó cigány lakosok inkább a nagyobb cigánynépességű településekről kerülnek ki, összestrési szinten számuk nem jelentős.

A *munkalehetőségek biztosítása* a problémák megoldásának egyik legfontosabb feltétele lenne, de önmagában ez – ma még szinte elérhetetlennek tűnő cél – nem old meg semmit. Újabb empirikus vizsgálatok ugyanis azt bizonyították, hogy a munkaképes cigányságnak csak kevesebb mint a fele, a nőknek csak 1/5-e az, aki szándékai szerint feltehetően vállalna is munkát. Ők elsősorban a korábban már munkával rendelkező, az azal járó életmódhoz hozzászokott cigány lakosok köréből kerülnek ki. Sokaknak olyan régen volt utoljára munkahelye, vagy soha nem jártak dolgozni, hogy valószínűleg az adandó kedvező lehetőséggel sem tudnának élni. Az emberek jelentős részének már 10-15 éve nincs, vagy még soha nem volt állandó munkahelye. A *tartósan munkanélküliek* aránya csak abból kifolyólag magasabb a térségek településein, hogy a cigányok magas arányban vesznek részt közmunka-programokban, amely egyes támogatási formák alapfeltétele, illetve gyakori, főként a cigányok körében a regisztrálás elmaradása. A megélhetési formák között még mindig a *segélyekre*, egyéb *szociális juttatási formákra* való támaszkodás jelenik meg. Több településen is előfordul, hogy a lakosság egészének éves bevételei között több pénz folyik be a segélyekből, mint a „munkával szerzett” éves bel-földi jövedelem értéke.

A cigányság munkaerőpiaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetének, alacsony szintű munkaerőpiaci integrációjának egyik sarokköve az *iskolázottság* kérdésköre. Ezekben a térségekben nem állítható, hogy a munkanélküliség kizárólagos oka csak az alacsony iskolázottságban lenne keresendő, hiszen még a diplomával rendelkezők számára sem nyílnak helyben sokkal jobb lehetőségek az elhelyezkedésre. Az általános iskolából való magas arányú lemorzsolódás, a többségi társadalomhoz képest alacsony arányú szakképzettség, valamint az elenyésző arányú, érettségihez kötött középfokú képzettség azonban annak lehetőségét is elveszi, hogy például a megyeszékhelyen, jobb pozícióban elhelyezkedve szűkebb környezete számára pozitív példaként jelenjen meg egy-egy munkavállaló.

A maximum nyolc általános iskolai osztályt végzetek arányát tekintve a munkanélküliek körében a települések szintjén nagy hasonlóságok mutatkoznak a 2001 januárjában végzett népszámláláson a cigány nemzetiségűeknek vallók és a maximum nyolc osztályt végzetek magas aránya viszonylatában. Ez a cigány etnikum alacsony iskolázottsága mellett arra enged következtetni, hogy a magasabb kvalifikáltságú nem cigány lakosság nagy része elvándorolt, s többnyire a legszegényebb csoportok maradtak nagyobb számban helyben. Természetesen az értékek az idősebb lakosság adatait is tartalmazzák, akiknél a továbbtanulás már nem merülhet fel alternatívaként, így ez az érték középtávon sem javulhat jelentősen.

3. A cigány és a nem cigány népesség együttélése

A magyar és a cigány etnikum együttélésében az elmúlt fél évszázad alatt – a közöttük lévő falun belüli munkamegosztás átalakulásával párhuzamosan – gyökeres változás következett be. A falu belső munkamegosztásából (pl. vályogvetés, teknővájás, pásztorkodás, zenélés) a kereslet–kínálat törvényeit és az igények bekerülését tekintve is kiszorultak, a helyi gazdálkodás rendjében feleslegessé váltak. Ez a folyamat egészült ki a cigányság belső, strukturális átalakulásával, az értékrend és a gondolkodás változásával, illetve mozdulatlanúságával.

A két etnikum életminőségében, életfelfogásában korábban is *meglévő különbségek* – mindenféle állami gondoskodás ellenére, sőt annak hatására – *tovább nőttek*. Általánosnak mondható a két etnikum közötti elhidegülés, különösen a gyermekek közötti kapcsolatok viszonyában merev a különállás. A nem cigányok számára kényelmes, a cigányság gondjait figyelmen kívül hagyó magatartás mindenhol tarthatatlanná vált, a kapcsolat azonban szinte településenként eltérő módon változott. Egy-egy faluban lassan két önálló életű közösség alakul ki – pl. *Tornyosnémetiben*. Tagjai úgy kerülnek ki a konfliktusokat, hogy kerülnek egymást, szó szerint bezárkóznak, visszavonulnak. A falvak egy további típusában a nem cigányokban erős az elégedetlenkedés, szeretnék a főként újabban betelepült cigányokat elűldözni, de tehetetlenek. Próbálkoztak már máshol házat venni nekik, de ez meghiúsult, mert a szomszéd falvakkal emiatt nem akarnak összeütközést, a drágább életlehetőségeket jelentő városba pedig a cigányok nem akarnak menni. A falvak más csoportjaiban nem jelent gondot, érzékelhető nehézségeket a cigány lakosság jelenléte. Vagy alacsony számuk és arányuk miatt, vagy azért, mert az ott élőket nem tekintik cigánynak. „Rendesnek, tisztának, dolgoznak” tartják őket, és sem a többi falubeli, sem ők maguk nem különböztetik meg az ott élő cigányokat a falu többi lakójától (pl. *Hídvégárdó*).

Külön típust alkotnak azok a települések, ahol a cigányság azért nem jelent már „problémát”, mert – a nem cigány lakosok döntő aránya miatt, vagy mert a nem cigány lako-

sok is hasonulnak hozzájuk – a faluban lakók életminősége és életfelfogása egyaránt elüt a térség más falvaiban tapasztaltaktól, az itt élő cigánysághoz közelít. Más szóval: sem a cigányok, sem a nem cigányok nem különböztetik meg az ott élő nem cigányokat a cigányoktól, a kapcsolatok elevenek, még a vegyes házasság is gyakori. Ebben az esetben azonban inkább a nem cigány, de többszörösen kontraszelektálódott lakosság asszimilációjáról van szó (pl. *Krasznokvajda*).

Néhány faluban a két etnikum korábbi racionális egymásrautaltságát egy új típusú egymásrautaltság váltotta fel, s helyet talált a cigányság a falu munkamegosztásában, életében például a mezőgazdasági termékek háztáji termelésében nem, de fogyasztásában annál jelentősebb tömeget jelentő cigány lakosság a helyi kistermelők termésének legfőbb vásárlója, fizetőképes keresletet biztosítva az egyébként nehezen értékesíthető árúknak (pl. *Lak*).

Újabb típust jelentenek azok a falvak, ahol bár egymásrautaltságról nincs szó, de az ott élő nem cigányok – látva a cigányság gondjait s az ebből rájuk származható veszélyeket, illetve tisztán emberbaráti megfontolásokból – próbálnak a kötelező önkormányzati feladatokon túlmenően is valamit tenni az ott élő cigány családok helyzetének javításáért (pl. cigány óvoda indítása *Gadnán*). A felsorolt típusokhoz való tartozásnak, az együttélés minőségének a múltban a helyi társadalmak érdekérvényesítő képességének korlátozottsága miatt kevesebb, a jövőben azonban várhatóan egyre nagyobb szerepe lesz a cigány népesség térbeni mozgásaiban.

A cigányságnak a mai *integrációs folyamatokat meghatározó strukturális átalakulása* a ma aktív korúak szüleinél erősödött fel. Ahol a '60-as években a cigányok éppúgy munkát vállaltak a közeli nehézipari térségekben, mint a falu nem cigány férfiai, velük együtt, egy buszon, egy műszakba jártak, s kisebb létszámuk, hozzáállásuk miatt lehetőség volt a „keveredésre”, az egymástól való tanulásra – kölcsönös tisztelet alakult ki, és ma ezeket a családokat már nem tekintik a faluban cigányoknak. A '60-as évek nyújtotta munkavállalással összefüggő esélyekhez hozzájött még a telepek felszámolásának helyi gyakorlata is. A falu végén lévő régi telepek felszámolása bár a '80-as évek közepére egy-két falut kivéve megtörtént, a központi óhaj ellenére sem sikerült a cigányság szegregációját megszüntetni, igaz, volt, ahol erre nem is törekedtek (a „CS”-lakásokból a régi telep helyén vagy a falu más részén új telepek jöttek létre). Másrészt az újabb lakásvásárló cigány családok is szívesebben költöztek az övéik mellé ha tehették, míg a nem cigány népesség igyekezett menekülni a beköltöző cigányok szomszédságából (*Baktakék, Kázmárk, Szalonna, Szendrő*). Az integrációhoz vezető strukturális átalakulást többnyire tehát nem a térbeni közelség, hanem a lakáshoz jutás módja indíthatta el.

Az alapvetőnek tekinthető *hármaskövetelmény* (munka, lakás, iskola) érvényesülése esetén is helyzeti előnybe kerültek azok a falvak, ahol a cigányság az első lépéseket még az '50-es, '60-as években meg tudta tenni. Minél később történt a váltás, vagy ha a háromból csak néhány területet érintett, a felzárkózás annál reménytelenebbnek tűnt, a cigány és nem cigány lakostól annál több áldozatot követelt. Az „úton elindult” cigány családok további életútja sem vált azonban egyirányúvá. Volt, ahol a gyerekek már nem követték apjukat a többnyire nehéz fizikai munka vállalásában, inkább szerettek volna könnyebben megélni, s egy új, a paraszti társadalom értékrendjével végképp szembekerülő életstílust vettek fel, s ha tehették, el is költöztek falujukból. Mások folytatták a beilleszkedés apáik által megkezdett útját, vagy éppen úttörőként megpróbálták kitörni a „hagyományos” cigány életmódból, környezetből. Ennek első látható jele a lakásváltoztatás, a régi környezetből való kikerülés óhaja – ami gyakran településváltással is együtt járt. Az „anyaközösségből” önként vagy kényszerűen kitörni, más életet élni akarók két csoportjához tartozók

vándorlási irányai között azonban lényeges különbség figyelhető meg. Míg az ott élő cigányságtól „alulról” különbözik a nagy cigány népességkoncentrációk felé mozdultak el, a „felülről” kitörni akarók az erősen elcigányosodott falvakkal szomszédos településekben, régi parasztházakat megvásárolva jelentek meg és indították el a relatíve nagyobb anyagi, szellemi tőkével bíró cigány lakosok térségen belüli és térségen kívülre irányuló szelektív vándorlását. Ma az utóbbi családok inkább faluközösségük megbecsült tagjai – nem utolsósorban azért, mert akartak is azok lenni.

4. A jelen tendenciáiról

Továbbra is mindkét térségről elmondható, hogy *dinamikusan nő a cigányság száma és aránya*, aminek forrása jelentős mértékben még mindig a *természetes szaporodás*, ami a közelmúltig tapasztalható mérséklődését követően, a legújabb népesedési politikai intézkedések (állampolgári jogon járó családi pótlék) hatására ismét magasra szökött, különösen a megélhetéshez szükséges jövedelem megszerzését a segélyekre alapozó családoknál.

A *vándorlási nyereség* is egyre jelentősebb a települések esetében. Érződik a kistérségeken kívülről történő be-, illetve elsősorban a visszaáramlás hatása. A bevándorlások miatt tovább fokozódott a cigánynépesség kontraszelekciója is. A kistérségeken belüli vándorlások irányát eltérést mutat a cigányság korábbi és a nem cigány lakosság népeségmozgásaihoz képest. Amíg ez utóbbira a közelmúltig az „*aprófalu–közvetközpont–kisváros–térségből ki*” irányú, esetenként több lépcsőfokot is átugró lánc volt jellemző (a legújabb tendenciák ebben az esetben is mutatnak gyenge eltérést), a cigányság inkább a „*nagyobb település – kisváros – közvetközpont – aprófalu*” úton mozog és érezhetően egyre inkább eltolódik az *aprófalvak irányába*, amelynek fő kiváltója a lakáshoz jutás feltételeinek megváltozása. A kisebb, rossz állapotban lévő, de üres házakkal, ellenálló-képességgel már kevésbé rendelkező falvak felé, ahol a legkönnyebb lakást szerezni – akár foglalással is.

A *dél-baranyai* térségben továbbra is megfigyelhető egyfajta körforgás, amelyben a térség fokozatos leértékelődése megy végbe, miközben a bevándorlók jelentős része tulajdonképpen visszavándorló, akik máshol nem tudtak megkapaszkodni, ezért visszatérnek. A térségből a viszonylag jobb helyzetben élők, a korábbi ingázók, fiatalok mennek el az állandósult munka-, lakás- és pénzügyi problémák miatt. Ez gyakorlatilag két szinten megy végbe: egyrészt a térségből a megyeszékhely, illetve a főváros irányába, másrészt a legrosszabb helyzetben lévő falvak lakosaira Sellye, a kistérség központja még jelentős vonzást fejt ki.

A térségen belüli népességmozgások irányainak alakulásában a központi intézkedések közvetlen hatása ma már kevésbé játszik szerepet. A *csereháti térségben* emellett fontos szerepe van a helyi társadalom befogadó és védekező-készségének, az együttélés már kialakult formáinak, a két etnikum közötti kapcsolatoknak, a cigányság belső differenciálódásának is. A gazdasági munkamegosztás rendjébe való integrálódás lehetőségei oly mértékben beszűkültek, hogy a cigány népességet vonzó hatásuk már gyakorlatilag sehol sem érvényesül.

A dél-baranyai térségben valamivel kedvezőbb a helyzet. A *Gilvánfán* uralkodó állapotokat, még más települések roma lakói is rossz példaként említik. Magyarterken végzett, a szociális földprogramban részt vevő cigányok által elért eredményeket vizsgáló kutatás arra derített fényt, hogy a helyi cigányok konfliktusmentesnek tartják a magyarok

és cigányok közti viszonyt, illetve ha vannak is konfliktusok, azt nem cigány voltuk, hanem egyes személyek deviáns viselkedése okozza.

Vissza-visszatérő vitakérdés, hogy az *együttélés térbeni keretei* mennyiben befolyásolják a cigány lakosok integrálódásának lehetőségeit. Gyakran tapasztalható azonban, hogy nincs közvetlen ok-okozati összefüggés a kettő között. Az életmódváltás tekintetében nem minden esetben a területileg integráltan élő cigány népesség jár az élen. A többségben élő népességgel való közös munkavállalás a cigány közösségen belül nagyobb húzóerővel járhat együtt, és a lakóhelyek elválása nem jár együtt a teljes elkülönüléssel. A két etnikum békés és kölcsönös tiszteletben, ugyanakkor a kapcsolatok bizonyos mértékű közvetlenségén alapuló egymás mellett élésének tehát nem szigorú előfeltétele a térbeni szomszédság. Sőt egyes esetekben mindkét etnikumnak jót tesz a lakóhelyek jelentős távolsága, természetesen semmiképp sem szándékos elkülönítés esetén, azonban a gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy az erőszakos integráció éppoly káros lehet, mint az erőszakos szegregáció. A többségi társadalom értékrendjéhez közeledőt vagy a cigány közösség veti ki magából, vagy az onnan kiváló tagadja meg az övét, s megszakad a kommunikáció. Azokban a falvakban pedig, ahol a cigány népesség többsége már elindult a beilleszkedés útján, az eddigi eredmények elérésében segítő húzóemberek elköltözése a folyamat lassulásához vezethet.

A bevándorlások utóbbi időben megfigyelhető szerkezete, amely szerint a szociálisan hátrányosabb helyzetben érkezők jönnek a területre, az integrálódás folyamatát szintén lassítja, visszaveti, s az erőforrások szétforgácsolódásához vezet. Gyakran egyetlen, a falu közösségébe beilleszkedni nem tudó cigány család éppúgy képes hosszú távon megkeسيرiteni a falu többi lakójának életét, mint ahogyan tökéletesen beilleszkedhet egy nagyobb számú cigány népesség is, és lehet a faluhoz szervesen hozzátartozó közösség. A népességmozgások a cigányság számára oly fontos családi kötődéseken keresztül a térség településeit összefűzik, így az egyik településen megindult folyamat, számos másikra kihatással lehet.

Az *önkormányzati* rendszer kiépülésével általánosan erősödött a *helyi társadalom védekezése*, a *cigány lakosok bevándorlásával szembeni* ellenállása. A munkalehetőségek beszűkülésével, a szociális segélyezés helyben, mindenki számára látható és érezhető módon való megvalósulásával megváltoztak az együttélés keretei, általánosan csökkent a tolerancia, és nőtt a két etnikum szembenállása. A cigány népesség számának és arányának magas volta, sajátos életfelfogása az agresszivitás fokozódásával, az általuk lakott lakások állagának teljes leromlásával, a falu költségvetését egyre inkább az elviselhetőség határáig terhelő szociális segélyigénnyel, a szociális segélyezés rendszerének látható eredménytelenségével párhuzamosan a saját életkörülményeiben is egyre romló, egyre nehezebben megélő nem cigány lakosságot irritálja.

A helyi társadalmaknak a romaproblematikával kapcsolatos reagálásuk általános érvénnyel a következő forgatókönyvekkel jellemezhetők: 1. A *teljes bezárkózás*, a konfliktusok „távolságtartással” való kerülése, ami előbb-utóbb a falu kettészakadásához vezethet. 2. A *cigányság betelepülésének erőszakos megakadályozása*, illetve a már ott élők erőszakos elűzése esetén egy beláthatatlan erőszakhullám indulhat meg. 3. A *helyzetbe való teljes belemélyedés*, az események passzív szemlélete, pedig hosszú távon a falu elértéktelenedését, a konfliktusok erőteljesebb kiéleződését okozhatja. 4. Egyes falvakban már tényként kezelhető a nem cigány lakosok erősödő elvándorlása mellett a *maradók asszimilációja a többséggé váló cigányságba*.

Mindegyik forgatókönyv komoly veszélyeket is rejt magában, így a hosszú távon eredményt hozó megoldásnak a kidolgozása egyre sürgetőbb feladattá válik. Általános recept

nincs. A cigányság helyi társadalomban betöltendő szerepének megformálása településenként más-más módon alakulhat a különböző tényezők függvényében. A megoldások eltérőek és sokszínűek lehetnek az egyes falvak esetében. A legfontosabb közös vonás azonban, hogy a *külső segítség* az esetek többségében nélkülözhetetlen. Ám ha a csak központi támogatással történő felzárkózás jelentős helyi erőforrások bevonása, gazdasági fellendülés nélkül megy végbe, akkor aligha lehet hosszú távú sikerekre számítani. A jobb körülmények között és magasabb kulturális szinten élő cigány családokra és az országosan egyre aktivizálódó cigány értelmiségre is építve – jelentős külső támogatással – a falusi *cigány kultúra, művelődés és öngazgatás* ügye a siker reményével kecsegtet. Ehhez a *térégi, kistérségi koordináció* is nélkülözhetetlennek látszik, éppen a közös gond, a tájegységi szintű kezelés lehetősége, valamint a migráció áttekintett nagyságrendje és irányai alapján. E koordinációval lehet ugyanis csak megoldani például a sok időt, energiát megtakarító tapasztalatcserét, információáramlást, a munkahelyteremtést vagy a cigányság önszerveződéseinek generálását.

5. Összegzés

A területi tudományok szempontjából összegezve a két vizsgált térségben tapasztalt jelenségeket, azt figyelhetjük meg, hogy ma már nemcsak a cigányoknak az egyes települések esetében tapasztalható magas aránya, helyileg megjelenő problémák tekinthetők jelentősnek, hanem egyre inkább a *szegregáció térségi-területi dimenziói* lehetnek meghatározók. Várhatóan továbbra is folytatódni fog a cigányság számának térségen belüli növekedése, területi kiegyenlítődése, ami az össznépességen belüli arányokat tekintve éppen hogy a polarizációt fogja erősíteni. Az idáig kialakult cigány többségű falucsoportok a szomszédos falvakkal, kisebb falucsoportokkal „összenőve” a Cserehát belsejének és az Ormánság egyes területeinek teljes elcigányosodását vetíti előre, ami már mindinkább *térégi szinten* veti fel a szegregáció kérdéskörét, s a jelenlegi tendenciák változatlansága mellett pedig mindez térségi szinten további hanyatlással, akár a nemzetiségek közti szembenállással járhat együtt. A cigányok által asszimilált, homogénné vált területen a települések esetében viszont nem merül fel majd a szegregáció kérdése, hiszen nem lesz nem cigány népességű településrész, amelytől elkülönülhetnének. Félő, hogy az ilyen településekből „összeálló” térségek tovább örökítik majd mindazokat – közöttük a szegregációval összefüggő – a problémákat, amelyek jelenleg még többnyire települési szinten mutatkoznak meg erőteljesebben.

A magyarországi aprófalvak helyzetével számos kutatás foglalkozott, több esettanulmány, szociográfia készült a vizsgált kistérségekben is. Ezek a tanulmányok részletesen leírják az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait: a lehetőségekkel rendelkezők menekülését jobb helyzetű falvakba, és a megüresedő házakba érkező, általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeit képviselő cigánytelepek lakóinak és minden más, hányatott sorsú, tradicionálisan szegény családnak az életkörülményeit. Az érintett településeken a falvak társadalmának túlnyomó része, voltaképp a roma népesség egésze ki van zárva a munkaerőpiacról, nem rendelkezik olyan piacképes tudással, ami lehetővé tenné számára a biztos megélhetést. A lakóhelyi bezártság, a családok szociális helyzete a következő generáció számára az iskoláztatás, piacképes tudás, szakma megszerzését lehetetlenné teszi, a szegénység öröklődik. Az újabb, még messze nem lezárt kutatások is azt támasztják alá, hogy a falvaknak a többségében olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság, a rossz érdekérvényesítő képesség. A roma népesség helyzete a rendszerváltó évtizedben sem sokat változott. Kimondva, kimon-

datlanul úgy tűnik, hogy a mindenkori közhatalom is leírta ezeket a térségeket, és nem áldozott kellő figyelmet a felzárkóztatásukra.

Felhasznált irodalom

- Baranyi Béla – Balcsók István 2002: A munkaerőpiaci folyamatok regionális eltérései Magyarországon 1992–2001 között. In: *Stratégiai füzetek* 12. sz. 89–102. pp.
- G. Fekete Éva – Francsics László 1995: *Cserehát–Hernád–Bódva vidék Térségfejlesztési Program*. MTA RKK Miskolc, 196 p.
- Glatz Ferenc (szerk.) 1999: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest, MTA.
- Kemény István 1998: A magyarországi roma (cigány) népességről. In: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. (Vál. és szerk.: Kovalcsik K.) MTA Budapest. 159–174. pp.
- Kemény István (szerk.) 1999: A magyarországi romák. *Változó Világ* 31. MTA Budapest. 128 p.
- Kovács Teréz 2001: *A szociális földprogram Magyartelek példáján, különös tekintettel a benne részt vevő cigány családokra*. Kézirat. 19 p.
- Kovács Teréz 2002: *Romakutatás Dél-Baranyában (A sellyei – és a siklósi – KSH-térség leírása)*. Kézirat. 34 p.
- KSH 2001. évi népszámlálás. Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kötetei.
- Magyar Tünde 2002: Sellye és vonzáskörzete foglalkoztatási helyzetének és a foglalkoztatást javító kezdeményezések javítása. In: *Tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben*. (Szerk.: G. Fekete É.). MTA RKK Miskolc–Pécs, 262–275. p.
- Némethi Szabolcs 2002: Esettanulmány a Cserehát kistérségről. In: *Tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben*. (Szerk.: G. Fekete É.). MTA RKK Miskolc–Pécs. 231–245. pp.
- T-Star adatbázis, 2001.
- Virág Tünde 2002: *Az empirikus (kérdőíves) vizsgálatok első eredményei*. Kézirat. 20 p.
- Vuics Tibor 1993: Az „elcigányosodás” folyamata Baranyában. In: *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. (Szerk.: Kovács T.). MTA RKK Pécs. 331–336. pp.

Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer

Increasingly Recalling a Ghetto: a Region and Its School System

The small region of Encs is a part of the country full of small villages where the population of which has been in steady decrease since the beginning of the century. The disadvantages stemming from the disparity of these parts are inherited in the case of the Gypsy population through the school system.

A nyolcvanas évek végén kezdődő gazdasági-társadalmi átalakulás jelentősen megváltoztatta a különböző helyzetű társadalmi rétegek térbeni elhelyezkedését. A nagyvárosok szakképzetlen munkanélkülijei, a felszámolt munkásszállók lakói közül sokan visszakényszerültek korábbi lakóhelyeikre, az aprófalvakba. Később sokan közülük a jobb megélhetés reményében visszaköltöztek a városba, akár a hajléktalanság, önkényes lakásfoglalóvá válás árán is. Ezekről a migrációs folyamatokról, ezen falvak és városrészek átalakuló etnikai, szociális összetételéről, állapotáról csak az egyes településtípusok népességének növekedése, illetve fogyása vonatkozásában vannak ismereteink.¹ Jelen tanulmányban azt próbálom felvázolni, hogyan változott meg az elmúlt évtized társadalmi-gazdasági változásainak hatására egy aprófalvas kistérség demográfiai, szociális és etnikai összetétele, hogyan alakult a kistérség társadalmának térbeni elhelyezkedése, és ez milyen változásokat okozott az iskolarendszerben.

1. Demográfiai, etnikai változások az Encsi kistérségben 1960–2001

Az Encsi kistérség olyan aprófalvas része az országnak, amelynek lakossága a múlt század elejétől csökken. Ez a lakosságcsökkenés az 1960–1970-es években gyorsult fel. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió által 1971-ben életképtelennek nyilvánított falvakból elvontak minden forrást és intézményt, a szerepkör nélküli falvakat a nagyobb településekhez körzetesítették be. Az elnéptelenedő aprófalvak leírása a nyolcvanas évek szociográfiáinak egyik központi témája volt.

A természetes szaporodást, illetve fogyást és a vándorlási különbözetet mutató adatsorból jól látszik, hogy a hihetetlenül magas elvándorlást a hetvenes években még valamennyire ellensúlyozni tudta a területre egyébként is jellemző magas termékenység. Az elvándorlás erősen szelektív jellege, azaz hogy a lakónépességnél jóval magasabb arányban csökken az aktív keresők aránya,² arra utal, hogy elsősorban a fiatal munkavállalók költöztek el a térségből. Ez a települések folyamatos előregedéséhez vezetett, amit jól mutat az 1980–1989 közötti természetes szaporodás negatív egyenlege.

¹ Ladányi János – Szelényi Iván: Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*.

² Beluszky Pál: Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai. *Földrajzi Értesítő* 1977. 3–4.

1. tábla

**A lakónépesség változása az Encsi
kistérségben³**

	lakónépesség változása 1960-hoz képest a kistérségben % (N)
1960	100,0 (N = 45 954)
1970	89,8
1980	82,7
1990	75,6
2001	76,5

2. tábla

**A természetes szaporodás
és a vándorlási különbözet alakulása
az Encsi kistérségben⁴**

	Természetes szaporodás	Vándorlási különbözet
1970–1979	1900	–5145
1980–1989	–183	–3110
1990–2001	211	209

1990 után megfordult a trend. 1990 és 2001 között a kistérség településeinek lakónépessége növekedett, a vándorlási különbözet és a természetes szaporodás is pozitív lett. Ezzel egy igen tartós demográfiai trend változott meg.

Arról, hogy eközben hogyan változtak az etnikai arányok a kistérségen belül, az iskolai statisztikákból vannak adataink, 1992-ből utoljára. Kertesi Gábor iskolai adatait a közvetlen összehasonlíthatóság kedvéért azonos területi egységre – az 1970. évi járási/városi beosztásra vetíti. Mivel ezek az általános iskolai adatok teljes körűek, kisebb területi egységekre is viszonylag megbízható képet adnak a cigány népesség megoszlásáról.⁵ A Kertesi által közölt adatok és az általunk készített, kistérségre teljes körű iskolai felmérés nem azonos területre vonatkozik. Csak azt tudjuk, hogy a járás több települést foglalt magába, mint a kistérség. Ezért az 1992. és a 2000-es adatok közvetlenül nem összehasonlíthatók.

³ Népszámlálás 2001. Területi adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye

⁴ Népszámlálás 2001. Területi adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye.

⁵ Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: A cigány népesség Magyarországon Bp. 1998 316.

**Az iskolába járó cigány gyerekek arányának változása
az Encsi járásban és kistérségben**

	Cigány gyerekek aránya az iskolában (%)
1970	22,7 (N = 1947)
1980	21,9 (N = 1679)
1989	4,6 (N = 1540)
1992 (1)	27,8 (N = 1658)
2002	43,6 (N = 1962)

1970 és 1980 között a cigány gyerekek száma 268 fővel, ezzel párhuzamosan arányuk is 0,8%-kal csökken az iskolában. Ebben az időszakban a kistérségre a magas természetes szaporulat mellett a jelentős elvándorlás volt a jellemző. Ez arra utal, hogy a cigány gyerekek családjait ez az elvándorlás hasonlóképpen érintette, mint a nem cigányokét.

1989-ben a cigány gyerekek aránya a járás iskoláiban 21,9% volt, ez 2,7%-kal magasabb az 1980-as aránynál. Miközben 1980–1989 között a cigány gyerekek aránya nőtt, számuk tovább csökkent, és a nem cigány gyerekek aránya és száma is apadt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a nem cigány családok ebben az időszakban már inkább el tudtak költözi a térségből, mint a cigány családok.

1989 és 1992 között a cigány gyerekek aránya további 3,2%-kal nő, de itt már számuk is növekedik. Ebben az időszakban kezd megfordulni a több évtizedre visszatekintő demográfiai trend, és kezd a kistérség lakosságszáma növekedni. Valószínűsíthető, hogy ekkor a kistérségben maradt családok elköltözni már nem tudtak, viszont megindult a felszámolt gyárak veszteségeinek visszaköltözése, elsősorban Miskolcra.

1992 és 2001 között a cigány gyerekek aránya az iskolában jelentősen, 15,8%-kal növekedett, miközben számuk is nőtt.

Összegezve az eddigieket, az Encsi kistérség demográfiai helyzetének változásáról elmondható, hogy a több évtizede tartó lakónépesség csökkenés megállt, sőt növekedett is. Ezzel igen tartós demográfiai trend változott meg, ami nagyobb mértékű lakosságcserevel és a lakónépesség etnikai összetételének megváltozásával járt együtt.

2. Szegénység és etnicitás

Az Encsi kistérség településeinek iskoláiban végzett teljes körű felmérésből 4503 gyerekről vannak adataink.⁶ A kistérség minden iskolájában minden gyerekről megkérdeztük az öt tanító tanárt, hogy a gyermeket cigánynak gondolja, szegénynek tartja-e, illetve a gondviselőknak van-e egy vagy két állandó jövedelme, vagy csak alkalmi munkákból, segélyekből vannak bevételeik.⁷ A kistérség iskoláiban tanító tanárok a településeken lakó iskolások 43,6%-át mondták cigánynak, 38,4%-át szegénynek.

⁶ Az adatfelvétel 2002 tavaszán az Encsi és a Sellyei kistérségben történt a Kemény István által az MTA Kisebbségkutató Intézetében folyó kutatások „Lakóhelyi szegregáció” című alprogramjában.

⁷ A módszerről lásd: Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének alakulása Budapesten. *Valóság* 1989/6

A cigány tanulók közül 61,4%-ot, a nem cigány tanulók közül 20,4%-ot mondtak szegénynek, tehát a cigánynak mondott tanulóknak háromszor akkora az esélyük arra, hogy szegénynek tartsák őket, mint nem cigány társaiknak.

A gyerekek 32,5%-a olyan családból érkezik, amelyben a gondviselőknek nincs állandó jövedelme, nem aktív munkaerő-piaci szereplők, csak segélyekből, járadékokból, alkalmi munkákból élnek. Ez rendkívül magas arány, ha tudjuk, hogy az országban ebben a kistérségben a legmagasabb a munkanélküliség.

Ha etnikai csoportonként vizsgáljuk ugyanezt az adatot, elmondható, hogy a cigány gyerekek 66,2%-a, míg a nem cigány gyerekeknek csak a 9,2%-a él olyan családban, ahol nincs állandó munkából szerzett jövedelem. Két állandó jövedelemmel rendelkező családok esetében az etnikai arány fordított: cigány gyerekek közül csak 6,5%, míg a nem cigány gyerekek közül 57,9% él ilyen családban. A cigány és nem cigány gyerekek gondviselőinek foglalkoztatottságbeli különbsége, aránytalansága több, mint nyilvánvaló.

3. Települések közötti megoszlás

Az Encsi kistérségben az egyetlen város Encs. Az 54 faluból 36 aprófalú, ezen belül 16 településen a lakosság nem éri el a 200 főt. Ha az általános iskolás gyerekek arányát nézzük településnagyság szerint, látható, hogy a 200 fő alatti településeken nagyon kevés gyerek van, ami arra utal, hogy e 16 település többsége előregedő aprófalú.

4. tábla

Iskoláskorú gyerekek egyes csoportjainak aránya településnagyság szerint (%)

Település nagysága	Települések száma	Ált. isk. gyerekek aránya a teljes népességben belül % (N)	Cigány gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek között % (N)	Szegény gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek között % (N)	Állandó jövedelemmel nem rendelkező családból érkező gyerekek aránya isk. között % (N)
01–99	16	9,5	47,1	51,6	44,4
200–499	20	13,6	59,2	52,4	50,3
500–999	9	11,8	48,2	42,4	35,5
1000–1999	7	13,1	40,7	36,1	28,0
2000–4999	2	13,0	41,6	25,1	28,7
Encs	1	12,7	28,9	31,2	20,7
Összesen	55	12,7 (4503)	43,6 (1962)	38,4 (1709)	32,5 (1339)

Az iskoláskorú cigány gyerekek aránya a 200–499 lakos közötti településeken a legmagasabb, 59,2%. Ugyanakkor minden településnagyságban igen magas a cigány gyerekek aránya, a magas etnikai arányszám nem korlátozódik csak az aprófalvakra. Az iskoláskorú szegény gyerekek és az állandó jövedelemmel nem rendelkező családokban élő gyerekek aránya is a 200–500 fő közötti településeken a legmagasabb, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy ezeken a településeken minden második gyerek olyan családból érkezik, amelyet a tanár szegénynek tart, illetve minden második gyerek olyan családból érkezik, ahol a családban nincs állandó munkából szerzett jövedelem. Ez nemcsak a magas etnikai arányból, illet-

ve szociális és etnikai arányok összekapcsolódásából ered, hanem ezek súlyos területi hátrányokkal való tetőzéséből következik, hiszen a hasonlóan magas cigány arányú, de nagyobb népességszámú településeken ezek a szociális helyzetre vonatkozó arányszámok elkezdene csökkenni.

Míg tehát a vizsgált kistérségben a cigányok településen belüli aránya lényegében településnagyságtól független, addig a szociális helyzet erősen összefügg azzal: a nagyobb településeken kevesebb szegény gyerek él.

Encs, az egyetlen város és kistérségi központ kivételezett helyzete jól látszik az adatokból: a cigány gyerekek aránya és a foglalkoztatottsági adatok jelentősen alacsonyabbak a kistérségi átlagnál.

Mindent összevetve elmondható, hogy a kistérség 55 településéből a 36 aprófaluban tűnik fel koncentráltan két fontos jelenség: egyfelől az előregedő, elnéptelenedő aprófalvak, másfelől az etnikailag és szociálisan homogenizálódó, rohamosan „elcigányosodó” települések problémája.

4. Térbeni elhelyezkedés

Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk arról, mely településekre jellemző az etnikai koncentráció, a falvakat a cigány gyerekek aránya szerint csoportosítottam.

5. tábla

A falvak csoportosítása a településen lakó általános iskolás korú cigány gyerekek aránya szerint

Iskoláskorú cigány gyerekek aránya a településen	Iskoláskorú gyerekek aránya az adott település-típusban	Települések száma	Településekből 500 fő alatti lakosa van
nem laknak cigányok	6,9%	14	13
30% alatt	24,9%	7	2
30–60% között	29,0%	16	9
60% felett	39,2%	17	12
Összesen	100% (N = 3632)	54	36

Az Encsi kistérségben 14 olyan település van, ahol egyáltalán nem, vagy csak egy cigány család lakik. Ezen a 14 településen a kistérség lakosságának csak igen kis része, 6,9%-a lakik. Ezek a települések egy kivételével mind 500 fő alatti aprófalvak. A 13-ból 9 településen 200 fő alatti a lakosok száma, ezekben a falvakban az iskoláskorú gyerekek száma sokszor csak 2-3 fő, de a 10 főt soha nem éri el. Erről a kilenc településről elmondható, hogy ha nem történik semmi változás, teljesen el fognak néptelenedni.

Az a hét település, ahol a cigány gyerekek aránya 30% alatt van, kettő kivételével mind olyan nagyobb település, amely földrajzi elhelyezkedése miatt kivételes helyzetben volt: határátkelőhely, a kistérségi központ közvetlen közelében vagy a vasúti fővonal mellett helyezkedik el. Ezeken a településeken a különböző társadalmi csoportok, a cigányok és nem cigányok térbeni elhelyezkedése megfelel annak, ami országos szinten is tapasztal-

ható: cigánytelepen és CS-házasságon élnek a legszegényebb cigány családok, a falun belül elszórtan pedig a tehetősebbek.

A falu társadalmi összetétele változóban van annak a 16 településnek a többségében, ahol az iskoláskorú cigány gyerekek aránya 30–60% között van. A települések társadalmának változását jól mutatja a szülők iskolaválasztása. Jellemző, hogy iskolakörzetek összevonásával, új iskolák alapításával teremtik meg a nem cigány gyerekek számára a megfelelően ítélt iskoláztatás lehetőségét. A megfelelően ítélt iskola nem feltétlenül a jobb tárgyi és személyi feltételeket és lehetőségeket jelenti, hanem a cigány tanulók „elviselhetően” alacsony arányát.

A másik jelenség, amely a falvak társadalmának átalakulására utal az, hogy ezek a települések, az ingatlanárak drasztikus csökkenésével „megnyitak” a legszegényebb rétegek beköltözése előtt, akik általában a legrosszabb állapotban levő házakat tudják megvásárolni. Ezzel megindul a falu gettósodása, ami a telekárak további eséséhez vezet.

Összességében erről a 16 településről, ahol jelenleg az általános iskolás korú gyerekek aránya 30–60% között van, elmondható, hogy ha semmilyen társadalompolitikai, településpolitikai beavatkozás nem történik, visszafordíthatatlanná válik a fentebb leírt homogenizációs folyamat.

A harmadik csoportba azokat a településeket soroltam, ahol az általános iskolás korú cigány gyerekek aránya 60% felett van. Ezek azok a települések, ahol az etnikai homogenizáció annyira előrehaladt, hogy a településen belül vannak alacsonyabb és magasabb státusú részek, amelyek őrzik az egykori szegregált településrészek, a „cigánytelepek” nyomát, de ma a településen belül etnikai elkülönültség már nem tapasztalható, gyakorlatilag az egész falu cigányteleppé vált.

A nyolcvanas években a kutatók két alapvető fontosságú tendenciára hívták fel a figyelmet. Az egyik az alacsony státusú, leromló, slumosodó városi lakónegyedek, a másik a sorvadó kistelepülések, aprófalvak egy részének „elcigányosodása”.⁸ Ezen aprófalvak helyzetével számos kutatás foglalkozott, több esettanulmány, szociográfia készült az elemzett kistérségben is. Ezek a tanulmányok részletesen leírják az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait: a lehetőségekkel rendelkezők menekülését jobb helyzetű falvakba, és a megüresedő házakba érkezőket, akik általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeit képviselik, a környező cigánytelepek lakóit, és minden más hányatott sorsú családot. Ezekben a falvakban olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság, a rossz érdekérvényesítő képesség.

⁸ A teljesség igénye nélkül:

Csalog Zsolt: Cigányfalú Baranyában. *Kritika* 1970/10. szám

Havas Gábor: A faluba faluvá növekedés – egy kivételtől eltekintve. In: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1976-ban végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Intézet 1976.

Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének alakulása Budapesten *Valóság* 1989/6. szám

Ladányi János – Szelenyi Iván: Adalékok a csenyétéi cigányság történetéhez. In: *Csenyété antológia* 1998.

Havas Gábor: A kistelepülések és a romák In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Szerk.: Glatz Ferenc Bp. 1999.

Fleck Gábor – Virág Tünde: *Egy beás közösség múltja és jelene*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Bp. 1999.

Ezen aprófalvak lakói mind térben, mind társadalmilag távol kerültek más társadalmi rétegektől, külső csoportokhoz tartozókkal való érintkezésük minimális és erősen hierarchizált, nincsenek minták, referenciaként működő csoportok.

A nyolcvanas évek végén az Encsi kistérségben még csak egyetlen gettósodott aprófaluról lehetett beszélni, ma 17 községről, ahol a községekben élő általános iskolás korú gyerekek 39,2%-a a többségi társadalomtól teljesen szegregált, gettósodott körülmények között él. E jelenség mind nagyságát, mind formáját tekintve teljesen új, nem értelmezhető a korábbi falu-cigány telep, gettósodott aprófaluk kategóriáiban.

Ha ezen a 17, etnikailag homogénnek tekintett településen, azaz ahol az általános iskolás korú cigány gyerekek aránya 60% felett van, megnézzük a foglalkoztatottsági adatokat, ti. hogy milyen arányban élnek a településen olyan gyerekek, akiknek a családjában nincs állandó jövedelem, a kisebb településeken egészen tragikusak az arányok. Azon a 12 településen, ahol 500 fő alatti a lakosok száma és a cigány gyerekek aránya 60% felett van, a gyerekek 2/3-a olyan családból érkezik, ahol nincs állandó jövedelem, csak segélyekből, alkalmi munkákból élnek. Ilyen magas aránynál feltételezhető, hogy az állandó jövedelemmel rendelkezők kiteszik a falu működését szolgáló intézmények személyzetét: az iskolában, óvodában, önkormányzati hivatalban, postán, boltban, kocsmában dolgozókat. Gyakorlatilag ők az a személyzet, akik „üzemeltetik” az adott szociális-etnikai gettót, ők rendelkeznek minden forrás felett, azzal jutalmazták a hűséget és megbízhatóságot, vagy büntetnek azok megvonásával. Ez a megvonás – ami többnyire a segélyekre, kölcsönökre, közhasznú munkakialmakra vonatkozik, az adott család teljes ellehetetlenülését jelentheti. A források feletti rendelkezés és azok elosztása feudális viszonyok közé rendezi az egyének közötti kapcsolatokat.

Mindent egybevetve az Encsi kistérség 54 településének megoszlásáról elmondható, hogy csak 12 olyan település van, ahol a cigányok aránya és térbeni elhelyezkedése az országos helyzethez hasonló, 9 olyan falu van, amelyek túlnyomó többségében a nem cigány népesség előregedett és rohamosan fogy, ha nem történik semmilyen változás, el fog néptelenedni. 16 az olyan települések száma, ahol megindultak az etnikai homogenizáció felé mutató társadalmi folyamatok, és 17 etnikailag szegregált település található.

Ez a kistérség településeinek zömét érintő tendencia azért fontos, hogy azt már ne csak településszintű problémaként, hanem nagyobb területi egység összefüggésében tudjuk értelmezni.

5. Gettósodás és iskolarendszer

A rendszerváltás után a társadalmi és területi egyenlőtlenségek erősödésével párhuzamosan a különböző fenntartású és eltérő ideológiai-módszertani alapon szerveződő iskolák közötti szelekció felerősödött. Az iskolarendszer mindig az adott gazdasági-társadalmi feltételek között működik, csökkenthet vagy felerősíthet egyenlőtlenségeket. Ebben az esetben az oktatási rendszer, az iskola nem csökkenti, hanem igen jelentősen felerősíti a lakóhelyi egyenlőtlenségeket, települések közötti szegregációt és a gettósodást.

A lakóhelyi szegregáció, a gettósodás, azaz a cigány lakosság egyes településeken, városrészekben, bekövetkezett rohamos mértékű növekedése mellett az iskolai elkülönítés erősödésében igen jelentős szerepet játszik a többségi társadalom ilyen célú törekvése is. E kistérség példája azt mutatja, hogy az elmúlt évtized gazdasági-társadalmi változásai, a szabad iskolaválasztás átformálja egy etnikailag homogenizálódó, gettósodó kistérség iskolaszervezetét. A kistérségben élő, a lehetőségek szűkülése, az ingatlanok elérhetetelensége miatt jobb lehetőségekkel rendelkező településekre elköltözni nem tudó, többségé-

ben nem cigány lakosság a mobilitás egyetlen esélyét jelentő intézmény, az iskola saját érdekei szerint való átalakításával teremti meg gyerekei számára a mobilitáshoz szükségesnek vélt feltételeket, miközben a többségében cigány, „esélytelenek” csoportját szegregálja.

1990 után a helyi önkormányzatok – szűkös lehetőségeik között – de eldönthették, hogy a település iskoláskorú gyerekeit, hol, milyen körülmények között iskoláztatják. A lehetőségek skálája megegyezett a települések közötti különbségekkel. A jobb helyzetben levő települések, magasabb státusú lakóikkal válogathattak a fejkvótára vadászó iskolák között, vagy fenntarhatták, esetleg újraindíthatták iskoláikat. Az alacsony státusú, többségében cigány lakosú települések önkormányzatai örülhettek, ha továbbra is megtűrték őket az iskolakörzetben.

Ezen felül a szülő szabadon eldönthette, hogy az önkormányzat által választott iskolában taníttatja gyermekét, vagy saját döntése alapján más iskolába íratja.

A tereptapasztalatok, a tanárokkal és a szülőkkel készült interjúk alapján világossá vált, hogy azokon a területeken, mint például vizsgált térségünkben is, ahol az iskoláskorú népességben belül a cigányok aránya az országos átlagnál lényegesen magasabb, az iskolaválasztásnál az elsődleges, legmeghatározóbb szempont a cigány gyerekek iskolai aránya.

5.1. Erőteljes iskolai koncentráció Encsen

A kistérségben lakó általános iskolás korú gyerekek 26,3%-a, 1183 fő tanul a kistérségi központ, Encs iskoláiban, miközben a településen csak 871 iskoláskorú gyerek él. Ezekben az iskolákban – a cigányok által sűrűn lakott városrész kétértelmű tagiskolájának kivételével – a cigány gyerekek aránya a kistérségi átlagnak majdnem csak fele (24,3%), ami jól jelzi, mind a település, mind az iskolák kivételezett helyzetét.

Az Encsen élő és az itt tanuló gyerekek létszáma közötti jelentős különbség alapvetően két forrásra vezethető vissza: az iskolatársulásból bejáró tanulóira és a szülői akaratra a városi iskolába hozott gyerekekre.

1995–1996-ban két település tagiskolája jelezte csatlakozási szándékát Encs magasabb státusú iskolájához. Ezekben a településeken korábban is csak alsó tagozatos oktatás folyt, a felsősök más település iskolájában tanultak. Az ezekben a falvakban lakó szülőknek előnyösebb, hogy egy magasabb szakmai presztízsű iskolába járhatnak gyerekeik. Ugyanakkor az encsi iskola is érdekelt volt a társulásban, hiszen a bejáró gyerekek után a normálnál nagyobb fejkvótát kap. A két encsi iskola vitathatatlan szakmai presztízse mellett, a cigány gyerekek iskolán belüli, a kistérség többi iskolájához képest alacsony arányával olyan központi szerepet alakított ki, ami a nem cigány, nem szegény szülők gyermekeit arra készteti, hogy lehetőség szerint ide írássák gyermekeiket. Az iskolatársulásokkal és az iskolakörzetben kívülről szülői akaratra az encsi iskolába hozott gyerekekkel az iskolák finanszírozása, anyagi lehetőségei a településen belül folyamatosan csökkenő gyerekszám ellenére javulnak.

5.2. A kistérség községei és az iskolakörzetek

A kistérség települései 17 iskolakörzetbe tartoznak, amelyek közül az egyik Encs. Ha az 54 községhez tartozó 16 iskolakörzetet iskolákban tanuló cigány gyerekek aránya szerint csoportosítom, első pillantásra nyilvánvaló, hogy a helyzet lényegesen más, mint a települések vizsgálatánál. (5. tábla)

Egyetlen olyan iskolakörzet van, ahol az iskolában nincsenek cigány gyerekek. E település iskoláját, más települések iskolájával együtt 1975-ben körzetesítették be a közeli nagyközség iskolájához, ahol jelentős számú cigány gyerek tanult. Részben ennek okaként a településen 1991-ben újra megalakult az iskola, összevont osztályokkal, de nyolc évfolyamon 31 gyerekkel. Ma ez a település a Zemplén egyik kedvelt vadász és turista helye, ugyanúgy, mint az a település, amelynek iskolája szintén 1991-ben szerveződött újjá, hasonló körülmények között, azzal az eltéréssel, hogy ezen a településen lakik néhány cigány család. E két település példája azt mutatja, hogy a kedvezőbb gazdasági helyzetben levő településeken élő családoknak önálló iskola alapításával lehetőségük nyílt arra, hogy az addigi körzeti iskolába járó nem csekély számú cigány tanulótól így különítsék el gyerekeiket, akár az összevont osztályban való tanulás árán is.

6. tábla

**Az iskolakörzetek csoportosítása
az iskolákban tanuló általános iskolás korú cigány gyerekek
aránya szerint**

Iskoláskorú cigány gyerekek aránya az iskolakörze- tekben	Iskoláskorú gyerekek aránya az adott településtípusban	Iskolakörzetek száma	Iskolakörzetekhez tartozó települések száma	Települések, ahol a cigány gyerekek aránya 60% felett van
nincs cigány tanuló az iskolában	2,0% (65)	1	1	0
30% alatt	27,9% (926)	4	15	1
30–60% között	22,0% (731)	5	11	1
60% felett	48,1% (1598)	6	25	15
Összesen	100% (3320)	16	52	17

Kiugróan magas azon gyerekek aránya (48,1%), akik abban a hat iskolakörzetben tanulnak, ahol a cigány gyerekek aránya 60% felett van. E hat iskolakörzethez tartozik a kistérség településeinek majdnem a fele. Ugyanakkor e 25 településből csak 15 olyan van, ahol a cigány gyerekek aránya is 60% feletti. Ha megnézzük azt a tíz települést, ahol az iskolában a cigány gyerekek aránya 60% felett van, de a településen élő cigány gyerekek aránya 60% alatti, alapvetően két típust különböztethetünk meg. Az egyik az a néhány aprófalú, ahol már csak 2-3 iskoláskorú gyerek él, és földrajzi helyzeténél fogva kénytelen az adott iskolakörzethez tartozni. A másik típus, amelyet fentebb változóban lévő településeknek neveztem. Ezek a települések az ingatlanárak drasztikus csökkenésével egyrészt megnyíltak a legszegényebb rétegek beköltözése előtt, másrészt a településen élő mobilabb családok éppen az alacsony ingatlanárak miatt nem tudnak magasabb státusú településre költözni. Ezen magasabb státusú, de a településre elköltözni nem tudó családok az iskola intézményeinek, struktúrájának átalakításával teremtik meg gyerekeiknek a megfelelő iskoláztatás feltételeit.

Az e településekhez tartozó iskolakörzetekből a nem cigány, nem szegény szülők elviszik gyerekeiket, többnyire a kistérség központjának iskoláiba. Így a cigány gyerekek aránya az iskolában jelentősen növekedik, a település iskolájából pedig „cigányiskola” lesz.

A kistérségben a tanulók 7%-a, 323 fő tanul iskolakörzeten kívül. Az iskolakörzeten kívül tanuló gyerekek 61,6%-a Encs két iskolájában tanul. Az egyik iskolában a tanulók 21%-a, a másikban a tanulók 11,1%-a iskolakörzeten kívüli. A szülői akaratra az encsi iskolákba íratott gyerekek száma összesen 199 fő, ebből a tanárok csak öt tanulóról mondták azt, hogy véleményük szerint cigány.

Egy másik iskolakörzet példája jól mutatja, hogy a szülők iskolaválasztását alapvetően a cigány gyerekek iskolán belüli aránya határozza meg. A „ni”-i iskolába ugyanannyi nem cigány gyereket hoznak a szülők „Hv”-ről, mint ahányat „Ni”-ből elvisznek Encs iskoláiba. Ezzel a „ni”-i iskola egyszerre tölti be az elbocsátó és befogadó iskola szerepét, csak azért, mert Encs iskolái „Hv”-ről már nehezen megközelíthetők. A „ni”-i iskolában fele akkora a cigány gyerekek aránya, mint a „hv”-i iskolában, bár az is igaz, hogy ebben az iskolában kétszer akkora a cigány gyerekek aránya, mint a kistérség központ iskoláiban.

E példa azt mutatja, hogy Encs, a kistérségi központ, az egyetlen város a földrajzi távolsága, megközelíthetősége miatt az adott településről. A cigány gyerekek iskolán belüli aránya alapján könnyen felállítható a kistérségben belüli iskolák hierarchiája. Egyes szélsőséges esetekben a kistérségi központ rossz megközelíthetősége arra készítheti az átalakulásban levő települések iskoláit, hogy az iskolakörzet átalakításával teremtsék meg a magasabb státusú, jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező szülők gyerekei számára a megfelelőnek ítélt iskoláztatás lehetőségét. (6. tábla)

7. tábla

**Általános iskolás cigány gyerekek eltérő aránya az iskolákban
és a településeken egy iskolakörzet példáján**

Iskolák és oktatási forma	Tanulók száma az iskolában	Cigány gyerekek aránya az iskolában	Cigány gyerekek aránya a településen
A 1–8 osztály	212	39,6%	32,9%
B 1–4 osztály	31	90,3%	82,1%
C 1–4 osztály	41	100%	100%
D 1–8 osztály	67	98,5%	67,3%
Összesen	351	62,4%	60,7%

Ebben az esetben nem történt más, mint hogy az „A” és a „D” településen élő nem cigány szülők „üzletet” kötöttek: ha „D” település iskolája elvállalja a „B” és „C” település iskoláiból – egyébként „A”-ba kerülő és az ottani iskola presztízsét csökkentő – cigány gyerekek felső tagozatos oktatását, a „D” településen élő nem cigány szülők az „A” iskolában taníttathatják gyerekeiket. Az ezeken a településeken lakó nem cigány szülők akaratára a helyi önkormányzatok három szegregált cigány iskolát tartanak fenn azért, hogy a nem cigány gyerekek lehetőség szerint minél kevesebbet legyenek együtt cigány társaikkal.

Mindezek azt mutatják, hogy ebben a gettósodott kistérségben élő, a lehetőségek szűkülése, az ingatlanok elértéktelenedése miatt magasabb státusú településekre elköltözni nem tudó, nem cigány lakosság a mobilitás egyetlen esélyét jelentő intézmény, az iskola saját érdekei szerint való átalakításával teremti meg gyerekei számára a mobilitáshoz szükségesnek vélt feltételeket, miközben a többségében cigány „esélytelenek” csoportját szegregálja. E folyamat eredményeképpen az iskolák polarizálódtak. Kialakultak a „központi” iskolák, ahol a települési átlagnál alacsonyabb a cigány gyerekek aránya. Ezekbe

az iskolákba a nem cigány, nem szegény szülők más településekről is elhozzák gyerekeiket, abban a nem megalapozatlan hitben, hogy ez az iskola tud mobilitási esélyt nyújtani gyerekeiknek. A „cigány” iskolákban többségében vannak azok a halmozottan hátrányos helyzetű, többségében cigány gyerekek, akiknek mobilitási esélyt teremtő oktatása a mintakövetést nyújtó csoport jelenléte nélkül, a problémára pedagógiaiag kevésbé felkészített tanárokkal szinte lehetetlen. Ezzel a lakóhelyi egyenlőtlenségekből adódó hátrány az iskolarendszeren keresztül öröklődik.

6. A gettósodó térség határai

A fentebb leírt jelenség, a „gettósodó térség” nem áll meg a kijelölt KSH körzet határánál sem. A kistérség mint mesterségesen képzett, adminisztratív, közigazgatási egység egyebek mellett ennek a fontos jelenségnek az értelmezésére sem alkalmas.

8. tábla

Összehasonlító adatok a szomszédos kistérségekre

Kistérségek	Munkanélküliek aránya*	Ezen belül tartósan munkanélküliek	Cigány tanulók aránya 1992 (járási adatok)	500 fő alatti települések aránya % (N)
Encsi	20,7	61,1	27,87	65,4 (36)
Szikszerűi	18,0	58,9		63,0 (29)
Edelényi	17,4	62,9	27,59	62,5 (15)

* Borsod –Abaűj – Zemplén megye statisztikai évkönyve 2000.

Ha megnézzük a szomszédos kistérségek adatait, látható, hogy ezek szinte megegyeznek az Encsi kistérség adataival. Ebből alapos okunk van arra következtetni, hogy a fentebb vázolt jelenség mindhárom kistérségre érvényes. A gettósodó terület határai többé-kevésbé megegyeznek a Cserehátként ismert földrajzi egység határaival, ahol ma mintegy százezer ember él.

Prónai Csaba

**Áttekintés
a magyarországi romákat ért jogsérelem és a roma jogvédelem
irodalmáról (1990–2000)¹**

**An Overview of the Literature on the Grievances
of the Roma in Hungary and the Legal Defence of the Roma
(1990–2000)**

1995 was a turning point in the history of the literature on the legal defence of the Roma: starting from this year, the annual report of the ombudsman for minority rights has appeared regularly. The so-called "White Paper" (published by the Legal Defence Bureau for National and Ethnic Minorities) presenting actual cases of discrimination against the Roma also appeared first in 1995.

Szinte lehetetlennek tűnik a rendelkezésre álló terjedelemben belesűríteni valamennyi olyan tanulmány ismertetését, amely a magyarországi romákat érintő és az utóbbi évtizedben (1990–2000) keletkezett jogvédelmi kérdéseket tárgyalja, hiszen az ilyen jellegű irodalom igen gazdag. Ez egyszerre magyarázható azzal, hogy a rendszerváltást követően a roma jogvédelem kérdése egyfelől (A) szükségessé, másfelől (B), lehetővé is vált.

- (A) Hazánkat az előző rendszerben „vasfüggöny védte” a rasszizmustól (Csepeli, 1998, 31.), amelytől a „fejlett európai” országok nem voltak mentesek (és a ma napig sem azok). Azzal, hogy Magyarország megszűnt „rendőr-állam” lenni, elszabadult az emberekben korábban is meglévő etnocentrizmus, amelyek láthatóvá és hallhatóvá is váltak, következeképpen az erről szóló írások is megszáporodtak.
- (B) 1989-től kezdődően megindult Magyarországon a jogállamiság kiépülése, és azóta is fokozatosan épül az új alkotmányos norma- és intézményrendszer. Ezzel párhuzamosan létrejöttek azok a roma és nem roma civil jogvédelmi szervezetek, amelyekre – akárcsak a nyugati demokráciákban – a jogállam feltételei mellett is szükség van (vö. Szabó, 1997, 124.).² Természetes, hogy ezek az állami és civil szervezetek is hangot adnak álláspontjaiknak különböző publikációikban.

¹ A tanulmányhoz szükséges kutatást az OTKA F-034860-as számú programja támogatta. Külön köszönöm Daróczi Ilona (Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda) és Kóczé Angéla (European Roma Rights Center) önzetlen segítségét.

² „A civil jogvédők aktivitása nem helyettesíti, csupán kiegészíti az olyan állami szervek felügyelő és ellenőrző munkáját, mint a parlamenti bizottságok, az Alkotmánybíróság, az ombudsmanok vagy az ügyészség. (...) A civil jogvédelemnek tehát nem a hatóságok helyettesítése a célja, hanem az, hogy kiegészítő, informális, alternatív korrekciós fórumokat nyisson meg a rászoruló kliensek számára, akiknek egyéni forrásaik szűkössége, valamint nyelvi korlát, menekültstátus, bünvádi eljárás miatt nincs arra lehetőségük, hogy teljes körűen felhasználják a jogállam biztosította jogi-politikai eszközöket, és ezért a civil szolidaritás kiegészítő fogódzóit kell megkeresniük” (Szabó, 1997, 127.).

A fellelhető szakirodalomnak – mindezek alapján – lehetséges egy „szerzők” szerinti csoportosítása:

- hivatalos/állami szervek és személyek írásai;
- civil szervezetek és magánemberek publikációi.

Érdemes mindehhez az idődimenziót is hozzátenni, és akkor az 1995-ös évet tekinthetjük egyfajta cezúrának. Ettől az évtől kezdve jelenik meg rendszeresen a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának éves beszámolója, amelyet az egyik legfontosabb forrásnak tekinthetünk. Ugyancsak ez évtől publikálja évente a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda az ún. „Fehér Füzet”-et, amely a romák elleni etnikai diszkrimináció konkrét eseteit tartalmazza. 1995-ben jön létre a Roma Polgárjogi Alapítvány és a Roma Jogvédő Központ is. 1996-tól jelennek meg az Európai Roma Jogvédő Központ/European Roma Rights Center angol nyelvű „Newsletter”-ei (az egyes számok magyarországi vonatkozású eseményeit összefoglalóan tartalmazza 2000-ig bezárólag: *Cahn*, 2000.) és „Country Report”-jai, amelyek így már a „globális és európai hálózatokba” való bekapcsolódást is lehetővé teszik.

Ha az 1995/1996-os éveket a professzionalizáció éveinek tekintjük a magyarországi roma jogvédelemben, akkor az azt megelőző éveket (1989–1994) mindenképpen a jogállamiság intézményesedéséhez, a civil szervezetek professzionalizálódásához, a jogvédelem – médián keresztül történő – nyilvánossá tételéhez vezető útnak tekinthetjük (vö. Szabó, 1997, 124.).

Ebben a korszakban még nem állnak rendelkezésünkre olyan típusú éves jelentések/bezámolók, mint amilyenek majd 1995-től napvilágra kerülnek (ld. pl. Kaltenbach 1996, 1997, 1998, 1999, 2000), olyanok sem, amelyek mintegy leltárszerűen bemutatnák mindazokat a diszkriminatív eseményeket, amelyeket a romák Magyarországon elszenvedtek (ld. később pl. a „Fehér Füzet”-eket vagy a Bernáth Gábor–Gosztonyi Ágnes–Noszka Gábor–Vultur Csaba szerkesztette, 1997-es „Köznapi események krónikáját”).

Az 1990. és 1993. között történt romákkal szembeni diszkriminatív eseményeket a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal regisztrálta. Ennek összefoglalására Gáli Mihály vállalkozott (1994.). A Hivatal osztályvezetője (132.) arra hívja fel a figyelmet, hogy a cigányságot érő jogsértő cselekmények 1992 őszétől egyre intenzívebbé (durvábbakká és aktívabbá) váltak. Itt a szerző (130.) mindenekelőtt a kétegyházi és a turai eseményekre utal. Előbbi értelmezéséhez Szuhay Péter tanulmánya (1993.), valamint Bogdán Béla (1993.) és Solt Ottilia (1993.) előadása lehet segítségünkre.

A cigányok ellen a korai posztkommunista időkben – 1993-ig – elkövetett magyarországi diszkriminációval foglalkozik a Human Rights Watch/Helsinki 1993-ban „Struggling for Ethnic Identity: The Gypsies of Hungary” (Küzdelem az etnikai identitásért: a magyarországi cigányság) címmel (Fehér, 1993.) megjelent kiadványa is. Az akkori magyar kormányhoz intézett ajánlásait magyar nyelven a „Phralipe” című folyóirat közölte (Helsinki..., 1993.). Ezek egy része (pl. a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti biztosának a felállítása) mára már megvalósult.

A romákat a korai posztkommunista korszakban ért diszkriminációs események milyenségére és kiterjedtségére („nagyságára”) vonatkozóan – számszerűen is talán – a legpontosabban Kertesi Gábor „Megalázottak és megszorítottak” című írásából (1996) kaphatunk képet. Ebben a szerző az 1993/94. évi, országos reprezentatív cigányvizsgálat – amelyet Kertesi Gábor mellett Kemény István és Havas Gábor vezetett – megkérdezettjeitől származó, az őket ért sérelmekről és megaláztatásokról szóló beszámolókat közli. Szükséges hosszabban idéznem a tanulmány döbbenetes matematikai végkövetkeztetéseit:

„Egy ilyen világban 200 ezer embert érint a származása miatti fizikai erőszak; 190 ezer embert érint közvetlenül az, hogy a családjához tartozó óvodás- vagy iskolás-korú gyermeket az óvodában, illetve az iskolában megalázzák; 40 ezer ember éli meg nap mint nap azt, hogy családja valamelyik tagját származása miatt nyilvános helyekről kitiltják (...); 90 ezer ember éli meg azt, hogy közvetlen családtagjait fasiszta suhancok bántalmazzák vagy fenyegetik; (...) 140 ezer embert érint az, hogy közvetlen családjából valakit hivatalos helyeken – önkormányzatnál, a rendőrségen, bíróságon, orvosi rendelőben – hátrányos megkülönböztetésben részesítenek, és legalább 240 ezer embert érint az, hogy munkát kereső családtagjait cigány miatt utasítják el a munkaadók...”

(Kertesi, 1996, 60.)

Mindezt nemcsak azért tartottam szükségesnek hangsúlyozni, mert ez az egyetlen olyan tanulmány, amely egy országosan is reprezentatívnak tekinthető vizsgálaton alapszik, hanem azért is, mert ezek a számok egyébként egyáltalán nem ismertek. Összehasonlításképpen jegyzem csak meg, hogy például a Fehér Füzet, amely tartalmazza a valamennyi ismertté vált romaellenes cselekményt 1995-ben „mindössze” 91 panaszt, 1996-ban 112-t, 1997-ben 105-öt, 1998-ban 91-et és 1999-ben 113-at regisztrált (Mohácsi, 1999, 197.).

Elsősorban az 1993. és 1995. között történt eseményeket tárgyalja a Human Rights Watch/Helsinki következő kötete, amely már magyarul is napvilágot látott, „Jogfosztottan: cigányok Magyarországon” címmel (Guglielmo–Waters, 1996.). Az „igazi rémregény”-nek – ahogyan Magi István (1997, 10.) nevezi – tűnő könyvből itt most csak a roma jogsérelmek típusait emelem ki:

- (1) – lakossági erőszak;
- (2) – rendőri erőszak;
- (3) – oktatási diszkrimináció;
- (4) – munkaerőpiaci diszkrimináció;
- (5) – diszkrimináció a lakáshoz jutás területén;
- (6) – nyilvános helyek látogatásához való jog megtagadása
- (7) – közigazgatási diszkrimináció;
- (8) – igazságszolgáltatási diszkrimináció.

A jelen elemzés a továbbiakban a roma jogsértések ezen területeit bemutatva halad.

- (1) A lakossági erőszak körébe tartozó ügyek esetében az az egyedüli közös vonás, hogy a sérelem okozói magánszemélyek vagy azok csoportjai. Loss Sándor (1998, 118.) idesorolja a „Molotov-kockélos ügyeket is, amelyekben esetenként szervezett, kifejezetten rasszista jellegű – általában több személy által elkövetett – támadások érik a romákat”.

Magyarország már 1993-ban „odáig jutott”, hogy a regisztrálható konfliktushelyzeteket és fizikai atrocitásokat tipológiai rendszerbe is lehet állítani, állapítja meg Horváth Aladár (1993, 53). Eszerint a – korábban is már említett – kétegyházi események azt reprezentálják, amikor a „rendőrség nem lép fel, és nem érvényesíti a törvényesség követelményeit” akkor, amikor „a népharag működésbe lép” és „népítélet történik” (53.). Ehhez képest a skinhead-akciók az esetek egy másik típusát képviselik. Ilyenkor az erőszakra „az interetnikus konfrontáció programszerű megvalósítása érdekében”, „pusztán szélsőjobbos indítatásból” kerül sor (54.).

A Roma Polgárjogi Alapítvány vezetője szerint (52.) a romákkal szembeni valamennyi „lakossági erőszak” esetében arról van szó, hogy „adva van egy konfliktus,

egy embercsoportok közötti gazdasági, társadalmi, szociális, kulturális, politikai érdekeltek közötti következtében előállt, idejében nem helyesen kezelt szituáció, amely egy hibás fogalmi rendszer beépítésével rejtett jelentések mélységeit sejtető, etnikai-nak nevezett konfliktussá fejlődik”.

Loss Sándor (1998, 118.) azt írja, hogy „a kiváltó okokat, az előítéleteket és azok következményeit nem jogi, hanem szociológiai, történelmi aspektusból lenne szükséges tanulmányozni”.

- (2) A rendőri erőszak legjellegzetesebb esetei a következők: jogellenes fogvatartás, hivatali eljárás során történő bántalmazás (verés), valamint kényszervallatás, „amely szinte minden esetben a rassz jegyekre való utalással” („cigányozással”) jár együtt (Loss, 1998, 117–118.).

„A rendőrség és a cigányok egymáshoz való viszonya kétségkívül a legproblematiszababb”, írja Kaltenbach Jenő a *Belügyi Szemlében* 1999-ben megjelent tanulmányában (99.). A rendőrök romákkal szembeni bűncselekményei azért is a „legnehezebbek”, mert azok olyan, jellegzetesen a hivatali hatáskörrel való visszaélés esetei, amikor azok felelősségre vonói is éppen azok, akik azokat elkövetik. Nem véletlen, hogy az ilyen ügyekben folytatott nyomozás eredményessége – hivatalos adatok szerint – mindössze a „10 és 20 százalék között ingadozik” (Loss, 1998, 117.). A rendőri rasszizmus azért igen veszélyes a világon mindenütt, mert éppen maga a rendőri eljárás az, ami „súlyos visszaélésekre, jogsértésekre ad lehetőséget” (Kaltenbach, 1999, 99.).

Ráadásul a romák egyrészt leggyakrabban azzal sincsenek tisztában, hogy mit kell tenni olyankor, ha a rendőr jogellenesen jár el velük szemben. Másrészt „félnek és tartanak a rendőrségtől”. Harmadrészt pedig „nem bíznak az eljárás sikerében”, ezért inkább nem is tesznek feljelentést a rendőr ellen (Loss, 1998, 117.).

A kérdésről az elmúlt időszakban több tanulmány is készült: Csányi Klára a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelését tárgyalja (1999.); Bólyai János kifejezetten a rendőrség és a cigányság viszonyát (1997.); a legátfogóbb kutatás a magyarországi rendőrökről ebben a vonatkozásban 1996–1997-ben folyt (ennek előzetes kutatási jelentését ld. Csepeli–Örkény–Székelyi, 1997); a cigányok és rendőrök kapcsolatáról pedig az egyik legjobb esettanulmányt Hegedű Zsuzsa készítette el (1997.).

Az utóbbi három írás abban a „Szöveggyűjtemény”-ben is olvasható, amelyet „a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához” az Open Society Institute „Alkotmány- és Jogpolitikai Intézete” adott ki (Csányi, 1997.).

A nevezett kötetre vonatkozóan egyébként két (I. és II.), egymással szöges ellentétben álló értékelést olvashatunk.

- I. A kormánybeszámoló (*A magyarországi cigányokról*, 2000, 118.) szerint „a kiadvány elsőként foglalja össze a diszkriminációellenes nemzetközi és hazai jogi szabályozást, az államigazgatási döntéseket, az e tárgykörben végzett kutatások tapasztalatait, a kisebbségi ombudsman, a cigány szervezetek és a civil jogvédő szervezetek megállapításait, valamint válogatást ad a rendőrség és a cigányság viszonyát bemutató publicisztikából”.

- II. Pálfi Miklós (1998.) – aki a Szolnoki Kisebbségi Jogvédő Iroda vezetője, egyébként pedig az Országos Cigány Önkormányzat elnökhelyettese – azonban az utóbbi írásokról az alábbiakat gondolja.

„Tiszta ésszel, tiszta szívvel, tiszta mentalitással, tiszta humanitással, tiszta empátiával a vizsgálatok eredményeit elfogadni nem lehet, s főképpen tanulmányokat elősegítő segédanyagként, amelynek semmi más a célja – meggyőződésem

szerint –, mint az, hogy a cigányokkal szemben hogyan lehet továbbra is ébren tartani az előítéleteket tudományos alapon”.

Holott a kötetnek éppen az is a célja volt, hogy a rendőrképző intézetek számára oktatási anyagként rendelkezésre álljon (A magyarországi cigányokról, 2000, 118.). Többen ugyanis a rendőrök továbbképzésében látják a helyzet megváltoztatásának egyik lehetőségét (Csányi, 1999, 118; Bólyai, 1997, 233.).

- (3) Különösen súlyos a romákkal szembeni diszkrimináció az oktatásban. „Számos iskolában valósul meg alkotmánysértő szegregáció, nemcsak hogy szankciók nélkül, hanem az oktatási hatóságok és a települési önkormányzatok kifejezett jóváhagyásával”, állítja Kemény István „Tennivalók a cigányok/romák ügyében” című írásában (1999, 248.). A tiszavasvári események példáját említi – amelyről egyébként ld. egyrészt a legjobb beszámolót Kóczé Angéltól (1997.), valamint a „Polgárjogi Füzetek” 1. számának több tanulmányát is –, amikor a cigányok „különbballagztatásából” országos botrány lett, „arról azonban már nem esett szó, hogy az oláh cigány gyermekek nemcsak külön ballagtak, hanem külön cigányosztályokba jártak” (Kemény, 1999, 248.).

Átfogó vizsgálatot folytatott a kérdésről mind az ombudsmani hivatal (Kaltenbach, 1999, 96.), mind az Országos Köznevelési Intézet Kutatási Központja (Bernáth, 1998, 89.) és legutóbb Kemény István, Havas Gábor és Liskó Ilona vezetésével az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely az Oktatás Kutató Intézettel közösen.³

Radó Péter szerint (1998, 154.) szerint az oktatás terén mutatkozó esélyegyenlőtlenségek mögött valójában három problémakör ötvöződik: a többségi előítéletes reakció, a romákkal szembeni hátrányos megkülönböztetés, valamint a többségi intézmények diszfunkcionális működése. Az említett kutató tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az emberek nagy része nincs is tisztában azzal, hogy maguknak az asszimilációs elvárásoknak van kirekesztő hatásuk (1998, 155.).

Ez utóbbira jó példa a magyar nyelv elsajátításának – a többségi társadalom felől nézve természetesnek tűnő – követelménye (Radó, 1998, 154; vö. Orsós, 2000.). „Magyarországon ma a cigánynépeség egy része tannyelvi diszkrimináció áldozata, s ebből következően válik munkanélkülivé” – állapítja meg Kontra Miklós (1997, 139). „Alapvető nyelvi emberi jogaik sérülnek, és ez a jogsérelem egy életre meghatározza esélyeiket az emberibb életre”.

- (4) A romák munkaerőpiaci diszkriminációját szociológusok bizonyították.

A munkanélküliséget előidéző okok közt a legsúlyosabb az iskolázatlanság, és hozzájárul ehhez a romák földrajzi elhelyezkedése is, „ezek a tényezők azonban együttesen sem adnak teljes magyarázatot a cigányok munkanélküliségére. Van egy reziduum, amelyet nem tudunk megmagyarázni, és ebben a reziduumban bizonyosan ott van a diszkrimináció hatása is” (Kemény, 1999, 249.).

A főtebbiekhez hasonlóan vélekedik Kertesi Gábor (1994, 1018.) és Csalog Zsolt (1993, 33.) is.

Az ombudsmani hivatal 1998-ban átfogó vizsgálatot kezdeményezett annak megállapítására, hogy vajon mennyiben garantálja a magyarországi jogrendszer „a foglalkoztatási diszkrimináció felderítését és szankcionálását”. Ebből az derült ki, hogy bár hazánkban „a munkajog tiltja a diszkriminációt, sőt nemzetközi összehasonlításban is fejlettek mondható eljárási garanciákat és megfelelő szankciórendszerrel intézményesít, a gyakorlatban azonban ezek a szabályok nem érvényesülnek” (Kaltenbach, 1999, 98.).

³ Ennek értékelése most van folyamatban.

- (5) A romákat diszkrimináció éri a lakáshoz jutás területén is. Egyrészt a települési rendszert mind vidéken, mind Budapesten általános gyakorlati szegregáció jellemzi (Ladányi, 1993, 26; Kemény–Havas–Kertesi, 1994, 31.). Másrészt „az állami lakásépítés és az államilag dotált kölcsönök megszűnése a lakáseladás, a lakásbérbeadás, valamint a hitelnyújtás során újabb alkalmazott, nyílt diszkrimináció” is megakadályoz sok romát abban, hogy az új, nyitott lakáspiac előnyeit kihasználhassa (Guglielmo–Waters, 1996. 94–95.).

Budapest vonatkozásában Ladányi János (1993, 27.) úgy véli, hogy ez a probléma sem kerületi önkormányzati szinten, sem kizárólag fővárosi önkormányzati szinten nem kezelhető, hiszen az ország legszegényebb régióiból érkeznek a romák ide. „A kérdés az, hogy ez a népesség hová költözzön. Hová költözzenek akkor, amikor mindenki csak meg akar szabadulni tőlük”?

És ez utóbbi mind a mai napig országos szinten is megválaszolatlan. Az azonban bizonyos, hogy jogsértő módon nem szabad rendezni. Éppen ezért történt meg az, hogy az ombudsman 1997-ben a Ricséről Sátoraljaújhelyre betelepült cigány családok érdekében (Kaltenbach, 1998, 3. számú melléklet), majd 1998-ban a Zámoly községben élő, hajléktalanná vált roma családok ügyében is fellépni kényszerült (Kaltenbach, 1999, 2. számú melléklet) – mindkét esetben az önkormányzati hatóságoknak a roma családokkal szembeni elfogadhatatlan eljárásai miatt.

A rendszerváltás óta először fordult elő, „hogy a legnagyobb hazai kisebbség, a romák emberi jogainak védelme érdekében egy állami szerv (...) kezdeményezze egy városi önkormányzat határozatának a visszavonását” (Halmi, 1997, 85.). A kisebbségi ombudsman állásfoglalása azért is bír különösen nagy jelentőséggel, írja Halmi Gábor (1998, 74.), mert hazánkban jelenleg több helyi közösség a maga többségi akarát „látszólag demokratikus testületi döntésekkel legitimálva”, valójában „súlyos törvénysértések révén” kényszeríti rá a kisebbségi romákra, vagy próbálta meg rákényszeríteni, például Székesfehérváron (ez utóbbról Horváth–Setét–Osztoján, 1998; Ladányi, 1998.).

- (6) Kaltenbach Jenő (1999, 99.) szerint egyre gyakrabban történik meg, hogy romákat – különböző indokokkal – nemkívánatosnak minősítenek, vagy be sem engednek „egyes nyilvános, azaz mindenki számára igénybe vehető vendéglátóhelyeken” (pl. kocsma, étterem, diszkó). Ezekben az esetekben azonban a kisebbségi biztos szerint jelentős változások történtek és történnek a jogalkalmazás szintjén. Egyfajta igazságszolgáltatási áttörésként értékelhető az elhíresült pécsi Góman-ügy, de éppen így bizonyos közigazgatási attitűdök megváltozásának is szemtanúi lehetünk. A fogyasztóvédelmi felügyelőség ugyanis – az ombudsman tapasztalatai szerint – mindinkább él azokkal a „gyorsan bevethető és következetes alkalmazás esetén igen hatékony” szankciókkal, amelyeket ilyen esetekre a hatályos jog felkínál.

- (7) A romák közigazgatásban előforduló jogsérelmén itt azt a fajta diszkriminációt kell érteni, ami a közigazgatás (vagy tisztviselő) lélektelen, bürokratikus ügyintézéséből, viselkedéséből adódik, tehát valójában „közvetett formában” jelenik meg. Az 1996-os évről szóló tájékoztatójában a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa ezekre hoz fel példákat a települési önkormányzatok gyakorlatából (Kaltenbach, 1997, 1.3.1. és 1.3.22. pontok).

A közvetett diszkriminációknak az alábbi változatai fordulnak elő:

- amikor az ügyfelet nem veszik komolyan, kérdésére nem is adnak választ;
- amikor kérését nem is veszik jegyzőkönyvbe;
- ha a rossz vagy hiányos helyi szabályozás szubjektívizmus vezet;

– amikor az ügyfél nem jut hozzá a jogai érvényesítéséhez szükséges információhoz az önkormányzat együttműködési kötelezettségének hiányosságaiból adódóan. Horváth Aladár és Bársony János (1997, 83.) szerint mindez jól reprezentálja azt a tényt, hogy az állampolgári jogegyenlőség deklarálása még önmagában „nem elég-séges ahhoz, hogy e kívánság ténylegesen megvalósuljon, és az önkormányzatok diszkriminációmentesen, szolgáltató közigazgatási szervekként működjenek.“

- (8) Furmann Imre azt állítja a „Röpirat a röpirathoz“ című írásában (1998, 45–46.), hogy „ma Magyarországon senki sem állapíthatja meg teljes bizonyossággal, vajon diszkriminálják-e a romákat az igazságszolgáltatás területén“.

Ezzel szemben „Az Európai Rasszizmus- és Intolerancia-ellenes Bizottság“ Magyarországról szóló második jelentésében „aggdalmának ad hangot amiatt, hogy bizonyítottan komoly problémák léteznek az igazságszolgáltatás területén a roma/cigány közösség tagjaival (...) szembeni diszkriminációval kapcsolatban. Hiteles jelentések készültek arról, hogy a romákat/cigányokat hosszabb ideig és gyakrabban tartják előzetes letartóztatásban“ (Az Európai Rasszizmus-..., 2000, 59.).

Az utóbbi álláspontot képviseli – többek között – pl. James A. Goldston (1998, 172.) is.

Végezetül a megoldási javaslatokról.

Furmann Imre már többször leírta javaslatait (pl. 1998a, 1998b, 2000.). „Diszkrimináció-ellenes programjának téziseit“ az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

1. a jogharmonizáció szükségessége;
2. a diszkrimináció-ellenes törvény megalkotása;
3. az intézményi garanciák megteremtése;
4. konfliktuskezelés;
5. oktatás és képzés;
6. a civil szervezetek és szakemberek bevonása.

Ezek kifejtése ezúttal nem áll módomban, csak azokhoz fűzök egy-két gondolatot, amelyek feltétlenül értelmezésre szorulnak. „Intézményi garanciák megteremtésén“ Furmann (2000, 103.) egy olyan hivatal felállítását érti, „amelyhez bárki fordulhatna, akit diszkrimináció ért. Ez a hivatal vizsgálatokat végezne, szükség esetén feljelentéseket tenne, kártérítési pereket indítana, és természetesen a képviselőket is ellátná“. A „Konfliktuskezelést“ pedig úgy képzelem, hogy a Kormány a Belügyminisztériumon keresztül finanszírozzon olyan non-profit vállalkozásokat, amelyek konfliktuskezelést vállalnak a konfliktusok latens időszakában, „azaz olyan párbeszédekben vennének részt, amelyekben a helyi társadalom képviselői beszélnek meg, hogy ott mi jelent problémát, és azt hogyan tudják közösen megoldani“ (2000, 104.).

Furmann Imre diszkriminációs törvény megalkotását sürgető javaslatát osztja Kemény István (1998, 118; 1999, 248. és 251.), Kertesi Gábor (1994, 1020.) és Ladányi János (1998a, 135.) is.

Irodalomjegyzék

Ácsi! Tényfeltáró riportok – Másság Alapítvány, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda, Budapest, 1998.

A magyarországi cigányokról. In: *Kisebbségek Magyarországon* 1999. Szerk. Demeter Zayzon Mária, 106–120. – Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest, 2000.

- Az Európai Rasszizmus- és Intolerancia-ellenes Bizottság Második Jelentése Magyarországról – *Fundamentum*, 2000/2, 57–66.
- Bernáth Gábor: Kisegítő, cigányiskola, cigányosztály. A romák elkülönítése az oktatásban – *Mozgó Világ*, 1998/1, 87–91.
- Bernáth Gábor – Gosztonyi Ágnes – Noszkai Gábor – Vultur Csaba szerk.: *Köznapi események krónikája* – 1997 – Magyar Helsinki Bizottság/Roma Sajtó Központ, Budapest
- Bogdán Béla: A kétegyházi események vizsgálatának eredménye. In: *Félünk. Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetőségei*. Szerk.: Nagy Gábor Tamás, 75–77. – Városháza, Budapest, 1993.
- Bólyai János: A rendőrség és a cigányság viszonya Magyarországon. In: *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Szerk.: Csányi Klára, 219–235. – OSI COLPI, Budapest, 1997.
- Cahn, Claude szerk.: *Focus: Roma in Hungary* – European Roma Rights Center, Budapest, 2000.
- Csalog Zsolt: A cigányság a magyar munkaerőpiacon – *Szociológiai Szemle*, 1993/1, 29–33.
- Csányi Klára: A kisebbségi ügyek rendőrségi kezelése Magyarországon – *Belügyi Szemle*, 1999/7–8, 111–119.
- Csányi Klára szerk.: *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához* – OSI COLPI, Budapest, 1997.
- Csepeli György: „Beteljesült rajtunk az utópia bosszúja” – *Mozgó Világ*, 1998/1, 31–42.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: Sztertelen módszerek. A megkülönböztetésmentes viselkedés lehetőségei és akadályai. In *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Szerk.: Csányi Klára, 130–172. – OSI COLPI, Budapest, 1997.
- Fehér Füzet* – Másság Alapítvány, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda, Budapest, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999.
- Fehér, György: *Struggling for ethnic identity. The Gypsies of Hungary – Human Rights Watch*, New York/Washington/Los Angeles/London, 1993.
- Furmann Imre: A diszkrimináció-ellenes program tézisei. In: *Tanulmányok „A cigányság társadalmi helyzetének javítását célzó hosszú távú stratégia alapkérdéseiről”*, 140–144. – Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal/Európa Tanács, Budapest, 1998a.
- Furmann Imre: Röpirat a röpirathoz – *Beszélő*, 1998/2, 45–47.
- Furmann Imre: Normaátvilágítás és új hivatal. Javaslatok egy programra. In: *A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig*, 101–103. – AduPrint/INDOK, Budapest, 1998b.
- Furmann Imre: Jog és jogvédelem. In: *A magyarországi romák*. Szerk.: Kemény István, 100–106. – Útmutató Kiadó, Budapest, 2000.
- Gáli Mihály: A cigánysággal kapcsolatos helyi konfliktusok kezelésének tapasztalatai (Faji alapú jogsértések és kezelésük magyarországi gyakorlata). In *Másság – azonoság*. I. kötet. Szerk.: Demeter Zayzon Mária, 130–138. – Budapest Kőbányai Önkormányzat Emberjogi, Kisebbségi Bizottsága, Budapest, 1994.
- Goldston, James A.: A McCleskey ügy utóélete. Kelet-Európai próbaperek a faji diszkrimináció ellen. In: *A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig*, 171–178. – AduPrint/INDOK, Budapest, 1998.

- Guglielmo, Rachel – Timothy Waters: *Jogfosztottan: Romák Magyarországon* – Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 1996. (a New Yorkban 1996-ban megjelent „Right Denied: The Roma of Hungary” című kötet fordítása)
- Halmi Gábor: Miért alkotmányvértő, ami törvényes? – *Fundamentum*, 1997/2, 85–88.
- Halmi Gábor: Az alkotmányvértés mint politikai szitokszó – *Fundamentum*, 1998/4, 71–74.
- Hegedűs Zsuzsa: Társadalmi háttér és helyi problémakezelési lehetőség. In: *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Szerk.: Csányi Klára, 173–194. – OSI COLPI, Budapest, 1997.
- Helsinki Ellenőrző Bizottság: A Helsinki Ellenőrző Bizottság a magyar kormányhoz. Ajánlások – *Phralipe*, 1993/12, 31.
- Horváth Aladár: Etnikai konfliktusok kezelése és a cigányszervezetek. In: *Félünk. Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetőségei*. Szerk.: Nagy Gábor Tamás, 51–57. – Városháza, Budapest, 1993.
- Horváth Aladár – Setét Jenő – Osztóján Béla: Székesfehérvár. A gettóügy kronológiája – *Phralipe*, 1998/1, 3–38.
- Kaltenbach Jenő: Cigány konfliktusok és integrációs esélyek – *Belügyi Szemle*, 1999/7–8, 93–101.
- Kaltenbach Jenő: *A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tájékoztatója az 1995-ös évről* – Budapest, 1996.
- Kaltenbach Jenő: *A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tájékoztatója az 1996-os évről* – Budapest, 1997.
- Kaltenbach Jenő: *A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tájékoztatója az 1997-es évről* – Budapest, 1998.
- Kaltenbach Jenő: *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről* – Budapest, 1999.
- Kaltenbach Jenő: *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről*, 1999. január 1. – 1999. december 31. – Budapest, 2000.
- Kemény István: Tettekre sürgető közállapotok, avagy Az állam felelőssége. In: *A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig*, 115–119. – AduPrint/INDOK, Budapest, 1998.
- Kemény István: Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In: *A cigányok Magyarországon*. Összeáll.: Kemény István, 229–256. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999.
- Kemény István – Havas Gábor – Kertesi Gábor: *Beszámoló a magyarországi roma népesség helyzetével foglalkozó 1993 októbere és 1994 februárja között végzett kutatásról* – MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1994.
- Kertesi Gábor: Cigányok a munkaerőpiacon – *Közgazdasági Szemle*, 1994/11, 991–1023.
- Kertesi Gábor: Megaláztatott és megszorítottak. Cigány emberek beszámolója az őket ért sérelmekről és megaláztatásokról az 1993/94. évi, országosan reprezentatív cigányvizsgálat megkérdezettjei közül – *Esély*, 1996/3, 48–61.
- Kóczé Angéla: „Ebben az esetben ez nem volt szerencsés választás”. Külön ballagás Tiszavasváriban – *Fundamentum*, 1997/2, 135–138.
- Kontra Miklós: Tannyelvi diszkrimináció és cigány munkanélküliség – *Fundamentum*, 1997/2, 139–140.
- Ladányi János: Szegregáció és gettósodás Budapesten. In: *Félünk. Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetőségei*. Szerk.: Nagy Gábor Tamás, 25–28. – Városháza, Budapest, 1993.
- Ladányi János: Gettóügyek rendszerváltás előtt és után – *Mozgó Világ*, 1998/1, 77–86.

- Ladányi János: Pontos szabályok híján. In: *A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig*, 129–135. – AduPrint/INDOK, Budapest, 1998a.
- Loss Sándor: A romákkal szembeni diszkrimináció Magyarországon. In: Tanulmányok „A cigányság társadalmi helyzetének javítását célzó hosszú távú stratégia alapkérdéseiről”, 115–126. – Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal/Európa Tanács, Budapest, 1998.
- Magi István: Egy igazi rémregény. Jelentés a magyarországi romákról – *Lungo Drom*, 1997/2, 10–13.
- Mohácsi Viktória: Az Európai Roma Jogok Központja Alapítványról – *Regio*, 1999/1, 195–201.
- Orsós Éva: A legnagyobb vesztesek – *Fundamentum*, 2000/2, 69–70.
- Pálfi Miklós: Az előítéletek ébrentartása avagy Észrevételek egy szöveggyűjteményről – *Lungo Drom*, 1998/12, 12.
- Polgárjogi Füzetek* – I. évfolyam, 1. szám, Roma Polgárjogi Alapítvány, Budapest
- Radó Péter: *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról* – Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest, 1997.
- Radó Péter: Romák és esélyek. A felzárkóztató oktatási programok szélmalomharcáról. In.: *A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig*, 153–169. – AduPrint/INDOK, Budapest, 1998.
- Solt Ottília: Parlamenti képviselő Kétegyházán. In: *Félünk. Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetőségei*. Szerk. Nagy Gábor Tamás, 81–87. – Városháza, Budapest, 1993.
- Szabó Máté: A katakombákból a professzionizmus felé. A jogvédő civil szervezetek helyzete Magyarországon a rendszerváltás után – *Fundamentum*, 1997/2, 124–127.
- Szuhay Péter: Kí az ember? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború” – *Regio*, 1993/4, 31–54.

Bodó Barna

Identitás és szórványdiskurzus

Identity and Diaspora Discourse

The spirit of the so-called Status Law would call for the different treatment of those living in a Hungarian diaspora and those in a Hungarian block abroad, since the former have much fewer opportunities for the "reproduction" of their Hungarian ethnicity.

Népem csendje nem az ünnep előtti est?
Hölderlin

Nagyon szükséges a szórvány vonatkozásában egy fogalmi-elméleti elemzésre, ugyanakkor a szórvány léttel kapcsolatos kérdések tudományos kezelhetőségével kapcsolatos dilemmákat is megjeleníti. Ugyanis erősödik bennem a meggyőződés: minél több szó esik a közelet különböző színpadain a szórványról, annál kevésbé egyértelmű, mi a szórvány, és vele kapcsolatosan milyen tudományos feladatok fogalmazódnak meg.

A szórványkérdés közösségi szempontból nemzetstratégiai kérdés.¹ És a politikai dimenzió természetesen befolyásolja, mi több, meghatározza a téma szakmai-tudományos kezelését. A politika primátusa viszont esetünkben azt eredményezi, hogy a szórvány nem szakmai, hanem politikai kérdésként van jelen a közsférában. Nem a jelenség, a folyamat érdemesül figyelemre, amelyről sokan hiszik azt, minden fontos eleme ismert, hanem a felelősség, a morális dimenzió: ki mit tesz és nem tesz a szórvánnyal kapcsolatosan. Általános és lokális kérdésfelvetésről, központi és helyi feladatokról, helyi példamutatásról lehet és kell beszélni, és itt a morális dimenzió valóban fontos. De mindezt szakmailag megalapozott jövőkép, az intézményfejlesztés imperatívuszai és az etnikai adaptációs folyamatok ismeretében kell összefüggő, általános programba foglalni. Zavart látok tehát, nem csupán a kisebbségi közösségek szintjén, hanem magasabb szinteken is azt illetően, hogy amikor végre tíz évvel a rendszerváltó folyamat elindulása után a szórványra is komoly(abb) figyelmet szentelnek, még mindig nem léteznek olyan elemzések, amelyek a jövőkép kidolgozásához alapul szolgál(hat)nak, de igazi szerepleosztás sincs. A feladatok kijelölésére is többnyire szakmai körökben történik kísérlet. A bűnösen elvesztegetett idő nem ok arra, hogy most félresöpörjék az elméleti szempontokat, hogy nemet mondjanak a politika szintjein arra az igényre, mely három strukturált feladatot lát és fogalmaz meg a szórvány vonatkozásában. Ezek: a szórvány kutatása, a

¹ A zsidó diaszpóra gyökeresen mást jelentett, mint a magyar szórvány. A román kormányzatok nemzetstratégiája, a román történelem XIX–XX. századi történései és folyamatai mutatják, expanzív, etnikai elemek-tömbök leszakadásának lehetőségét nem veszi figyelembe, nem számol a szórványok létével, a probléma igazi felfedezése – lásd timocvölgyi románság – is a jövő kérdése. A (nyugat)német nemzetstratégia valamikor a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján váltott: lemondott – a sok évszázados – közép-kelet-európai etnikai jelenlétről, és a még létező német szórványok anyaországba vonzásával a történelmi múltba utalta a kérdést.

szórványstratégia kidolgozása és a szórvány gondozása. Az utóbbi előtérbe kerülése fontos és üdvözlendő, de ne történjen a másik két kérdéskörrel való foglalkozás rovására.

Létezik egy Vetési László-szöveg, amelyet stratégiának szánt szerzője. (Vetési 2000) Megrázó erejű írás, felvetései találóak, kitekintése széles. Alaphangja – szerzője lelkes amellet, hogy a társadalomtudomány értő művelője – morális. Ott rejlik/sejlik az írás mögötti szándék: rádöbenten és tetterre készíteni, amíg nem késő. A szórványgondozás stratégiájának kialakításában fontos szöveg. És figyelmeztető: külön kellene valahogyan választani a tudományos kérdésfelvetést a stratégiától, és mindkettőt a napi és távlati politikai-társadalmi szerepek és tennivalók kijelölésétől. (Bodó 2000)

1. A szórvány meghatározása

Az első vizsgálati feladat a meghatározásé. Bárdi Nándor a szórványfogalom meghatározására-leírására 6 szempontot fogalmazott meg, valamennyi elfogadható.² Ezek – tárgykör, eredet, elhelyezkedés, méret, intézményesültség, a hangsúlyos problémák – külső jegek alapján jelölik ki a szórvány értelmezési kereteit. Nincs ezzel gondom – bár a szórványfogalom értelemváltozásainak a nyomon követése nélkül igen nehéz, ha nem lehetetlen az átfogó értelmezés (Ilyés 2000) –, hanem azzal, hogy ezen szempontokat nem súlyozza. Nem derül ekként ki, hogy végül is minek tekintjük, hova soroljuk a szórványt, illetve a szórványosodás folyamatát.

A szórvány és a szórványosodás asszimilációra hajlamosító közeg, illetve folyamat, nevezzük a végeredményt nyelvváltásnak, kultúraelhagyásnak vagy akár etnikai adaptációnak. A szórványlét az etnikai térszerkezet okán az egyén számára olyan társadalmi együttlétet, társadalmi kapcsolatokat tesz lehetővé, amikor társas lény mivoltának a megélése nem teljes körű, mert a más kultúrájú többségi közegben megszűnik az övéi közötti jelenlét otthonossága, magától értetődő mivolta.

Vallom: külön kell választani a szórványt és a szórványosodást. Ha természeti adottságok és a történelem kegyessége úgy alakította a helyzetet, hogy a kulturális és politikai határok egybeesnek, nem jöhetnek létre szórványok. Amíg a nyelvhatárok nem esnek egybe az országhatárokkal, szórványok létezni fognak. Ha – kevésbé szerencsés népek számára – úgy adta a sors, hogy a politikai határok időben jelentős mértékben változnak, akkor kikerülhetetlenül bekövetkezik a szórványosodás. Talán nem szükséges konkrét példák felemlítése azt illusztrálандó, hogy a történelem menetének a visszafordíthatatlanságát miként készítették elő igen sok helyen kényszerű betelepítésekkel, kitelepítésekkel, lakosságcserevel, kivándoroltatással. A szórványosodás folyamata okán az egyén hajlamos arra, hogy ne magát a helyzetet, a létező kapcsolati hálót, az adott én-tételező lehetőségeket és viszonyrendszert tekintse meghatározónak, hanem a folyamat alapján kirajzolódó jövőképet építse be értékítéleteibe, önértékelésébe. A szórványosodás tölti fel közvetlen politikai tartalommal a helyzetet, az egyén nem az állapotra reagál, nem a helyzethez viszonyul, hanem eseményekkel sodródik, a folyamat ekként befolyásolja, mi több, meghatározza életvezetését.

A szórványban az egyén, mivel olyan közegben él, ahol azonosságtudatának néhány – lényeges – eleme különbözik a többségi környezetétől, nem a kulturálisan egységes közeg biztosította természetességgel kapcsolódik be a helyi közösség életébe, hiányzik a

² Bárdi előadása Nagydobronyban hangzott el, 2001 őszén, a kárpát-medencei szórványkonferencián. A konferencia anyagait kiadják.

más esetekben eleve adott egység. A közös alap hiánya értelmezési és viszonyulási zavart okoz, minek folytán az egyén nem kap(hat)ja meg a közösség részéről azokat a közvetlen élményeket és impulzusokat, amelyek viszonyítanak, kapcsolati hálót teremtenek. A kapcsolatszegénység, az értelmezésbeli különbségek miatt a másság társadalmi nyomásként nyilvánul meg, aminek a vállalása tudatosságot feltételez. A kapcsolatok természetessége helyébe a sajátos jegyek és helyzet tudatos vállalása lép. A sajátos jegyekhez való ragaszkodás alapja érzelmi is lehet. A politika mindkét esetben megnyilvánul, befolyásol, hat – még akkor is, ha diszkriminatív intézkedések nem léteznek. A politikai környezet elsősorban a nyelvek és kultúrák kialakuló társadalmi presztízsére van hatással,³ következésképpen befolyásolja a különmeműség vállalásának reflexív folyamatát.

Természetes kapcsolat megléte esetén a nyelv váltás kérdése fel sem merül, illetve ha igen, az asszimiláció, a kiválás az eredeti kultúrából már nem a közeg rovására írandó. A szórvány a labilis csoporttudatot kialakító, az egyént közösségi kapcsolataiban elbizonytalanító, a nyelv- és kultúraváltást elősegítő-kiváltó társadalmi közeg. A szórványban az anyanyelvi betagozódás természetességét felülírják a környezeti hatások, mind fontosabbá válnak egy más nyelvi és kulturális közösség sztereotípiái, értelmezési sémái, szemlélete aminek eredményeként a személy identitást vált: kapcsolataiban a másik, a kulturálisan domináns közösség válik meghatározóvá, ebbe építi bele magát. Nem egyből, egyik napról a másikra következik ez be – ezért is kell hangsúlyozni a folyamatszerűséget. Következésképpen a szórvány a személyes és csoportos etnikai jegyek és sajátosságok megőrzését illetően fontos külső jegyek, feltételek szempontjából halmozottan hátrányos helyzetet (HHH) jelent. Ezek szerint az asszimiláció nem „a központba helyezett problémák” egyike a szórvány elméleti vizsgálatok, hanem maga a probléma.

Asszimiláció nem csupán szórványban létezik, de a váltás szórványban lehet olyan lefoylású, hogy az egyén alig érzékeli a folyamatot, éli közösségi életét, s amikor a váltás nyilvánvalósága megmutatkozik, a végeredményt regisztrálja, mint olyat. A nyelv váltás szórványban „természetesnek” tűnhet, miközben egyáltalán nem magától értetődő, hogy a környezeti tényezők hatására az egyéni és a csoportos azonosságtudat összhangja meg bomlik, hogy a közösségi élet informális impulzusai és formális kerete az egyént váltásra készítik.

A szórványhelyzet kisebbségi helyzet, de nem minden kisebbségi helyzet szórványhelyzet. Hol húzódik a határ, mikor és milyen jegyek alapján beszélhetünk szórványról? Szórványnak azt a közeget nevezem, mondhatni, addig „tart”, ahol, illetve ameddig a jelzett nyelv- és kultúraváltás folyamata természetesnek tűnhet, bár soha nem az. Olyan átfogó vizsgálat, amely feltárná, hogy település-típusok szerint, település-méret szerint, illetve a helyi intézményesültség vonatkozásában miként alakul a szórványosodás, a befolyásoló tényezők közül melyik milyen mértékben felelős a (ki)alakuló helyzetért, mindmáig nem készült. Részeredmények helyi kutatásoknak köszönhetően vannak, de ezek esetlegesek, ritkán részei egy átfogó és a helyzeten túl a folyamatot is vizsgáló kutatási programnak.

³ Köztes-Európa legtöbb országában a kisebbségi kultúra, hagyományok iránti ellen-szenv, ezek lejáratása a hivatalos, állami politika részét képezték és bizonyos vonatkozásban képezik mindmáig. Egyrészt a kisebbségi történelmi-kulturális jelenlét dokumentálása hiányzik a többség számára kidolgozott tankönyvekből, másrészt a tankönyvekben és a médiában kialakított kisebbségkép lebecsülő, a kisebbséget alárendelő viszony kialakítása a cél. Lásd: *História*, 1989/9-10; *Kisebbségkép a tömegtájékoztásban*, Regio, Budapest, 1993.

Inkább elfogadott, mint bizonyított tétel, hogy többféle szórvány létezik. Nem csoda, de nem is természetes, hogy egy általánosan elfogadott tipológia még nem készült. A külső jegyek alapján történő tipologizálás azért lehet fontos, mert támpontot nyújthat a helyzet kezelését célzó törekvések-beavatkozások megtervezéséhez.⁴ A külső tényezők vizsgálata a szórvány-kérdéssel való foglalkozás szerves része, és viszonylag kevés, egyes térségekben még el sem kezdődött az etnikai térszerkezet és nyelvhatárok változását megjelenítő adatfelvétel. Az ilyen kutatások kialakította szempontrendszer alapján lehetne – vélhetően – megvonni a szórvány és a kisebbség közötti választóvonalat. Kérdés persze, az elméleti tétovaság mellett milyen gyakorlati szempontok, esetleg érdekek okozzák az átfogó kutatások elkezdésének elodázását.

2. Egyén és/vagy közösség

Tudom, elméleti előadás helyett sokan jobban örvendenének egy olyannak, amelyben a helyzet kezelésének lehetőségei, a társadalmi technikák felől közelítenék a kérdéshez. Szándékom mégis kitérni arra, mit kell(ene) értenünk a társas lény mivolt teljes körű megélésén, beszélhetünk-e és miként az egyén és/illetve a közösségek én-tételező mechanizmusairól. Ugyanakkor az elméleti szempont sohasem tisztán elméleti, esetünkben kulcskérdés, hogy képes lehet-e és miként a halmazottan hátrányos helyzetű kisebbségi egyén olyan személyes életvezetésre – önértelmezésre –, aminek következtében nem kényszerül abba a helyzetbe, hogy bizonyos közegeben feladjon olyasmit, amit más közegeben nem tett volna meg.

Hadd jelezsem egy, az erdélyi magyarság számára meghatározó, a harmincas évek óta nyíltan vagy rejtetten vissza-visszatérő vitával kapcsolatos észrevételemet. Makkai Sándor lét-paradoxon tételéről van szó, aki – ismeretes – a kisebbségi léttel kapcsolatosan jutott arra, a számára személyes konzekvenciákkal is járó következtetésre, hogy a kisebbségi lét emberhez méltatlan. A „nem lehet” tétele nem előzmények nélkül tör fel Makkaiból, már 1931-ben figyelmeztet: „Tizenkét esztendei kisebbségi sors és élet immár elegendő kellett hogy legyen annak a kötelességnek a meglátására: *az erdélyi magyarságnak revízió alá kell vennie életének alapvető kérdéseit*. Az erdélyi magyarságnak *számolnia kell a tényekkel*, amelyek sorsdöntő hatalommal léptek az életébe. Az erdélyi magyarságnak, hogy életben maradjon, az *élet* igazságára és ehhez az igazsághoz való engedelmes alkalmazkodásra van szüksége.” (Makkai 1998: 56) A Makkai-figyelmeztetés mindmáig érvényes volta ellenére a későbbi következtetéssel nem tudok teljes mértékben egyet érteni. S bár a vita máiglan nem zárult le (Cseke 1995), nem találkoztam egy szerintem fontos, a szórványt közvetlenül érintő pontosítással. És most nem a kisebbségi vesztes-tudat kapcsán kialakítható „miként lehet” válaszok és adódó értelmezések érdekelnék (Bodó 2001),

⁴ Tárgykör szerint beszélt Bárdi Nándor egyházi-felekezeti illetve nemzeti-etnikai szórványról. Az egyházi-felekezeti szórványok vonatkozásában fontos tényező, hogy mekkora – a tér-idő-kontinuum bizonyos pontján – az egyház társadalmi szerepe. Romániában a rendszerváltó folyamatban az egyház szerepe növekedik, ami fontos lehet a szórványosodás folyamatának a fékezése szempontjából, viszont bizonyos szórványok esetében már a református egyház képviselői (lelkészei) is elfogadják azt, hogy a többségi nyelven hirdessék az igét, ha anyanyelvében meggyengült a helyi közösség. Ennek jegyében lesz a gyerekekkel való foglalkozások nyelve a román. A jelenség a római-katolikus egyház esetében korábbról ismert.

hanem arra szeretnék figyelmeztetni, ami a Makkai-tétel kapcsán gondot okozó: túl általános. Egyrészt van olyan kisebbségi léthelyzet, amely nem állítja az egyént a „nem lehet” dilemmája elé, s talán nem szükséges hosszasan példálózni különböző autonómiákkal illetve Svájc idevágó évszázados gyakorlatával. Ugyanakkor teljességében elutasítani sem lehet a tételt.

Nem minden kisebbségi, nem általában a kisebbségi polgár gondját fogalmazta meg Makkai. De létezik egy olyan társadalmi kategória, amelyre megállapítása a legteljesebben talál: ez a szórvány. A szórványhelyzetre illik rá a Makkai Sándor-féle értelmezés: emberhez méltatlan.⁵ Az őshonos szórványok vonatkozásában Makkai Sándor erkölcsi dilemmája minden bizonnyal megkerülhetetlen lesz a jövőben is.

Mivel az egyéni és társadalmi azonosságtudat kategóriái több tudományág és kutatási irány metszéspontján találhatók, a kérdés analitikus kezelése megkövetelné, hogy bár vázlatosan, utalásszerűen jelezzem, az egyes tudományágak – társadalomlélektan, szociológia, politológia, illetve a társadalomfilozófia – milyen értelmezési modelleket alkottak meg, és ezek miként viszonyulnak egymáshoz, kialakítható-e egy integratív keret. Jelzem, az identitás fogalmát tartják jó ideje integratív kategóriának, arra képesítőnek, hogy sajátos szemléleti keretet kínáljon a társadalmi folyamatok vizsgálatához. (Pataki 1982: 9)

Az általánosan elfogadott alaptételt a behaviorista társadalomlélektan fogalmazta meg: az én fejlődik, nem létezik a kezdet kezdetétől, a születéstől fogva, hanem a társadalmi tapasztalás és tevékenység folyamata során jött létre, vagyis az adott egyénben a folyamat egészéhez és a folyamatban résztvevőkhöz való viszony következtében fejlődik. (Mead 1973: 173) Szociálpszichológiai tétel az is, hogy az interperszonális kommunikációba az énnek mint átfogó struktúrának mindig egy bizonyos hányada kerül bele, s hogy ez milyen és mekkora, a társadalmi tapasztalás dönti el. A legkülönbözőbb ének válaszolnak különféle társadalmi hatásokra. Mint Mead megállapítja, a többszörös személyiség bizonyos értelemben normális. Ezért állhat elő az a helyzet is, hogy az egyén sok mindent nem úgy gondol, ahogyan tesz és mond.

A nyugati típusú társadalmakban rendszerint egységes én létezik, de ez is felbontható. (Mead 1973: 184) A teljes én egysége és struktúrája az egész társadalmi folyamat egységét tükrözi: a teljes én a társadalmi folyamat tükröződése. Mead azt a társadalmi csoportot, szervezett közösséget, amely megadja az egyénnek az én egységét, általános másikként nevezi, amelynek az attitűdje az egész közösség attitűdje. Az önnön énjét fejleszteni kívánó ember nem maradhat meg a mások iránta mutatott attitűdjeinek az átvételénél, át kell vennie a közös társadalmi cselekvések vagy társadalmi tevékenység-sorozattal kapcsolatos attitűdöket is.

Nem kizárólag a nemzeti kisebbségek esetében beszélhetünk az életterek differenciálódásáról, a társadalmi élet egyfajta egyetemességének a megszűntéről, ez a modernitás velejárója. A differenciálódás újabb, a modernitást is meghaladó szakaszát pedig az új kommunikációs forradalom hozta el. Általában gondot okozó az „alternatív” kultúrák léteével együtt járó érték- és norma-pluralizmus, ami az értékek relativizálódásához vezet. A döntéshelyzetbe kerülő ember egyre inkább támasz nélkül marad, és mindinkább érzelmeire hagyatkozik. Ez esetben az egyénnek még nincs „gondja” a társadalmi tér szereplőivel, a szabályok és a keret bizonytalanítják el. A szórványban élő számára a szereplők ki-léte is döntésre készítet: kiket fogad el partnerül, hisz’ környezetének csak bizonyos része esetében teljesül a vélekedés egyetemességére alapuló konvencionális értékek általános

⁵ Természetesen nem a migrációt önszántukból vállalók alkotta szórványról van szó.

elfogadottsága. A családon belül, egy szűkebb körben kialakult én-kép már nem felel meg az egész közösség által mutatott képnek, az egyénnek valamiként fel kell oldania a kettős kép létéből fakadó ellentmondást. Megjegyzendő, ezen ellentmondás nem a társadalmi élet fragmentálódásának a közvetlen következménye, mert a differenciálódás teremtette új helyzetek nem a közös nyelvvel kapcsolatos értékek általános elfogadottságát – az alapot – kérdőjelezi meg, miközben a nemzeti kisebbségek számára éppen a közös nyelvi-kulturális alap léte válik kérdőjelessé. Ennek következtében az általános másik egysége megbomlik. Kisebbségek-szórványok esetében az általános másik és az egyén közötti kommunikáció alapja kérdőjeleződik meg: az én és a közösség/társadalmi csoport közötti egység tételezése csak a közös nyelv és a közös hagyomány közegében lehetséges.

Szórványban a nemzeti hovatartozás két, viszonylag könnyen elkülöníthető síkja között is megbomlik az összhang. Egyrészt az identitás magától értetődően pozitív érzések forrásaként működik, másrészt pedig a reflexivitás tárgya lesz, a környezeti hatások okán kialakuló kérdőjelek és kételyek mintegy megapasztják érzelmi fundamentumát. A spontán nemzeti identitás fokozatosan elmozdul a reflektált nemzeti identitás felé, miközben a közösségről/nemzetről való tudás a „könnyű ismeretekről” tipizációk, valószínűsítések, attitűdök, értelmezések, értékek és értékelések segítségével a „nehéz ismeretek” felé mozdul el. (Csepeli 1992). „Nehéz ismeretekkel” rendelkezni műveltséget, képzettséget igényel. Ez a fajta tudás a társadalom viszonylag kis rétegében található meg, ismert kifejezéssel az értelmiségnek adódik meg, hogy a nemzetről való nehéz tudás birtokosa, egyszerűsrimd fogyasztója legyen. Szórvány létfeltételek közepette már a spontán identitás is kezd kihagyásossá válni, a nyelvhasználat nehézkes és ritkább lesz, a nemzeti (etnikai) szimbólumok devalválódnak vagy egyszerűen kezdik nem érteni (vagy „fogyasztani”), pedig e szimbólumok a kulturálisan különböző csoportok közötti interakció során jöttek létre, és csak addig hatékonyak, amíg jelentésük van azon egyének számára, akik interakcióik során együtt élnek velük. (Fejős 1993). Ez a Makkai-féle „nem lehet” állapota. Bekövetkezik az identitásváltás – az asszimiláció.

Nem csupán elméleti kérdés: létezik-e rugalmas identitás, amely a lényegyet képes a felzíni változások ellenére megőrizni? Van-e az identitásnak egy olyan magva, amely szilárd értékhatárral és morális elkötelezettséget jelent(het) a szakadatlan változások közepette? Fontos kérdések ezek, amelyekre sokféle válasz született. A merev, ideologikusan konstruált identitás létét éppoly kevéssé látszik elfogadni a szociálpszichológia, mint a cseppfolyós, szüntelen változó-alkalmazkodó identitását. (Pataki 1982: 315) Továbbá különbséget kell tenni azonosság és tudatosság között. Az identifikáció révén felismerjük, eszméink, érzelmeink, érdekeink kiknek az eszméivel-érzelmeivel-érdekeivel hasonlósak. A tudatosság a politikai nézetek és cselekvési orientációk egy meghatározott mintázata, amely e hasonlóságból ered. Kísérleti kutatások azt mutatják, hogy a tudatosság kérdése, illetve a helyzet magyarázatára szolgáló csoportos ideológiák meghatározóak a csoportazonosulás alakulásában. Kedvezőtlen helyzetű csoportok esetében beszélnek identifikációs kényszerekről. A társadalom belső dinamikája, ennek jellege tovább fokozhatja az identifikációs nyomást.

3. Közélet és mintakövetés

Mekkora tudatosság várható el általában egy közösség tagjaitól? Milyen esetekben-helyzetekben várható el – fokozott – tudatosság? E kérdések természetesen nem csupán a szórvány vonatkozásában fogalmazhatók meg. A válasz elvben egyszerű: minél sokfélebbek, minél tagoltabbak a társadalmi/közösségi szerepek, annál inkább előtérbe kerül a

tudatosság. Csakhogy a magán- és közélet közötti folyamatos súlyponteltolódás azon túl, hogy felkeltette az elméleti érdeklődést, elbizonytalanít. Ennek első és legfontosabb oka a téma sokrétűsége. Megváltozott a közéleti terek jellege, a hagyományos közélet falak közé vonult, ami természetesen áthangolta a kapcsolatok jellegét. Miközben folyamatosan növekszik, mind átfogóbbá válik a közszféra, a közéleti megnyilvánulások terei egyre szegmentáltabbak, egyre kevésbé átfogóak. Szakmailag igen érdekes volna áttekinteni, miként alakult az idők során, Sennett kifejezésével élve, a közélet „geográfiaja” (Sennett 1998: 31), azt azonban mindannyian érzékeljük, hogy a modernitás lerombolta a korábban oly erős falat a magán- és a közszféra között. Már a múlt század közepére elengedhetetlenné váltak az idegenek – a „külsők” – társaságában szerzett tapasztalatok a személyiség fejlődésében. Ki is alakult szépen a századvégre a közélet válsága,⁶ amelynek a társadalmi okok mellett olyan lélektani körülmények is okai voltak, mint a magánszemléletnek a közszemlélet felé terelődése, illetve a magánszféra hallgatás általi önvédelme.

L. Trilling a „határok nélküli én” tételezésével határvonalat húz az önkéntelen öszinteség és a közlés hitelessége közé, és jelzi, hogy – a másik személy előtt kimutatott érzéseket illető – hitelesség igénye eltörli a köz- és a magánszféra közötti különbségtételt. Ennek a változásnak társadalomra kiterjesztett hatását írta le D. Riesman a sok vitát kiváltó és eltérő értelmezéseknek teret nyitó munkájában, *A magányos tömegben* (Riesman 1973), amelynek alaptétele: az amerikai és a nyugat-európai társadalom a belülről irányítottagságtól a kívülről irányítottagság felé halad. Bár Riesman tételét ma többnyire tagadják, ő alkotta meg a problémáról való beszéd szociálpszichológiai nyelvezetét.

Mitől függ és mekkora egy közösség képessége önmaga megfogalmazására, ilyen körülmények között? Az én-tételező képesség önmagában nem elegendő, szükséges a sajátosságok hiteles megjelenítése és ezek után következik a megvalósítás feltételezte erőforrások kérdése. Kisebbségi/szórványhelyzetben az általános kérdésen túl – a társadalmi lét miként vizsgálható a személyes érzelmek alapján – sajátos gondunk az, hogy az általános másik egységének megbomlásával milyen változásokat és kihívásokat tekintünk sajátunknak, illetve a modern kor természetesnek mondható személyiségkeresései milyen körre szorítkoznak, hiszen ezek határozzák meg az önmegvalósító törekvések irányát.

Szórványban, mivel a nyelvi-kulturális közösséget jellemző etnicitás szembe látszik kerülni a modernizációval, az egyén identitás-zavara könnyen állandósulhat. Az én-tételezés folyamatában három tényezőt kell figyelembe venni: a tradíciót, vagyis a relevancia szempontját; a társadalmi normát, amely megmutatja a kívánatos, társadalmilag követelt magatartást és végül a viselkedés szabályozás kérdését, amely olyan objektivációkra vonatkozik, amelyek egyik funkciója a biológiai-genetikai program ellenőrzése. A legtalányosabb, legkevésbé tisztázott szempont éppen a társadalmi norma, részben sokrétűsége okán. Ha általánosságban alig tisztázott, a szórvány vonatkozásában még kevésbé az a normativitás kérdése.

Milyen önértékelő mechanizmusok hatnak szórványban, milyen kollektív szelekció valósul(hat) meg szórványban? Még a leginkább ható hagyomány formái – a szokások, rítusok sajátos értéktudattá összeálló alakzatai – is heterogének, s az életvezetés mindennapi döntései vonatkozásában ritkán relevánsak, olvasatuk nem egyértelmű. A normatív ob-

⁶ Ennek egyik szakmai szempontból érdekes és számunkra fontos helyszíne Bécs, lásd: Jacques Le Rider: *Modernitatea viene și crizele identității*, Ed. Univ. Cuza, Iași, 1995.

jektívációk hármasságát puha hagyományokat, kemény jogi előírásokat és ezek között elhelyezkedő erkölcsi normákat jelentenek. (Pataki 1988: 169) Ezek mellett egész sor további normatív, előíró alakzat – konvenció, etikett, divat, különböző szabályok stb. – léteznek, amelyek rendszerbe foglalása gondot okoz. Ezért hangsúlyozza Pataki a társadalmi normativitás lényegi elemeit: a kívánatosságot, az előírást és a szankcionálás valamilyen módozatát. A normativitás jelzett elemei feltételezik azt a kollektív szubjektumot, amely ezen aktusok hordozójaként jelenik meg. Ez a szubjektum szorosan kötődik a közvélemény működéséhez.

A közvélemény kényszerítő erejét illetően is sok kétely fogalmazódik meg, ugyanis bár a politika vonatkozásában jól működik, kérdés, ki lesz a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában a kollektív szubjektum képviselője.

Dahrendorf egyik régebbi munkájában a társadalmi szerepelvárások három típusát különbözteti meg: a *muss/kell*-, a *soll/legyen*- és *kann/lehet-elvárásokat*. (Dahrendorf 1959) Az erkölcsi normák, az etikett, a konvenciók olyanok, amelyeket soha nem kell jogi normaszöveggé változtatni. És mivel a modern társadalomban normatív pluralitás érvényesül, normatív viszonylagossággal kell számolni. Ilyenkor már nem hat a közvélemény, nem tudni, nem egyértelmű, a népi ítéletnek ki lehet a hiteles megjelenítője. A dilemma elvben áthidalható az illetékes, a referenciális közvélemény fogalmának a bevezetésével. Az egyén kiválasztja a számára érvényes referenciális közvéleményt és ehhez igazodik – legyen szó politikai mozgalmról, generációról, helyi közösségről vagy szub-

u l t ú r á r ó l .
Csakhogy szórványban már az általános szintű közvélemény sem működik: nincs, illetve nem hat. Az egyén számára adott változatok: kiszakad abból a társadalmi térből, amely kerete és irányítója lehet az önazonos egyéni szerepválasztásoknak, illetve ez a tér nem nyilvánul meg, szimbolikussá és hovatovább érzékelhetetlenné válik. Továbbá: szórványban éppen az a belső kohézió, az a szolidaritás számolódik fel, amely a referenciális közvélemény alapja lehetne.

Az elmondottak alapján kirajzolódó kép azt mutatja, a szórvány az elmélet szigorával fellépő igyekezet számára: határeset, kivétel. Tegyük újabb próbát, válasszunk, célunknak megfelelően, más elméleti keretet.

Niklas Luhman társadalmi rendszeren olyan kapcsolatokat, összefüggéseket, függőségeket ért, amelyek kölcsönösen racionálisan feltételezik egymást. (Luhman 1980) Eszerint minden egyén kapcsolatban áll környezetével, s a luhmani teória újítása a külső és belső tér közötti határvonal kijelölése. Szerinte két minőség létezik: a rendszer és környezete, ezek között húzódik a határ. A társadalmi rendszerek differenciáltak és komplexek: bármely összetevő bármelyik másikkal kapcsolatban állhat. És ebből fakad a társadalmi rendszerek fő problémája, a nagyfokú komplexitás. Szükségessé válik a komplexitás redukciója. Luhman szerint léteznek olyan szigetek, amelyek komplexitása társadalmi környezetüknél alacsonyabb, a további kérdés viszont az, hogy ezek miként reagálnak a környezeti hatásokra. És Luhman a biológiából vett minta alapján bevezeti az *önfokozás*⁷ fogalmát, ami számára a társadalmi rendszerek önreprodukciós és egyben önmegtartó képességét jelenti. Vagyis tételezi a rendszerek önállóságát, miközben jelzi nyitottságukat. Luhman értelmezésében az *önfokozás* (autopoiesis) nem bezártságot jelent, hanem a rendszer azon képességét, hogy a külső hatásokra önnön létét biztosító módon reagáljon.

⁷ Az élő rendszerek alapvető tulajdonságának tekintett *önfokozás* – autopoiesis fogalmát a biológus Maturana használta eredetileg.

Luhman modellje szerinti következtetésünk: a szórvány képtelen az önreprodukcióra. Képtelen az önmegőrzésre. Önmagában képtelen kitermelni az etnikai identitás azon elemeit, amelyek révén a közösség etnikailag önanonosan tovább éltethetné magát. Külső beavatkozásra van szükség, intézményekre, bizonyos (a közösséget etnikailag erősítő) népeségmozgásra ahhoz, hogy a szórvány létezzen. A tömbről leszakadó, külső forrásokat feltételező intézmények nélküli szórvány felszámolja önmagát.

Minek minősül a szórványban élő, identitást váltó kisebbségi? Elmondható-e róla, hogy illedelmes állampolgár, aki minden kritika nélkül alkalmazkodott az aktuális politikai-társadalmi viszonyokhoz, vagyis alkalmazkodó polgárként kellene számon tartani? A csoport-normák elfogadásának igénye, a konformizmusra való hajlam Gramsci szerint egyetemes (Gramsci 1970), ennek ellenére a szakirodalom két területen emeli ki fontosságát, éspedig a politika, illetve az ifjúság esetében. Mivel a szórványlét politikai vonzata tagadhatatlan, érdekesnek kell tartanunk, hogy a szórvány és a konformitás összefüggéseinek a kutatása szinte el sem kezdődött. Éppen ezért csak utalni kívánok a témára, és jelezni azt, hogy amennyiben a konformizmust önletagadásként értelmezzük, a belső helyett külső erők hatásának az elfogadásaként, akkor mindenképpen vonatkozik a szórványra (is). Tagadhatatlan továbbá, hogy az egyén sok esetben konformistának tűnik, pedig csak elrejtí a meggyőződését, mert nyíltan nem meri vállalni önállóságát. Rejtőzködik. Csakhogy miközben a konformizmus általában az állandóságot szolgálja és a nonkonformizmus a kivétel, a szórvány esetében a rejtőzködés azt eredményezi, hogy a közösség képtelenné válik önmaga nyilvános megfogalmazására. Eltűnik, ami a megszűnéssel egyenértékű.

Konformizmus esetében a meggyőződés és az alkalmazkodás sajátos formájával állunk szemben. Szórványban a meggyőződés hiánya figyelhető meg, vagyis az alkalmazkodás mozzanata nem egy erős pozitív hatás okán, hanem ennek hiánya miatt következik be. Más kérdés, hogy a konformizmus általában nem egyszerűen alkalmazkodás, hanem igazodás, mi több: engedelmesség. Feladás. (Karikó 1995) Őszinte a váltás vagy sem, most érdektelen, a végeredmény a fontos, amiről viszont igenis vannak vizsgálati eredmények: bármilyen okból is következett be az etnikai váltás, a befogadó oldal számon tartja a másságot, a befogadás a váltást végrehajtó esetében soha nem teljes.

4. Civil eszmény és szórvány

A szórványban az identitástudat szerkezete megváltozik: működő értékek és identifikációs minták helyét a származástudat veszi át, identitás helyett eredettudatom van. E szerepcsere lényegi változást jelent: az értelmezési keretként működő identitás helyébe lépő származástudat egyike a megannyi identitáselemnek. Olyan redukcióról van szó tehát, amikor az egyén morálisan rendezzi (vala)hovatartozását: vállalja felmenőit. Az eredettudat képtelen helyettesíteni az értékek és minták kisebbségi közegben megnyilvánuló hatását.

Ha alaposan megvizsgáljuk a Sebők László kolléga által itt a tanácskozásunkon bemutatott térképet a Bánságról, akkor előbbi kijelentésemnek a valóságtartalmát is képesek leszünk érzékelni. Az egyszerűség kedvéért – hadd utaljak ismételtlen a Bárdi-féle tipológiára – szórványnak azt a települést tekintem, ahol a kisebbségi lakosság 10 százalék alatti. A Bánságban, illetőleg Temes megyében 82 önkormányzat van, ebből – pontos adattal szolgálók – 75-ben élnek magyarok. Két kisváros és 6-7 falu kivételével valamennyi eleve szórványnak minősül. De a 10 százalékos küszöb meghaladása ellenére a két kisváros is szórvány – a magyar oktatás helyzete, az intézményi ellátottság okán. És ha az anyanyelvi oktatást vesszük alapul, Temesvár és talán két falu kivételével mindenütt

óriási a gond. A többi – mintegy 65 – település jelentős részében tízes nagyságrendű a helyi magyarság, olyan kevesen vannak, hogy nemhogy állami, de egyházi intézmény is alig működik: a pap havonta egyszer vagy maximum kétszer ha beszolgál. Vagyis az a lelki vezető, akitől igen sok függ(het) az identitás alakulásában, nem éli a kicsiny csoport (közösséget nem mondhatunk) életét, semmilyen felelősséget, külön szerepet nem vállal a helyiek vonatkozásában. Oktatási intézményről szó sem lehet,⁸ ezeken a településeken a helyi magyarság (de: némettség, szerbség – mert erre is van bánási példa) szellemi vezető nélkül marad.

Beszélhetünk-e teljes magárahagyatottságról? Paradoxonnal állunk szemben: miközben napjainkban a virtuális intézmények mindenfelé átalakítják a politika, a különféle szakmák, az egyesületi szféra kapcsolatrendszerét, hatásuk minden téren érzékelhető, éppen ott késik beléptetésük helyi szinten, ahol a létező gondok vonatkozásában talán az egyedüli reális lehetőségnek mutatkoznak. A számítástechnikára és valamilyen távközlési rendszerre alapuló hálózatok, információs és szolgáltatási rendszerek beépülnek különféle szakmai csoportok napi életébe, hihetetlenül élő és dinamikus struktúrák alakulnak ki – és éppen ott nem honosodnak meg, ahol alighanem az egyedüli lehetőséget jelenthetnék.

Visszatérve az iskolára: az eredettudat és a vállalt identitás közötti különbséget jól példázza az a tény, hogy Erdély-szerre a temesi magyarok íratják a legnagyobb százalékban román iskolába gyermekeiket: a magyar iskoláskorúak 76 százaléka nem magyar iskolába jár. Érdekes viszont, hogy parlamenti választások alkalmával ez a magyarság vállalja származását, és az RMDSZ-re, a magyar érdekképviselőre adja le szavazatát az össz-erdélyi arálynak megfelelő mértékben. Mondom, iskola. Gyermekeinket még a hitoktatás tekintetében is „elveszítjük”, ugyanis a hitoktatás az iskolában történik, és alig van arra példa, hogy a román iskolába az ortodox hitoktatók mellett mást is meghívjanak. Az iskolai hitoktatással a hitélet vonatkozásában is a többségi kultúra felé mutat az út.

Az eddigiek alapján megfogalmazódó végkövetkeztetés: szörványban az anyanyelv, az örökölt kultúra az egyén személyes ügyévé válik. Állami-egyházi támasz nincs vagy minimális. Aki arra következtet kijelentésem alapján, hogy leírom a szörványt – téved. A szükséges stratégia követeli meg a pontos fogalmazást. Annak kijelölését, kik felé lehet és kell fordulni, ha a szörvány gondozását kívánjuk megtervezni.

Napjaink általános jelensége, hogy mind több kérdés, feladat és ügy testálódik át a polgárra.⁹ Illetve: mind több területen érzékeli a polgár, hogy fel lehet és fel kell lépnie. A helyi társadalmak fokozódó önvédelme figyelhető meg az európai Nyugaton és Keleten egyaránt, A. Gergely András véleménye szerint, aminek oka egyrészt a szervezőhiánya, másrészt az állami szerep túlzott megerősödése. (A. Gergely 1991) Nem lehet célom végigkövetni akár a legfontosabb megállapításokat sem a „civil társadalom megmaradási törvényét” illetően, de azt a természetszerűen adódó kérdést sem lehet megkerülni: a szörvány vonatkozásában a mindenütt ható civil eszmény jelenthet-e támaszt, esetleg kiutat?

⁸ Illetve több esetben szó lehetne: a 2-300 lakosú falvacskákban mindössze egy összevont I-IV. osztály működik, s ha románok is élnek a faluban, mégha a magyaroknál jóval kisebb számarányban is, az iskola „természetesen” román nyelvű. (Magyarszentmárton, Keresztes)

⁹ Erre utal az egyik igen frappáns tétel: a politika olyan fontos kérdés, hogy nem bízható *csak* a politikusokra.

Elméleti szempontból elővigyázatosságra intő nem a 250 éve használaton kívül helyezett fogalom reneszánsza, hanem az, hogy mindenhol, mindenki, mindenre írként kívánja alkalmazni. Hogy ez mennyire igaz, egyetlen példa. Az előadásra készülvén került a kezembe néhány dolgozat, amelyekben a '70-es évek magyar GMK-s világát az akkori társadalommal a civil eszmény jegyében megnyilvánuló szembeszegülésnek, valamiféle ellenzékiiségnek minősítik, ezáltal a magángazdaság szféráját a civil társadalom részének tekintik, és azt, ami a gazdaság területén Magyarországon akkoriban elindult, a civil eszmény kategóriájával értelmezik.

Adam Seligman írja félíg tréfásan, félíg bosszúsan: „Manapság... a civil társadalmat annyi összefüggésben és annyiféle értelemben használták..., az ember már várja, hogy mikor akad a kezébe A civil társadalom és a robbanó motorok porlasztója című cikk.” (Seligman 1997: 14) Esetünkben nem a civil társadalom pluralizmust tételező, a demokrácia előfeltételeként jelentkező szerepét idézzük meg, hanem azt a szellemi tartalmat, ami a civil mivolt lényege: a köznek és a magánnak feszültséggel terhes dialektikája. A morális lényként értelmezett szubjektum léte hosszú, sok száz éves folyamat eredménye, amelynek során kialakult az a személyiség, amely – végső soron – Max Weberre hivatkozva, a reformációhoz kötődő vallási paradigmából eredeztethető és valóságát az emberi és polgári jogok nyilatkozata szentesítette.

Seligman figyelmeztet, hogy a mai Kelet-Közép-Európa példázza a civil társadalom fogalmának modern alkalmazásából fakadó problémákat. Miközben a nyugati társadalomban a közösségi ember letűnése miatt panaszkodnak, Európa azon felén, ahol a demokrácia új jelenség, a civil társadalom jegyében az autonóm nyilvános tér megteremtésére tesznek kísérletet. (Seligman 1997: 22) Ugyanakkor ebben a térségben a civil társadalom reálpolitikai szerepet tölt be, és jelentőséget – csonka értelmezés jegyében – nem a folyamatok elméleti leírásában, hanem a társadalomszervezésben kap. Szociális, környezetvédelmi vonatkozásban megannyi mozgalom nyúl vissza a civil társadalom fogalmi eszköztárához ideologikus célzattal. A civil szférával kapcsolatos fő témák különben az egyéni jogok, a magánszféra érinthetetlensége, a lelkiismereti szabadság – amelyek az állami-civil kapcsolatok rendszerét nem csupán átalakítani próbálják, de komoly kísérlet történik e kapcsolatok elméleti kereteinek is az újragondolására.

A polgári jogok kérdése Európa keleti felén – Északnyugat-Balkánon – nem a meghatározás és a tartalom közötti viszony vonatkozásában kerül előtérbe, hanem az igazságosság és a társadalmi összetartás fogalmi közötti ellentét kapcsán, amely a civil eszményt társadalmi mozgalmak motivációs és egyben értelmezési keretévé tette. Lipset megállapítása figyelmeztető: ahol jogokat – főleg politikai és gazdasági jogokat – korlátoznak, erős mozgalmak alakulnak ki. (Lipset 1983)

A kisebbségek alapélménye a korlátozottság. Illetve, ha a jogok léteznek is *de jure*, a *de facto* érvényesítés, az elérhetőség igen korlátozott. Miközben többségi vonatkozásban a civil eszmény arról szól, hogy miként valósul meg a polgári státus természetes előfeltétele – a társadalmi örökségből való részesedés –, kisebbségi vonatkozásban a kérdésfelvetés ellenzéki töltetűvé válik. A cél immár nem bizonyos jogok kikényszerítése a társadalmi igazságosság jegyében, hanem a társadalom működésének olyan módon történő megváltoztatása, újrafogalmazása, hogy a közösséghez tartozás gazdasági-kulturális feltételei megteremtődjenek. Kisebbségi vonatkozásban nem az egyéni jogok tiszteletben tartása a gond, hanem a közösségi identitás kialakításának és vállalásának a feltételrendszere. Nem a lét – a hiány.

Két kérdésre kell választ keresnünk. Egyrészt az általános gond helyi körülmények közötti újrafogalmazása jelenthet-e, hoz-e olyan pluszt, amely által a helyzet kezelhetősége

nővekszik? Másodsorban pedig azzal a dilemmával találjuk szembe magunkat, hogy léteznek-e olyan helyi elit, amely képes és hajlandó az egyéni önépítkezés ellenében a közösségi önépítkezést részesíteni előnyben.

Az általános gond helyi újrafogalmazása megszemélyesít, ekként sokkal pontosabb és világosabb szerepelvárásokat jelent. Az első kérdésre tehát a válasz pozitív. A tapasztalat azt mutatja, hogy általában minden közösségből kiemelkedik egy olyan elit, amely képes – volna – az adott feladat teljesítésére. Kérdés a motiváció: akar-e kisebbségi szerepet vállalni? Egy a bánsági városi és falusi szórványban végzett 1998-as kutatásunk azt mutatta ki, hogy a helyi elit többnyire nem magyar elit kíván lenni, hanem általános elit státusra tör. A gazdasági elit kapcsolatépítésében módszeresen meg(el)kerüli a magyar politikai elitet, nem alakul ki helyi szinten a különböző – politikai, gazdasági, kulturális – elitek közvetlen kapcsolata, természetes kommunikációja és összetartozása. Miközben a politikai és a kulturális elit helyzete okán kötődik etnikai közösségéhez, a gazdasági ritkán, többnyire nem. (Bodó 2002) Egységes helyi elit hiányában az érdekérvényesítés civil útja alig járható.¹⁰ Programok léteznek. Utalhatok például a Temes megyei RMDSZ által támogatott 1998-as VÖCSÖK-programra vagy a virtuális önkormányzati csoportok kialakítására. A cél az volt, hogy a helyi közösségből kiválasztódjanak olyan személyek, akik képesek és hajlandók a kisebbségi politikai képviselet ellátására. A programban részt vett mintegy két tucatnyi személyből a továbbiakban senki nem vállalt közösségi érdekképviseleti feladatot.

A vajdasági és a kárpátaljai magyar közösségek homogenizálódnak, képtelenek kitermelni a saját elitjüket, azokat a vezetőket, akik nem csupán felméri és értelmezik a folyamatokat, de hajlandók az élre állni. Ezzel kapcsolatban kell megjegyezni: szórványban általánosan érvényes a megállapítás. Általában sem képes a szórvány önnön értelmiségének a kitermelésére, de a rendszerváltó évek tapasztalata az, hogy a jók, az ígéretes fiatalok elpályáznak oda, ahol önépítkezésük sokkal kevesebb bizonytalansági tényezővel szembesül.

A civil eszmény hordozta általános morális töltet – újfajta felelősség, újfajta szolidaritás – a szórvány vonatkozásában külön erőt egyelőre nem képvisel, itt az autonóm és ön-szabályozó nyilvános tér megteremtése nem merül fel célként. Hatása akkor válhat érezhetővé a jövőben, ha az önkitaljesítő szándék általánosan vállalt autonómia-igénnyé alakul át. Addig marad a normális működésre képtelen csonka társadalom. Ismételten arra a következtetésre jutunk: külső ösztönzés és támogatás¹¹ nélkül a helyben meglévő kezdeményezések elhalnak, még akkor is, ha feltörnek, képesek megnyilvánulni.

¹⁰ Zsombolya Temes megyei kisváros számunkra jelképes, mert a 2000-es helyhatósági választáson magyar jelölté lett a polgármesteri szék ott, ahol a magyarság helyi részaránya 17%. Ugyanitt megszűnőben a helyi magyar iskola, és a magyar tanárok (rossz) példát mutattak abból, hogy miként nem kell ragaszkodni az anyanyelvű iskolához. Visszatérő refrénként hangoztatták: gyermekeik román tagozatra iratásával minőségi oktatást akartak biztosítani a számukra. A választáson győztes polgármester olyan vállalkozók közé tartozik, akik meg tudják engedni maguknak, hogy gyermeküket már V. osztálytól Temesvárra járással anyanyelvű iskolába. Meglehet: új modell van kialakulóban, amely a jövőben hozhat ígéretes meglepetést: a leválóban lévő gazdasági elit etnikai szerepvállalását.

¹¹ 2001-ben civil építkezési programot kezdeményezett a Temes megyei RMDSZ: helyi egyesületek létesítését és törvényszéki bejegyzését segítette anyagilag is, hogy a vidék érzékelye: lehet és érdemes külső forrásokat bevonni a helyi közösségszolgálatba.

5. Státus és törvény

A magyar kisebbségpolitika célja a magyar diaszpóra támogatása, ami rövid időszak kivételével történelmi szülőföldjén való fennmaradásának a támogatását jelentette. A szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001-es (státus)törvény indoklása szerint a jogszabály „a szomszédos államokban élő magyaroknak az egységes magyar nemzethez való tartozása, szülőföldjükön való boldogulása, valamint nemzeti azonosságtudata biztosítása” érdekében született meg.

A magyar kedvezménytörvény (státustörvény) előkészítési szakaszában a határon túli nemzetrészek-nemzettagok jogállásával kapcsolatosan több tanulmány született.¹² A jogi szabályozással kapcsolatos kérdések két csoportba oszthatók: milyen jogi keretben jelezhető meg az új (szerződéses) nemzetstruktúra paradigmája (Borbély 2001), illetve a normaszöveg kidolgozása során milyen kodifikációs és jogtechnikai kérdések merülnek fel (Varga 2001). Azt a dilemmát, hogy az európai/nemzetközi jog miként kezeli az anyanemzet határon túli nemzetrészek iránti felelősségének a kérdését, a szerződéses nemzetstruktúra paradigmájával kapcsolatos kérdések közé sorolom.

A nem magyar állampolgárságú magyarokra vonatkozó magyar jogi szabályozást nevezi Tóth Judit diaszpórajognak (Tóth 1999), és ez – természetesen – nem csak az általunk szórványnak minősített csoportokra-közösségekre vonatkozik. Az elvi szempontokon túl is érdekes kérdés, hogy miként rögzíthető jogilag az etnikai hovatartozás, mégis az igazi kérdés a határon túli nemzetrészek iránti felelősség jogszabályi megfogalmazásakor a célzatosságra vonatkozik.

Bár a szórvány vonatkozásában roppant érdekes és sajátos kérdések merülnek fel a státustörvény kapcsán – mennyire lehetséges a szórványt egy ilyen törvénnyel „megszólítani”, az elsősorban szimbolikus értékű igazolványnak lehet-e valós disszimulációs hatása az etnikai sajátosságok iránti csökkenő érdeklődés közepette –, ez esetben nem a jogszabály maga, hanem a kodifikáció alapjául szolgáló elméleti modell, illetve a törvény fogadtatása az érdekes.

A magyar kisebbségpolitika alaptétele a magyarországi kisebbségek védelmét szolgáló 1993-as törvény esetében is azonosítható: olyan jogszabály megalkotása, amely nemzetközi mércével mérve példás kisebbségpolitikát jelent, és hatása kisugárzik a környező országokra, ezek kisebbségpolitikájára. A magyar modell közhatalmi jogosítványokat juttat a kisebbségek választott testületeinek (Bíró 1995: 17), hogy alkalmassá tegyék ezeket a kisebbségek sajátos érdekeinek az érvényesítésére, ha szükséges, akkor állami intézményekkel szemben is. A magyar jogrend elfogadja a kollektív jogokat. A kollektív jogok vonatkozásában a Velencei Bizottság egy 1994-es dokumentációban e kérdésben négy országcsoportot különít el: a) elfogadja a kollektív jogokat, b) a kollektív alanyiség bizonyos aspektusait beépíti jogrendjébe, c) egyéni jogokat fogad el, de elfogadja az autonómiák létét, d) csak egyéni jogokat fogad el. (Kovács 1996: 175) Magyarországot az a), Romániát a d) kategóriába sorolta a Bizottság.

A Velencei Bizottság 2001 októberében foglalt állást a határon túli kisebbségek védelméről, az anyaállamok által biztosított kedvezmények tárgyában. Mivel a dokumentum

¹² A státustörvénnyel, illetve a kérdéskörrel foglalkozó írások talán legteljesebb jegyzékét Varannai Zoltán és Kántor Zoltán állította össze, és az utóbbi által szerkesztett *A státustörvény: dokumentumok, tanulmányok, publicisztika* című kötetben jelenik meg a Teleki László Alapítvány (2002) kiadásában.

a határon túli nemzetrészekkel kapcsolatos hazai jogrendet elemzi, csak azon országokat taglalja, ahol létezik ilyen jogszabály (időrendi sorrendben: Ausztria, Szlovákia, Románia, Oroszország, Bulgária, Olaszország, Magyarország). (Velencei Bizottság 2001) Csak hogy a jogszabályok jellege és érvényességi köre szerint jelentős különbségek figyelhetők meg, és mert a határon túli nemzetrészek iránti politika fő vonásait e törvények nem tükrözik kötelező módon, érdekes és jelentéssé lehet egy nem ezen törvényekre alapuló tipológia. Az utóbbi évtizedek európai történései alapján a nemzetpolitikát illetően az alábbi modellek azonosíthatók:

- német modell: rokoncentrikus, cél a nemzet tagjainak egyesítése, elfogadja és támogatja az anyaországba történő migrációt;
- román modell: területcentrikus, célja mindazon területek egyesítése, ahol a nemzet részeit élnek, s ha e célt nem hangoztatják, akkor sem tagadják meg;
- magyar modell: identitáscentrikus, cél a nemzetrészek identitásának a megőrzése történelmileg determinált jelenlegi szálláshelyeiken.

Ha az európai integrációs folyamat felől közelítünk a kérdéshez, akkor az egyesített Európa filozófiájához a legközelebb a magyar modell áll. A német modell fura igazolásként éppen Románia szolgálhat, ahonnan a német és román modellek „találkozása” jegyében vándorolt vissza pár év alatt az anyaországba kb. 300 ezer német.

Miközben a román és a német modellek „harmonizálnak”, a román és a magyar modellek (részben) kizárják egymást. Ezen az alapon a státustörvény román fogadtatása megjósolható volt, és ez a fogadtatás a szórványok helyzetét-jövőjét illetően meghatározó. A kollektív jogokat nem ismerő Románia rövid fél évszázad alatt a maga szempontjából sikeresen alakította át Dobrudzsa etnikai arculatát (Iordachi 2001), illetve ahonnan közel egy millió német tűnt el úgy, hogy csak az emlékü maradt meg, érthető módon fogadta idegesen és elutasítóan azt a státustörvényt, amelynek nyílt célja a határon túli nemzeti közösségek identitásának megőrzését szolgáló struktúrák kialakítása és támogatása.¹³

Bár a státustörvényt illetően megszületett a román–magyar megállapodás, érdemes figyelni arra, hogy kormányközeli vélemények szerint mi célt szolgál az a törvény, amelyet kisebbségi oldalon az önazonos megmaradás erkölcsi-anyagi forrásaként tartanak számon. A bukaresti kormány számára belső használatú elemzéseket készítő Kommunikációelemzési Intézet 2001/8-as kiadványa szerint a magyar igazolvány rendszeresítése olyan eszköz, amely a román politikai életben nyomáskifejtő csoport – pressure group – létrehozását jelenti. Közvetlen célja a magyarok számának mesterséges emelése, a távlatiak pedig: Erdély autonómiája, a román politika ellenőrzése, illetve magyar államiság kialakítása más államok területén. Az etnikai diász modellje szerint működő struktúra Romániának magyar alapítványok segítségével történő közigazgatási gyarmatosítása. (Bursa 2001)

A státustörvény fogadtatása a határon túli közösségek esetében nem egyforma: jelentős különbségek vannak nem csupán a különböző országok szerint – Kárpátalján sokkal nagyobb az igazolvány iránti érdeklődés, mint például Erdélyben –, hanem a célközösségek tömb-szórvány jellege szerint is. Mivel a magyar igazolványok iránti érdeklődés a 2002. január–február hónapokban regisztrált igénylési adatok statisztikai elemzése szerint Temes

¹³ A státustörvényre vonatkozó magyar–román (2001 decemberi) megállapodás feloldotta az alapvető szembenállást, de éppen a hozzátartozói igazolvány intézményének a megszüntetésével sérti a szabad identitásválasztásnak a magyar törvény megalkotásánál figyelembe vett elvét.

megyében (szórványban) mintegy 30 százalékkal elmarad az erdélyi átlagtól, felmerül a kérdés, hogy a határon túli nemzetrészeknek jellegzetességeiktől eltekintő egységes kezelése mennyire lehet hatásos? A törvény szelleme megkövetelné, hogy a határon túli magyar tömbök és szórványok – az etnicitás újratermelésében jelentkező eltérő képesség okán – eltérő elbírálás alá essenek, ha mindenütt azonos hatást várunk el a törvénytől.

Szórvány és oktatás¹

Diaspora and Education

Differentiated teaching materials, camps and other programmes in the mother tongue, and the formation of teachers' groups that could effectively manage distance learning programmes might have an important role in the mother-tongue education of the diaspora Hungarians in Temes county in Transylvania

1. Temes megye szórványmagyarsága – az adatok tükrében

Temes megye vegyes nemzetiségi összetételére vall, hogy mintegy 17 nemzetiséget jegyeztek az 2002-es népszámláláskor. A magyar lakosság száma 51 412 személy volt, ami 7,58%-nak felel meg. Temes megye olyan földrajzi-történelmi adottságokkal rendelkezik, melyben több fontosabb „szórványkategória”² (kialakulás és népesség-elhelyezkedés szerint) is felismerhető: telepesszórvány, történelmi maradvány, „foglalómagyarság”, kisvárosi, illetve nagyvárosi szórvány, szigetfalvak. Ha a többségi nemzethez viszonyított számbeli arányokat vesszük alapul, a skála rendkívül széles: találunk néhány olyan települést is, ahol a magyarság többségben él, de jellemzőbbek azok, ahol a magyarság alig éri el a 10%, vagy még azt sem és ebből kifolyólag halmozottan hátrányos nyelvi-etnikai helyzetben él.

A magyarság lakhely szerint körülbelül fele-fele arányban oszlik meg Temesvár és a vidék között. Az 1992-es népszámláláskor csupán két községben (Bárna és Secas) nem jegyezték magyar nemzetiségű lakosokat. Ez is azt jelzi, hogy a magyar lakosság erősen szétszórta a megye egész területén, a magyarság aránya viszont a legtöbb községben nagyon alacsony. Településtípusok szerint vizsgálva a magyar lakosság számát, illetve arányát, a következő helyzet körvonalazható:

Tekintettel arra, hogy a 2002-es népszámlálási adatok feldolgozása még folyamatban van, a falvak szintjén történő jelenlegi helyzetkép körvonalazására nincs lehetőségünk.

A Temes megyei városok helyzetét az 1. táblázat szemlélteti.

A városok és községek szintjén egyetlen olyan sincs, ahol a magyarság többségben lenne. A listát Végvár község vezeti 42,19%-al.

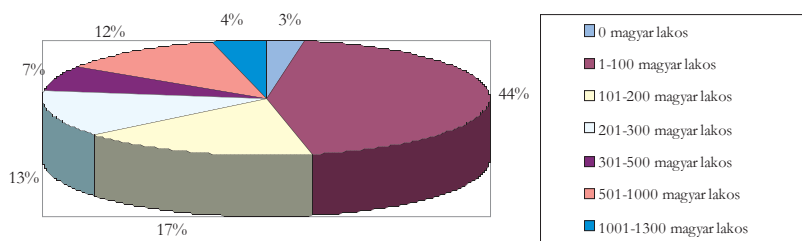
A megyében 75 község és 318 falu van. A községek a magyar lakosság száma szerint az 1. ábrán látható eloszlást mutatják

¹ A dolgozat annak az átfogó tanulmánynak a „kivonata”, amely többéves közös gondolkodás, tervezés eredménye. A „közös gondolkodó” csapat tagjai: Halász Éva, Halász Ferenc, Heinrich József, Kiss Ferenc, Makkai Tünde, Mészáros Ildikó, Ungor Ilona, Virginás Tar Judit, Anderwald Róbert és sok más pedagóguskolléga.

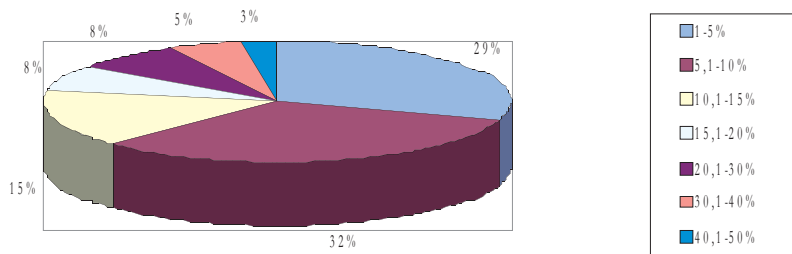
² Vetési L., 2000, Szórványstratégia – nemzetstratégia. Tervezet a romániai szórványmagyarság közösségépítéséhez és közösségi rehabilitációjához, *Magyar Kisebbség*, (VI.), 20, 172–214

1. táblázat

Város	Magyarok száma	Magyarok aránya
Temesvár	25 131	7,90%
Lugos	4 262	9,56%
Nagyszentmiklós	1 224	9,46%
Zsombolya	1 649	14,83%
Buziásfürdő	364	4,71%
Facsád	312	4,33%
Detta	1 143	17,80%

Azok a községek, ahol a magyarság száma legalább 100 (összesen 40 ilyen község van a megyében) a magyar lakosság aránya szerint a következő kép mutatható (2. ábra):

Tanulságos viszont a magyar igazolványok iránti kérelmek száma szerint megvizsgálni a településeket, bár természetesen itt más tényezők is befolyásolják az adatok nagyságát. Temes megyében 2003. február végéig összesen 6116 kérelmet nyújtottak be, ebből 92 igénylő más megyéből származik. A megmaradt 6024 kérelem a megye 80 településéről érkezett. Figyelemre méltó az a tény, hogy a települések több mint felének az esetében – 44 település esetében – a leadott kérvények száma kevesebb mint 10, a 44 településből pedig 19-en csak 1(!) igénylő volt (legalábbis az irodák egyéves működése alatt). Ezek az adatok is kiemelik azt a tényt, hogy a magyar lakosság szóródása a megyében igen magas, a szórványközségek jelentős része halmozottan hátrányos nyelvi–etnikai–kulturális környezetben él.

2. Temes megyei oktatási helyzetkép³

2.1. A magyar tannyelvű óvoda- és iskolahálózat

Temes megye magyar nyelvű oktatási hálózata a 2002–2003-as tanévben **23 óvodát** (a magyar óvodák aránya 6,43%), **17 általános iskolát** számlál (a magyar általános iskolák aránya 5,12%), ebből nyolc I – IV. osztályos, kilenc I – VIII. osztályos és **2 középiskolát** (a magyar középiskolák aránya 4,0%), ebből egy I – XII. osztályos és egy IX– XII. osztályos intézmény. A szakoktatási hálózatról nem beszélhetünk: egyetlen líceumi szintű szakosztály működik (közgazdasági profillal), szak-, illetve inasiskolákban nem folyik magyar nyelvű oktatás. Teljes mértékben hiányzik az intézményesített magyar nyelvű kiegészítő (speciális) oktatás.

Az oktatási intézmények többsége (három iskola és három óvoda kivételével) tagozatként működik. Az iskolák állandó gyermeklétszám-csökkenéssel küzdenek (1990–2002 között az apadás meghaladja a 40%-ot). A statisztikai adatok szerint a magyar, illetve egyes házasságból származó gyermekek 25%-a igényli a magyar tannyelvű óvodát és iskolát, bár az *Élő kapcsolat* program során végzett felmérések adatai azt jelzik, hogy a román tannyelvű intézmény választásának oka elsősorban az, hogy a gyerekek már nem beszélnek/vagy alig beszélnek a magyar nyelvet.

A magyar tannyelvű oktatási intézményekben 180 pedagógus dolgozik, ezek közül 31 óvónő, 33 tanító és 116 tanár. Az óvónők 80%-a, a tanítók 94%-a szakképzett pedagógus. Egyre nagyobb problémát jelent a szakképzett tanárok biztosítása főként vidéken, de bizonyos szakok betöltése a temesvári iskolákban is gondot jelent.

A romániai szörványmegyéek oktatási helyzetének viszonylatában Temes megye általában a sereghajtók között helyezkedik el (2. táblázat, 3. ábra). A 2. táblázatban bemutatott illetve a 3. ábrával szemléltetett helyzetkép az 1999–2000-es évi beiskolázási adatokat veszi alapul⁴ (Murvai, 2001):

2. táblázat

Megye	Magyar lakosság aránya (%)	A megye tanulóinak száma	Magyarul tanul	%
Arad	12,5	82 051	3299	4,0
Bákó	0,6	147 366	219	0,1
Beszterce–Naszód	6,5	66 522	1750	2,6
Brassó	9,8	118 640	4107	3,4
Fehér	6,0	75 531	2143	2,8
Hunyad	6,1	94 600	1168	1,2

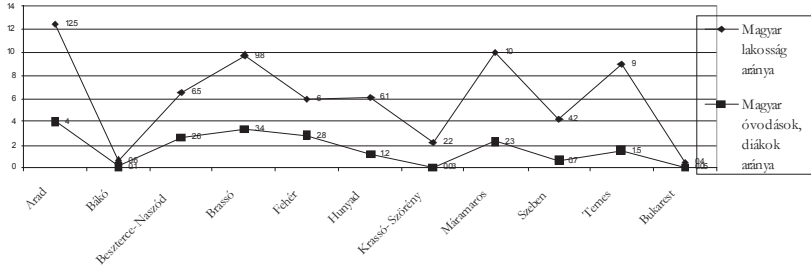
A táblázat folytatódik!

³ Ebben a fejezetben az 1992-es népszámlálási adatokra hivatkozunk, tekintettel arra, hogy a 2002-es népszámlálásról csak ideiglenes, illetve részeredményekkel rendelkezünk.

⁴ Murvai L., 2001, Magyar nyelvű oktatás szörványban = Bodó B. (szerk.), *Szörvány és iskola. Elemzések és programok a szörványoktatás témaköréből*, Iskola Alapítvány, Kolozsvár.

Megye	Magyar lakosság aránya (%)	A megye tanulóinak száma	Magyarul tanuló	%
Krassó–Szörény	2,2	65 478	25	0,03
Máramaros	10	107 391	2477	2,3
Szeben	4,2	87 918	671	0,7
Temes	9,0	123 900	1895	1,5
Bukarest	0,4	377 653	204	0,05

A 3. ábra a magyar lakosság arányát, valamint a magyarul tanuló óvodások, tanulók arányát szemlélteti a szörványmegyékben:

A következőkben (3. táblázat) Temes megye iskola- és óvodahálózatát településre lebontva mutatjuk be:

3. táblázat

A település neve	Lélekszám	Magyar tagozatos iskolák/óvodák	Magyar osztályok/csoportok száma	Magyar nyelven oktató pedagógusok száma
Temesvár/ Timișoara	összesen: 334 115 ebből magyar: 31 785	1-es számú I–VIII. osztályos Iskola	I–IV. osztály: 4 o. V–VIII. osztály: 3 o.	4 tanító 7 tanár
		25-ös számú I–VIII. osztályos Iskola	I–IV. osztály: 1 o.	1 tanító
		26-os számú I–VIII. osztályos Iskola	I–IV. osztály: 2 o. V–VIII. osztály: 4 o.	2 tanító 10 tanár
		Gerhardinum Római Kat. Líceum	IX–XII. osztály: 4 o.	13 tanár
		Bartók Béla Elméleti Líceum	I–IV. osztály: 7 o. V–VIII. osztály: 8 o. IX–XII. osztály: 12 o.	7 tanító 41 tanár
		5-ös számú Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő

A település neve	Lélek-szám	Magyar tagozatos iskolák/óvodák	Magyar osztályok/csoportok száma	Magyar nyelven ok-tató peda-gógusok száma
		6-os számú Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő
		10-es számú Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő
		12-es számú Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő
		11-es számú Napközi	1 vegyes csoport	2 óvónő
		12-es számú Napközi	1 vegyes csoport	1 óvónő
		26-os számú Napközi	1 vegyes csoport	2 óvónő
Lugos/Lugoj	összesen: 50 939 ebből magyar: 5442	5-ös számú I–VIII. osztá-lyos Iskola	I–IV. osztály: 2 o. V–VIII. osztály: 4 o.	2 tanító 8 tanár
		6-os számú Napközi	2 csoport	3 óvónő
Zsombolya/Jimbolia	összesen: 11 373 ebből magyar: 1627	1-es számú I–VIII. osztá-lyos Iskola	I–IV. osztály: 1 o. V–VIII. osztály: 4 o.	1 tanító 4 tanár
		2-es számú Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő
Nagyszent-miklós/Sân-nicolau Mare	összesen: 13 979 ebből magyar: 1300	1-es számú I–VIII. osztá-lyos Iskola	I–IV. osztály: 1 o. V–VIII. osztály: 4 o.	1 tanító 5 tanár
		3-as számú Napközi	2 vegyes csoport	3 óvónő
Detta/Deta	összesen: 7142 ebből magyar: 1407	Szent Mihály Liceum	I–IV. osztály: 1 o.	1 tanító
		3-as számú Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő
Bodófalva/Bodo	összesen: 448 ebből magyar: 395	I–IV. osztályos Iskola	I–IV. osztály: 1 o.	1 tanító
		Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő
Csanád/Cenad	összesen: 3991 ebből magyar: 734	I–VIII. osztályos Iskola	I–IV. osztály: 2 o.	2 tanító
		Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő
Csanád/Cenad	összesen: 3991 ebből magyar: 734	I–VIII. osztályos Iskola	I–IV. osztály: 2 o.	2 tanító
		Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő
Gátalja/Gătaia	összesen: 7900 ebből magyar: 1200	2-es számú Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő
Igazfalva/Dumbrava	összesen: 2798 ebből magyar: 615	I–VIII. osztályos Iskola	I–IV. osztály: 1 o. V–VIII. osztály: 3 o	1 tanító 6 tanár
		Óvoda	1 vegyes csoport	1 óvónő

A település neve	Lélek-szám	Magyar tagozatos iskolák/óvodák	Magyar osztályok/csoportok száma	Magyar nyelven ok-tató peda-gógusok száma
Ótelek/Otelec	összesen: 960 ebből magyar: 880	I–VIII. osztályos Iskola	<i>I–IV. osztály: 2 o. V–VIII. osztály: 4 o</i>	2 tanító 4 tanár
		Óvoda	<i>1 vegyes csoport</i>	1 óvónő
Ötvösd/Orvești	összesen: 279 ebből magyar: 211	I–IV. osztályos Iskola	<i>I–IV. osztály: 1 o.</i>	1 tanító
		Óvoda	<i>1 vegyes csoport</i>	1 óvónő
Pusztakeresztúr/Cherestur	összesen: 503 ebből magyar: 398	I–IV. osztályos Iskola	<i>I–IV. osztály: 1 o.</i>	1 tanító
		Óvoda	<i>1 vegyes csoport</i>	1 óvónő
Rékás/Recaș	összesen: 5085 ebből magyar: 931	Rékási Elméleti Líceum	<i>I–IV. osztály: 1 o.</i>	1 tanító
Szapárfalva/Țipari	összesen: 752 ebből magyar: 560	I–IV. osztályos Iskola	<i>I–IV. osztály: 1 o.</i>	1 tanító
		Óvoda	<i>1 vegyes csoport</i>	1 óvónő
Torontálkeresztes/Cruceni	összesen: 450 ebből magyar: 370	Óvoda	<i>1 vegyes csoport</i>	1 óvónő
Újmosnica/Moșnița Nouă	összesen: 1900 ebből magyar: 470	Óvoda	<i>1 vegyes csoport</i>	1 óvónő
Újszentese/Dumbrăvița	összesen: 2300 ebből magyar: 1300	I–VIII. osztályos Iskola	<i>I–IV. osztály: 2 o. V–VIII. osztály: 4 o.</i>	1 tanító 5 tanár
		Óvoda	<i>1 vegyes csoport</i>	1 óvónő
Végyvár/Tormac	összesen: 1600 ebből magyar: 1200	I–VIII. osztályos Iskola	<i>I–IV. osztály: 2 o. V–VIII. osztály: 4 o.</i>	2 tanító 10 tanár
		Óvoda	<i>3 csoport</i>	3 óvónő

A bemutatott településeken kívül nyolc helységben (**Buziásfürdő, Csene, Facsád, Gyér, Magyarszentmárton, Törökszákos-Ötvösd, Újvár, Varjas**) folyik (csak) fakultatív magyar nyelvoktatás. Az erre vonatkozó adatokat a 4. fejezetben mutatjuk be.

2.2. Kiegészítő oktatási formák

A kiegészítő oktatási formák közül a következők lehettek fel:

TÁNCHÁZ-MOZGALOM

A táncmozgalom nagymértékben hozzájárul nemzeti- és ezen belül a kisebbségi öntudat kialakulásához, a hagyományok megőrzéséhez és továbbadásához. Szórványvidéken, ahol a beolvadás aránya átlagon felüli, a táncmozgalom kialakulása és megerősödése ki-szélesíti a megmaradást elősegítő tevékenységek táráát.

A táncházmozgalom alapjait sikerült az elmúlt években lefektetni szegedi táncoktatók hathatós segítségével. Jelenleg tíz hagyományörző gyermek-táncsoport működik a megyében (az újszentesi Tulipán, a végvári Muskátli, a csanádi Vadrózsa, a temesvári Bok-réta, a dettai Búzavirág, a nagyszentmiklósi Kék tulipán stb.), hagyományossá váltak a műhelyként működő nyári néptánc-táborok (Végvár, Zold, Csanád). Jelenleg is folyik a néptánc-oktatók képzése is (hétvégi képzések negyed-évenként), örömdetes, hogy első-sorban a tanítók vállalták fel ezt a fontos és nemes feladatot.

ANYANYELVI VERSENYEK

Rendszerezsek az iskolai szintű, illetve a megyei szintű anyanyelvi vetélkedők. Temes megye mindig képviselteti magát az országos szintű vetélkedőkön, versenyeken is. Az elemi osztályok szintjén jellegzetesek a mesemondóversenyek, az V–VIII. osztályosok valamint a középiskolások szintjén a szavalóversenyek, valamint a nyelvi játékokból álló csapat-vetélkedők. A megyei szintű tevékenységeket általában a Bartók Béla Líceum Iskolánapjai, illetve az Anyanyelvi Napok alkalmával szervezik meg.

ANYANYELVI TÁBOROK

Anyanyelvi tábort 2001-től szerveznek a megyében hagyományteremtő szándékkal. Ebben a Zoldon megrendezésre kerülő táborban főleg vegyes házasságból származó vagy román nyelvű óvodába járó, szeptemberben iskolába-induló gyerekek vesznek részt. A program-nak, amelyet szakképzett óvónők és tanítónők vezetnek, az a célja, hogy a gyerekek magyar nyelvtudása gyarapodjon, kifejezőképességük fejlődjön. A kétéves tapasztalat azt jelzi, hogy a táborban megforduló gyerekek szülei fogékonyabbak lesznek a magyar iskola iránt, fontosnak fogják tartani az anyanyelvű oktatás nyújtotta lehetőségek kihasználását.

KÉPESSÉGFEJLESZTŐ, KÖRI FOGLALKOZÁSOK

Bár ez a típusú iskolán kívüli tevékenység nem fizetett tevékenység, mégis a nagyobb (általában a nyolc osztályos általános) iskolák mindegyikében folyik valamilyen kör-i foglalkozás. Ezek közül a leggyakoribbak a színjátszó-, illetve bábcsoportok, irodalmi körök, énekkarok, népdalkörök, rajz-körök, újságírókörök.

GYERMEK- ÉS IFJÚSÁGI SZABADIDŐS PROGRAMOK

A tanítók és osztályfőnökök által szervezett szabadidős programokon kívül kevés ilyen irányú kezdeményezés van a megyében. Ezek közül elsősorban a TeMISZ-nek (Temes-vári Magyar Ifjúsági Szervezet) a Gyermeknap, illetve Mikulás-napi programjai, va-lamint a természetbarát gyermekeket magába tömörítő Sziporka-klubja váltak hagyomá-nyossá. Ugyancsak biztató volt a főként bartókos nagydiákokból verbuválódott Zabhe-gyező gyermekanimátor csapat, mely rendszeres időközönként Játsszóházakat szervezett a temesvári óvodások és kisiskolások részére, de jelenleg nem működik.

2.3. *Az anyanyelvű oktatás támogatói*
avagy az oktatási „környezet” néhány fontos eleme

A Temes megyei **Tanfelügyelőség** keretén belül a magyar oktatási ügyekért egy fél állásra jogosult tanfelügyelő felel. Munkaköri leírásának fontosabb elemei: a magyar tannyelvű oktatással kapcsolatos hálózati kérdések, beiskolázási problémák, tanszemélyzeti ki-nevezések, vizsgák lebonyolítása, tantárgyversenyek és egyéb iskolán kívüli tevékenységek szervezése, lebonyolítása, ellenőrzése, valamint a magyar tannyelvű csoportokban, osztályokban tanító óvónők, tanítók és a magyar nyelv és irodalom-szakos tanárok munkájának szakfelügyelete.

A megyei magyar közösség **érdekvédelmi szervezetének**, a Temes megyei RMDSZ-nek a munkájában az oktatási kérdések jelentős helyet foglalnak el, hiszen ez a terület mindig is prioritást jelent a közösség megmaradása, illetve fejlődése szempontjából. A szervezet oktatáspolitikáját az *oktatási munkacsoport* alakítja, melyben a választott területi képviselők mellett a különböző oktatási intézmények képviselői is jelen vannak.

Az **önkormányzatok** tekintetében köztudott, hogy 2001 januárjától az oktatási intézmények ezek közvetlen tulajdonába kerültek. Ettől nem lett több a pénz, de hatékonyabbá vált a rendelkezésre álló szűkös keretek felhasználása, hiszen az oktatási intézményeket érintő döntések legalább a helyi közösségek szintjén születnek. Temes megyében az RMDSZ-nek 18 településen van önkormányzati képviselője (ebből három-három településen polgármestere, illetve alpolgármestere), s ez lehetőséget teremt az iskolák és ezeken belül a magyar tagozatok hatékonyabb támogatására.

A Temes megyei RMPSZ (Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége) a legjelentősebb **szakmai társulás**. Hatékonyan együttműködik az RMDSZ oktatási munkacsoportjával, részt vesz az oktatással kapcsolatos tervek, programok kidolgozásában, az oktatást érintő döntések előkészítésében. Ezenkívül jelentős szerepet vállal a pedagógus-továbbképzésekkel kapcsolatos ügyintézésben. Középtávú tervei között szerepel egy pedagógusközpont létrehozása (ennek első lépései már megvannak), mely az elszigetelten működő pedagóguscsoport szakmai fejlődését segíthetné elő.

Egyre jelentősebb szerepük van az oktatás ügyét felvállaló **alapítványoknak és civil szervezeteknek**. 1999-től indult el egy olyan program, melynek elsődleges célja a civil-szervezet-építés támogatása volt. Ennek eredményeképpen a temesvári iskolák mellett jogi személyiséggel rendelkező szülői szervezetek, a vidéki településeken az oktatás támogatását prioritásként kezelő alapítványok és egyesületek jöttek létre. Az oktatást támogató alapítványok és civil szervezetek közül kiemelt szerepe van a:

- **Bartók Béla Alapítványnak**, melyet 1991 decemberében alapították a magyar iskolák volt diákjai és tanárai. Az alapítvány elsődleges célja a Bartók Béla Elméleti Líceum – Temes megye egyetlen önálló magyar középiskolája – anyagi-pénzügyi támogatása, de az évek során, az alapítvány pénzügyi megerősödése lehetővé tette, hogy támogatását kiterjessze a város és megye több iskolájára is. Fontosabb programjai:
 - szociális ösztöndíjprogram,
 - tanulmányi ösztöndíjprogram,
 - iskolafejlesztés támogatása,
 - az oktatói-nevelői munka szintjének javítása – pedagógusok továbbképzéseken, konferenciákon, tapasztalatcseréken való részvételének támogatása révén,
 - *Élő kapcsolat* program (a város 0–7 éves magyar gyermekeit tartalmazó adatbázis elkészítése, szociológiai felmérés készítése a magyar gyermekek román iskolába íratásának okairól, a magyar óvodai és iskolai hálózat népszerűsítése),

- az identitástudat megőrzését célzó rendezvények (diáktudományos ülésszak, történelmi kirándulás, irodalmi-történelmi vetélkedő stb.) támogatása,
- hagyományteremtő rendezvények szervezése (pl. Nyugdíjas Pedagógusok Napja, Nemzedékek Találkozója),
- tanári szolgálati lakásprogram.

Kiemelt fontosságú az Apáczai Közalapítvány által meghirdetett és a Bartók Béla Alapítvány által sikeresen megpályázott **szórványtámogatási program**, mely egy, a megye minden iskoláját érintő, sokrétű támogatási rendszer megvalósítását teszi lehetővé immár második éve. A program fő irányvonalai:

- iskolafejlesztés,
- ingázási költségtérítés diákok számára,
- tanári ösztöndíjak,
- napközi programok működtetése,
- anyanyelvi- és néptánc táborok támogatása.
- A temesvári **Szórvány Alapítvány** kutatásai révén kapcsolódik az oktatási problémák feltárásához, illetve megoldásához.
- Az egyetemi tanárokat és tudományos kutatókat tömörítő **Techné Egyesület** sajátosságából adódóan főként a felsőoktatás problematikájával foglalkozik, illetve ezen belül az anyanyelvhasználat lehetőségeinek kibővítésével (pl. anyanyelvű szakmai műhelyek, anyanyelven tartott tudományos ülésszakok stb.)
- A következő civil szervezetek támogató tevékenysége a helyi (városnegyed, település) oktatási intézményeihez kapcsolódik: *Gyárvárosi Szülők Egyesülete, Szülők az Iskoláért* (Temesvár), *Arató Andor Egyesület* (Lugos), *Zsombolyai Magyar Nőszövetség* (Zsombolya), *Cenadinum Szülői Egyesület* (Csanád), *Ótelekért Egyesület* (Ótelek), *Végvárért Alapítvány, Rivetto Egyesület* (Végvár).

Az oktatási intézmények és magyar **egyházak** közötti kapcsolat általában jó. Az együttműködés formái, területei: közös rendezvények – főként a hagyományos vallási ünnepek alkalmával, gyermektoborzás támogatása, hátrányos helyzetű diákok családjainak támogatása, oktatási intézmények fejlesztésének támogatása – főként bútorzattal (pl. lugosi óvoda, zoldi tábor).

- A *római katolikus egyház* egy középiskolát működtet Temesváron. A Gerhardinum Római Katolikus Líceumnak két tagozata (magyar és román) van, diákjait pedig az egész egyház-megyéből (Arad, Krassó–Szörény, Temes) toborozza. Az egyház által szervezett hittan-órák nem minden esetben az anyanyelven folynak, ennek oka egyrészt az, hogy a hittanórát tartó pap nem beszéli (jól) a magyar nyelvet, vagy nyelvi szempontból vegyes csoportok esetén a mindenki által ismert nyelvet használják.

A hitoktatáson kívül rendszeresek az egyház által szervezett gyermek- és ifjúsági programok (lelki gyakorlatok, táborok, ifjúsági találkozók stb.)

- A *református egyház* által szervezett és működtetett vasárnapi iskolák jó kiegészítői a formális intézményes oktató–nevelői munkának. Sajnos azokon a településeken, ahol az anyanyelvű oktatás semmilyen formája nincs jelen, általában a vasárnapi iskolák is hiányoznak, hiszen egyrészt ezeket a tevékenységeket jó részt nyugdíjas vagy aktív pedagógusok vállalják, másrészt pedig ezeken a településeken a református hívek lélekszáma olyan kevés, hogy legfeljebb a szórványlelkész „gondoskodik” róluk.

Az utóbbi években rendszeressé váltak az egyház által szervezett (főként tanulmányi) kirándulások, többször felmerült a táborok megszervezésének ötlete, de ezek még nem váltak hagyományossá.

- A magyar anyanyelvű *evangélikus* és az *unitárius* hívek száma nagyon alacsony, így ezeknek az egyházaknak a jelenléte az oktatási környezetben nem számottevő. A *baptista* egyháznak külön magyar gyülekezete van Temesváron, ennek keretén belül a hitoktatáson kívül számos gyermek- és ifjúsági programot szerveznek.

3. Oktatási kistérségekben való gondolkodás, tervezés

A települések földrajzi-életviteli sajátosságait figyelembe vevő optimális oktatási formák meghatározására, a szóróványközösségek megmaradását és megerősödését szolgáló oktatásfejlesztési tervek összeállítására a következő programot dolgoztuk ki:

- funkcionális adatbázis összeállítása, ezzel párhuzamosan
- Temes megye oktatási kistérségekre bontása – az oktatási térkép összeállítása
- az oktatási helyzet értékelése – kistérségek szintjén
- az oktatási stratégiák meghatározása a következő évekre (2–4) – kistérségek szintjén
- cselekvési tervek kidolgozása – települések, illetve oktatási intézmények szintjén

3.1. A funkcionális adatbázis

Az adatbázis összeállításához felhasználtuk az elmúlt években végzett felméréseket, valamint további adatokat gyűjtöttünk kérdőíves és interjúk módszerrel.

Az összegyűjtött adatokat a következő szinteken dolgozták fel és hasznosították:

- *Megye:* (általános oktatási helyzetkép)
- *Kistérség:* (magyar anyanyelvű oktatási intézmények, fakultatív nyelvcsoporthoz más intézményben, egyéb alternatív oktatási formák, a régió oktatási fejlesztési stratégiája)
- *Település:* (rövid bemutató, népszámlálási adatok, magyar igazolványt, illetve diákigazolványt kérelmezők száma, magyar anyanyelvű oktatási intézmények, beiskolázási adatok, az oktatás helybéli támogatói, a településen élő magyar(ul tudó) pedagógusok, helyzetértékelés az adatok tükrében)
- *Oktatási forma:*
 - *iskola:* (rövid bemutató, fénykép, tárgyi feltételek, oktatási-nevelési feltételek, tanulók, végzős diákok helyzete, pedagógusok, iskolán kívüli rendszeres tevékenységek, kapcsolatok, támogatások, SWOT analízis, rövid/középtávú cselekvési terv)
 - *óvoda:* (rövid bemutató, fénykép, tárgyi feltételek, oktatási-nevelési feltételek, gyerekek, beiskolázott gyerekek helyzete, pedagógusok, óvodán kívüli rendszeres tevékenységek, kapcsolatok, támogatások, SWOT analízis, rövid/középtávú cselekvési terv)
 - *fakultatív csoport egyéb iskolában:* (rövid bemutató, fénykép, tárgyi feltételek, oktatási-nevelési feltételek, tanulók, végzős diákok helyzete, pedagógusok, iskolán/óvodán kívüli rendszeres tevékenységek, kapcsolatok, támogatások, SWOT analízis, rövid/középtávú cselekvési terv)

- *egyéb kiegészítő oktatási formák:* (típus, kezdeményező, rövid történet, „mozgató erő”, fenntartó/támogató)

3.2. Az oktatási kistérségek

Évek óta erősödik az a gondolat, hogy középtávon egy-egy iskolaközpont megszilárdításával lehet stabilizálni a sorvadó anyanyelvi oktatási hálózatot. Ez a központi gondolata a kistérségekben való gondolkodásnak, tervezésnek: általában a régióközpontban levő iskola a központi iskola (mely egy általános iskola), ennek vonzáskörébe tartozik több elemi iskola, illetve fakultatív nyelvcsoport. Megyei oktatási központ szerepe az egyetlen önálló magyar oktatási intézménynek, a temesvári Bartók Béla Elméleti Líceumnak van, mely 60 helyes bentlakásával biztosíthatja a továbbtanulás lehetőségét, főként (de nem csak) a középiskolai oktatás szintjén.

Az oktatási régiók megállapításánál a következő tényezők voltak irányadók:

- földrajzi elhelyezkedés,
- a meglévő (illetve már betervezett) úthálózat, általában elérhetőség,
- a létező oktatási hálózat, ennek jellemzői,
- a települések általános jellemzői,
- az önkormányzatok támogatási potenciálja.

Ezek alapján hét oktatási régiót határoztunk meg (lásd a mellékletben szereplő térképet is), melyeket az 5. táblázatban mutatunk be:

Regió	Regióközpont	A vonzáskörébe tartozó intézmények, csoportok	Megjegyzés 5. táblázat
Temesvár és környéke	Bartók Béla Elméleti Líceum – Temesvár (főleg középiskola szintjén)	iskolák: 1-es, 25-ös, 26-os, BBL, Gerhardsnum óvodák: 5-ös, 6-os, 10-es, 12-es sz. óvodák, 11-es, 12-es, 26-os sz. napközik +Temesvár környéke: iskolák: Dettá, Temesrékás óvodák: Újmosnica fakultatív csoportok: Gyér, Temesrékás, Temesfalva*, Medves*, Törökszákos	Nem hagyományos régió, több-szintes felépítésű
Lugos	5. számú I–VIII. osztályos Iskola – Lugos	iskolák: Lugos, Bodófalva, Igazfalva, Szapáryfalva óvodák: Lugos, Bodófalva, Igazfalva, Szapáryfalva fakultatív csoport: Facsád	
Nagyszentmiklós	1. számú I–VIII. osztályos Iskola – Nagyszentmiklós	iskolák: Nagyszentmiklós, Csanád, Pusztakeresztúr óvodák: Nagyszentmiklós, Csanád, Pusztakeresztúr fakultatív csoport: Keglevicsháza*	
Zsombolya	1. számú I–VIII. osztályos Iskola Zsombolya	iskolák: Zsombolya óvodák: Zsombolya fakultatív csoport: Gyertyámos*	Sajátos elhelyezkedése miatt külön régió, előnyére válik a határ menti város fejlődési potenciálja

A régió	Régióközpont	A vonzáskörébe tartozó intézmények, csoportok	A táblázat folytatódik. Megjegyzés A táblázat folytatása
<i>Ótelek</i>	I–VIII. osztályos Iskola – Ótelek	iskolák: Ótelek óvodák: Torontálkeresztes, Ótelek fakultatív: Magyarszentmárton, Újvár, Csene, Aurélháza*, Torontálkeresztes*	
<i>Újszentes</i>	I–VIII. osztályos Iskola – Újszentes	iskolák: Újszentes óvodák: Újszentes fakultatív: Gyarmata*	A nagyváros közelsége miatt külön régiószerepet kap
<i>Végvár</i>	I–VIII. osztályos Iskola – Végvár	iskolák: Végvár, Ötvösd óvodák: Végvár, Gátalja, Ötvösd fakultatív: Gátalja, Buziás, Törökszásos–Ötvösd	

* A csillaggal jelölt fakultatív csoportok megalakulása folyamatban van.

Tekintettel sajátos elhelyezkedésükre, az alábbi települések/„településláncok” helyét a későbbiekben fogjuk megtalálni: **Varjas és Kisszentpéter, Fény és Csávos, Csák.**

3.3. Oktatási helyzetértékelés, oktatási fejlesztési tervek

Az oktatási helyzet értékelését az adatbázis adatainak értelmezése alapján, valamint a régiószintű szakmai tanácskozásokon használt technikák alapján készítjük el. Az oktatási tanácskozások résztvevői az érintett települések magyar pedagógusai (tanárok, tanítók, óvónők), az oktatást támogató civil szervezetek vezetői, az egyházak képviselői, a megyei, illetve helyi RMDSz-vezetők, az önkormányzati képviselők, polgármesterek, alpolgármester (esetenként), szülőbizottságok, szülői egyesületek vezetői, a magyar oktatásért felelős tanfelügyelő, valamint a programot vezető oktatási munkacsoport tagjai. Amint az előző felsorolás is mutatja, a project egyik lényeges alapelve, hogy a régiószintű helyzetértékelést és a stratégiák megállapítását, valamint a településszintű cselekvési tervek kidolgozását a pedagógusközösség csakis az oktatásügyekben döntő, az oktatást támogató, az oktatási szolgáltatások hasznélvezői részvételével végezze el. Ez a hatékony munka egyik lényeges feltétele.

A szakmai tanácskozásokon használt csoportmódszerek, technikák:

- SWOT-elemzés
- problémafeltárás NCM-technikával
- focus group módszer

A használt technikák elősegítik a nagycsoporton (kb. 30 személy) belüli hatékony kommunikációt, az általuk végzett csoportmunka megnöveli az aktív részvétel esélyét, a szü-

letett végeredmények pedig konkrét kapaszkodókat adnak a megfogalmazott célok eléréséhez.

4. A szórványoktatás néhány sajátos kérdésköre

4.1. A fakultatív nyelvoktatás mint „terep-előkészítő” munka

Évek óta az oktatással kapcsolatos problémák egyik legvitatottabb kérdése a magyar nyelv és irodalom fakultatív rendszerben való tanítása. Az ezzel kapcsolatos vélemények nagyon megoszlanak: vannak, akik teljes mértékben támogatják, de vannak olyanok is, akik szerint a fakultatív magyar nyelvoktatás rendkívül káros az anyanyelvű oktatásra nézve. Az alfejezet egy olyan stratégiát mutat be, mely a fakultatív oktatás előnyeire épít.

HOL ELŐNYÖS A FAKULTATÍV NYELVOKTATÁS BEVEZETÉSÉNEK TÁMOGATÁSA?

A fakultatív magyar nyelv és irodalom oktatását olyan településeken érdemes kezdeményezni, ahol nem volt, vagy több éve megszűnt a magyar nyelvű oktatás. Néhány éves fakultatív oktatás után nagyobb a valószínűsége annak, hogy magyar óvodai csoport, illetve elemi osztály indulhasson a településen (jó példa erre a temesrékási magyar tannyelvű I–IV. osztály beindulása). Tehát ezt az oktatási formát egyfajta „terep-előkészítő” munkának tekintjük, végső cél mindig a magyar tannyelvű elemi oktatás lehetőségének megteremtése. A végső cél érdekében a fakultatív magyar nyelvoktatás bevezetésével kialakulhat a magyar tannyelvű oktatás iránt érdeklődő, majd elkötelezett szülői csoport, megkezdődhet az anyanyelvű oktatással kapcsolatos alaptalan félelmek eloszlátása, fejlődhet a magyar nyelv és kultúra iránti igény. Ugyanakkor lehet a fakultatív nyelvoktatás bevezetésének egy másodlagos célja is: lehetőséget nyújt a magyar nyelv megismerésére és megtanulására más nemzetiségű érdeklődő gyerekeknek (a példák azt mutatják, hogy bizonyos településeken létezik ilyen irányú érdeklődés is).

HOL NEM ELŐNYÖS A FAKULTATÍV NYELVOKTATÁS TÁMOGATÁSA?

Azokon a településeken, ahol működik magyar tannyelvű iskola, vagy megvan annak a lehetősége, hogy a diákok egy közeli település magyar tannyelvű iskolájában tanulhassanak, a fakultatív nyelvoktatás negatív hatással van a magyar tannyelvű intézményre. A tapasztalat azt mutatja, hogy egy egészségtelen, rosszul értelmezett „versenyhelyzet” alakul, melyből az anyanyelvű oktatás vesztesen jöhet ki (lásd Igazfalva esetét). Mivel az anyanyelvű oktatás a személyiségfejlődés alapvető feltétele, valamint a közösséghez való tartozás kialakulásának legegyszerűbb módja, a fakultatív nyelvoktatás nem pótolhatja azt.

MIT JELENT A FAKULTATÍV NYELVOKTATÁS?

A fakultatív nyelvoktatásban résztvevő diákok heti 2-3 órában tanulják a magyar nyelvet és irodalmat, valamint a magyarságismeretet. A létszámtól függően külön csoportban tanulnak az I–IV osztályosok, illetve az V–VIII osztályosok (legkevesebb 7 diákkal indul csoport egy cikluson belül, 30 diáknál indítható két csoport). Amennyiben a magyar nyelv ismeretében nagy különbségek mutatkoznak, a foglalkozások differenciáltak a nyelvismeret szintje szerint is.

Tekintettel a nyelvismeret szintbeli különbözőségeire, ezek a csoportok sokszor úgy működnek, akár az összevont osztályok, csak nem korcsoport szerint, hanem nyelvismeret szerint alkotnak kiscsoportot a csoporton belül a tanulók. A felmérések szerint legalább három nyelvismereti szintet kell megkülönböztetnünk:

A – azok szintje, akik jól beszélnek magyarul, valamint írnak és olvasnak is magya-

- B – azok szintje, akik beszélik a nyelvet, de nem tudnak írni és olvasni magyarul,
C – azok szintje, akik nem beszélik (jól) a nyelvet.

A hatékony nyelv- és irodalomtanulás feltétele, hogy kidolgozzák a megfelelő sajátos, differenciált tantervváltozatokat, és összeállítsák az ezeknek megfelelő tankönyveket, munkafüzeteket. Ami az alkalmazott tanítási módszereket illeti, főként a játékos jellegű, kommunikációfejlesztő módszerek javasoltak, hiszen elsődleges cél a nyelv elsajátítása, megkedvelése, az anyanyelvhez való kötődés megszilárdítása.

A PROGRAM IRÁNYÍTÓJA

Lehetőség szerint szakképzett tanító vagy olyan felsőfokú végzettséggel rendelkező helybéli lakos, aki ilyen irányú továbbképzéseken vesz részt. A továbbképzés akkor is hasznos, ha a csoport oktatója szakképzett pedagógus, hiszen a fakultatív nyelvoktatásnak sajátos problémái vannak. A továbbképző javasolt témái a következők: *Az év eleji felmérés és a csoportalakítás problematikája, Az I–IV. osztályos tanterv megbeszélése, bemutatása, A fakultatív oktatással kapcsolatos iskolai dokumentumok, Gyermekirodalom és az irodalmi művek tanításának módszertana, Magyar irodalom és az irodalmi művek tanításának módszertana, Magyar nyelvtan és a nyelvtanítás módszertana, Magyarságismeret, Gyermek- és népdalok; tanításuk módszertana, Beszéd- és kommunikációfejlesztés, A tanulási egység szervezése, Az ABC-tanítás sajátosságai, Az értékelés sajátosságai, A differenciált oktatás sajátosságai.*

Fontos lenne, ha a Bolyai Nyári Akadémia pedagógus-továbbképzési programjába helyet kapna a fakultatív nyelvoktatók képzése is.

HOL MŰKÖDNEK FAKULTATÍV NYELVCSOPORTOK?

Míg az elmúlt tanévben csupán négy helységben működött fakultatív nyelvcsoporthoz (a számitásokban nem szerepel Szapárfalva, Csanád és Igazfalva, hiszen itt működik magyar tannyelvű iskola, illetve a diákok kedvezményesen utazhatnak a legközelebbi magyar tannyelvű iskolába): Csenén, Gyéren, Magyarszentmártonban és Temesrékason, az idei tanévben ezeken kívül újabb településeken indult el vagy indult újra a fakultatív nyelvoktatás. Ilyen települések: Buziásfürdő, Facsád, Gátalja, Törökszákos, Újvár, Varjas. *(lásd 6. táblázat)*

A FAKULTATÍV NYELVOKTATÁSI RENDSZER BEÉPÜLÉSE AZ ANYANYELVŰ OKTATÁSI RENDSZERBE

A fakultatív nyelvoktatásban részesülő tanulók (szervezetten) – főként a ciklusok végén: IV. osztály, illetve VIII. osztály végén – lépnek be a magyar tannyelvű oktatásba. Ennek magyarázata az, hogy ebben a korban a szülők bátrabban küldik gyermekeiket a távolabbi iskolába, ahová naponta ingázni kell, vagy bentlakásba kell költözni. A 6. táblázatban szerepelnek azok az iskolák is, ahol a legkézenfekvőbb az anyanyelven való továbbtanulás. Ezek a tanulók a nyári szünidőben egyrészt az anyanyelvi tábor keretén belül, másrészt pedig más kiegészítő program keretén belül sajátos felkészítőt vesznek részt, mely megkönnyíti a magyar tannyelvű oktatásba való belépést. A felkészítő során elsajátítják az egyéb tantárgyak tanulásához szükséges szakkifejezéseket, elmélyítik irodalmi és nyelvi ismereteiket.

A FAKULTATÍV CSOPORTOK SZEREPE A HELYI KÖZÖSSÉG ÉLETÉBEN

A fakultatív nyelvcsoporthoz jelentős szerepet töltenek be a helyi közösség kulturális életében. Felméréseink azt mutatják, hogy ezek a csoportok biztosítják a kisközösségek műve-

lődési eseményeit, évente átlagosan két-három alkalommal, általában a hagyományos ünnepekhez kapcsolódva (Karácsony, Anyák Napja, Húsvét, valamint az évzáró ünnepélyek)

6. táblázat

Régió	Helység	Szint	Csoportszám	A pedagógus képzettsége	Szervezési forma	Továbbtanulási lehetőség
Temesvár és környéke	Gyér	I–IV. V–VIII.	1 1	tanító	iskolán belül	Temesvár (V–)
	Temesrékás	V–VIII. kezdő, haladó	1 1	érettségi, több- éves pedagó- giai tapasztalat	iskolán belül	Temesvár (V–)
	Varjas	I–IV. V–VIII.	1 1	érettségi	iskolán belül	Temesvár (V–)
Lugos	Facsád	V–VIII.	1	tanár	iskolán kívül, egyházi támo- gatás	Lugos (V–VIII) Temesvár (IX–)
Ótelek	Csene	I–IV. V–VIII.	1 1	tanító	iskolán belül	Ótelek (V–VIII) Temesvár (IX–)
	Magyarszent- márton	I–IV.	1	állatorvos, továbbképzés	iskolán belül	Ótelek (V–VIII) Temesvár (IX–)
	Újvár	I–IV. V–VIII.	2 4	állatorvos, továbbképzés	iskolán belül	Ótelek (V–VIII) Temesvár (IX–)
Végvár	Buziásfürdő	V–VIII.	1	mérnök-tanár	iskolán belül	Végvár (V–VIII) Temesvár (IX–)
	Gátalja	I–IV. V–VIII.	1 1	érettségi, több- éves pedagó- giai tapasztalat	iskolán belül	Végvár (V–VIII) Temesvár (IX–)
	Törökszákos– Ötvösd	V–VIII.	1	tanító	iskolán kívül	Végvár (V–VIII) Temesvár (IX–)

A FAKULTATÍV NYELVOKTATÁST TÁMOGATÓ PROGRAM KULCSELEMEI:

- azoknak a településeknek a feltérképezése, ahol az anyanyelvű oktatás előlépéseként szorgalmazni kell a fakultatív nyelvcsoporthoz tartozók beindítását (ilyen települések elsősorban: Gyertyámos, Medves, Temesfalva, Keglevicsháza, Auréllháza, Fény és Csávos)
- a fakultatív nyelvoktató pedagógusok szakmai továbbképzésének megszervezése, lebonyolítása,
- a fakultatív nyelvcsoporthoz tartozók sajátos, differenciált tantervváltozatainak kidolgozása, tankönyvek, munkafüzetek megírásának támogatása,
- a csoportok tankönyvvel, könyvtárral és oktatási segédeszközzel való ellátásának biztosítása,
- a fakultatív rendszerben tanuló diákok számára megyei szintű közös tevékenységek szervezése – ilyen tevékenységek lehetnek elsősorban a különböző találkozók, közös

színházlátogatások, báb-előadások, kirándulások stb., a későbbiekben pedig nyelvtudás szerint differenciált anyanyelvi vetélkedők, mesemondó, versmondó versenyek stb.

- a fakultatív rendszerben tanuló diákok anyanyelvi táborának megszervezése.

4.2. A tehetségkutatás és -gondozás lehetőségei szóránymagyar közösségekben

Nem vitás, hogy tehetséggondozásra szükség van. A tehetséggondozás elhanyagolása talán a legveszélyesebb meg gondolatlansága a társadalomnak, hiszen éppen az egyetlen kifogyhatatlan erőforrását – az emberi tehetséget – hagyja figyelmen kívül.

DILEMMÁK A TEHETSÉGGONDOZÓ OKTATÁSI STRATÉGIÁK KÖRÜL

Többek között vitás lehet az, hogy melyik tehetséggondozó oktatási stratégia hatékonyabb. Ezt a dilemmát úgy is megfogalmazhatnánk, hogy „együtt vagy külön?”, illetve „gyorsítva vagy dúsítva, gazdagítva?”

Ezek az oktatási stratégiák nem kizáró jellegűek, gyakran összekapcsolódnak, kiegészítik egymást. A különböző stratégiák a következő szervezési formákban körvonalazódnak:

- **A tehetséges tanulók elkülönítésén, csoportosításán alapuló stratégiák**

A leginkább kidolgozott, elméletileg megalapozott és kísérletekkel vizsgált szervezési formák azok, amelyekben a tehetséges tanulók megszokott környezetükből kiemelve, számukra létesített speciális iskolákban, osztályokban vagy csoportokban tanulnak.

- **A tanulmányok gyorsításán alapuló stratégiák**

A kiemelkedő képességű tanulók egyik legfontosabb jellemzője az, hogy rövidebb idő alatt képesek felfogni és feldolgozni az új információkat. Erre alapoznak a gyorsítási stratégiák, melyek lényege, hogy hozzáigazítják a tanulás időtartamát a tehetséges tanulók képességeihez, biztosítva az egyéni ritmusnak megfelelő fejlődést. A tanulmányok gyorsítására alapozó szervezési formák: korai beiskolázás, „teleszkopizált programok”, pl. fokozatugrás, egybekapcsolt osztályok, hathetes nyári intenzív programok, „folyamatos programok” – olyan képzési formák, melyek nem tanulmányi évekből állnak, hanem szintek, egységek rendszere (a ciklusokon belül a különböző szinteket minden diák saját ritmusának megfelelően éri el), olyan programok, amelyekben csak egy bizonyos tantárgyra vonatkozik a gyorsítás, tutorrendszeren alapuló program, távoktatási rendszerben megvalósuló program stb. Ugyanakkor a kiemelkedő képességű tanulókból álló speciális osztályok programjai is tekinthetők olyan programoknak, melyek a tanulmányok gyorsítását tekintik alapvető stratégiának.

- **A tananyag dúsításán, gazdagításán alapuló stratégiák**

Ennek a stratégiának a hívei azt hangsúlyozzák, hogy nem a tanulási sebesség, hanem a mély, átfogó jellegű tudás a fontos. Ezért azok a programok, melyek erre a stratégiára épülnek, kiegészítik, illetve bizonyos értelemben hozzáigazítják a normál iskolai tanterveket a tehetséges tanulók igényeihez, biztosítva ezáltal a kiemelkedő képességek fejlesztését. Míg legfontosabb előnye, hogy nem emeli ki, nem szakítja el megszokott környezetétől a tehetséges diákot, a legnagyobb veszélyt az esetleges túlterhelés jelenti. Bár látszólag ezek a formák a legkönnyebben beépíthetők a normál/regularis iskolarendszerbe, el-képzelhetetlenek megfelelő anyagi bázis és tehetséggondozásban szakképzett pedagógusok nélkül. Ismert formái a következők:

- Tehetséggondozó jellegű programok beiktatása a helyi tantervekbe.
- Műhelyek, szakkörök szervezése – iskolán kívüli tevékenységek, melyek érdeklődési területek szerint jönnek létre. Vezetőik pedagógusok vagy más szakemberek.
- Kutatási programokban való részvétel – a kiemelkedő tehetségű tanulók kutatási programokba kapcsolódnak be, vagy ilyeneket kezdeményeznek, ezáltal elmélyítik, kibővítik tudásukat, és ugyanakkor később jól kamatoztatható készségekre is szert tehetnek.
- Irányított egyéni tanulás – a tehetséges tanulókkal egy-egy szaktekintély foglalkozik (más néven tutor), főként konzultáció, tanácsadás formájában.
- Szakmai közösségek, körök munkájába való bekapcsolódás – a kiemelkedő képességű tanulók az érdeklődési körüknek megfelelő szakmai közösségek munkájában vesznek részt, például a tudományos ülésszakokon, konferenciákon, különböző tudományos jellegű programokba kapcsolódnak be stb. Az előző két forma is bizonyos fókig ide tartozhat.
- Nyári akadémiák, tematikus táborok szervezése – ezek a formák megfelelő alkalmat nyújthatnak bizonyos témák elmélyítésére vagy kiegészítésére, lehetőség nyílik külső szakemberek bevonására és csökken a túlterheltség veszélye.

Mindegyik stratégiának, mindegyik szervezési formának megvannak az erős és a gyenge pontjai. Túl az általános képen, mindig a meghatározott helyi kontextus jellegzetességei emelik ki a pozitívumokat, vagy tompítják el a negatívumokat. Ugyanaz a tehetséggondozó program egymásnak ellentmondó hatásokat válthat ki különböző kultúrákban, országokban, vidékeken, vagy akár iskolákban, osztályokban. Ezért sem létezhetnek általános „receptek” a tehetséggondozásban. Ez viszont nem kisebbíti az általános keret-programok, módszertani utasítások fontosságát, nem zárja ki az általános stratégiák kidolgozásának, kutatásának szükségességét.

TEHETSÉGGONDOZÁS EGY SZÓRVÁNYMAGYAR KÖZÖSSÉG SZEMSZÖGÉBŐL

A tehetséggondozás kérdésköre sajátos problémákkal bővül kisebbségi és ezen belül szórvány-helyzetben. Bár a közösség megmaradása és fejlődése szempontjából rendkívül fontos a kiemelkedő képességű tanulók korai felismerése és fejlesztése, a közoktatás által kínált lehetőségek kiaknázásában hátrányt jelenthet egy nemzeti kisebbséghez való tartozás. A szórványlét jellegzetes gondjai tovább szűkítik az alkalmazható tehetséggondozó stratégiák körét.

Mivel a tehetséggondozó programokat is csak a helyi jellegzetességek függvényében lehet értékelni, a következőkben a Temes megyei magyar szórványközösség szempontjából vizsgáljuk meg ezt a kérdéskört.

A 2002. évi népszámlálás adatai szerint Temes megyének 51 412 (7,58%) magyar nemzetiségű lakosa van. A magyar gyerekek kevesebb mint egyharmada tanul anyanyelvén. A megyében 23 óvoda, 8 I–IV. osztályos elemi iskola, 9 I–VIII. osztályos általános iskola, egy I–XII. osztályos önálló magyar tannyelvű középiskola és egy IX–XII. osztályos felekezeti középiskola van. Az óvodások száma 530 körüli, I–IV osztályban 433 tanuló, V–VIII. osztályban 403 tanuló, IX–XII. osztályban pedig 361 tanuló jár. A magyar tannyelvű óvoda- és iskolahálózat keretén belül 31 óvónő, 33 tanító és közel 120 tanár dolgozik.

A TEHETSÉGGONDOZÁS LÉTEZŐ FORMÁI

- Évtizedek óta működnek jól-rosszul a szakkörök.

- Versenyekre való felkészítés formájában folyik egyfajta tehetséggondozás, de ez inkább időszakos jellegű.
- Az utóbbi években volt néhány halvány próbálkozás arra, hogy a szakmai közösségek a tehetséges diákokat bevonják tudományos tevékenységeikbe, díjakat ajánlottak fel egyéni vagy kiscsoportos tudományos munkák elkészítésére.
- 1992-től speciális csoportok létesültek a temesvári Bartók Béla Elméleti Líceumban intenzív nyelvtanulás céljából.

Ezek a próbálkozások távolról nem jelentenek biztató perspektívát az anyanyelvükön tanuló, kiemelkedő képességű magyar tanulóknak. Tudatosan művelt tehetségkutatásra és -gondozásra van szükség.

A megfelelő szakmai háttér biztosítása és az anyagi bázis megteremtése bármilyen tehetségfejlesztő program feltétele. Ezekon kívül szórványhelyzetben az alacsony tanulólétszám jelenti a legnagyobb gondot: nem hozhatók létre speciális iskolák, osztályok (egy iskolán belül általában nincsenek párhuzamos magyar osztályok), sok helyen csoportok sem (az osztályok többségében 10 körüli az osztálylétszám) a megfelelő számú tanuló hiánya miatt. A gyorsítás elvére épülő formák sem jelenthetnek alternatívát ebben a helyzetben. Tehát, kizárásos alapon, csak a dúsitásra alapozó formák jöhetnek számításba. Ezek közül a helyi tantervek biztosíthatják azt a keretet, amelyben kiépíthető egy tehetséggondozó program váza, melyet megfelelő módon kiegészíthetnek a többi formák (szakkörök, műhelyek, kutatási programok, tutorrendszer, nyári akadémiák, e-learning csoportok stb.).

HELYI PROJECT–TÁLENTUM

A terv fő célja a tehetséggondozási program megvalósításához szükséges előfeltételek megteremtése. Ennek érdekében a következő részfeladatokat határoztuk meg:

- a pedagógusközösség megnyerése, felkészítése, bevonása a program megvalósításába;
- a kiváló képességű tanulók kiválasztása (két lépcsőben);
- a különböző műveltségi területeknek – nyelv és kommunikáció, matematika, természettudományok, társadalomtudományok, technika – megfelelő differenciált curriculumok kidolgozása, a megfelelő oktatási formák kijelölése;
- a program tényleges megvalósításához szükséges humán, információs, anyagi és pénzügyi erőforrások feltérképezése.

4.3. Speciális oktatás anyanyelven

Temes megyében nincs intézményes kerete az anyanyelven történő speciális oktatásnak (minden szóránymegyében ugyanez a helyzet). A Temes megyei anyanyelvű speciális oktatás egyetlen (szakmai) kapaszkodója a Bartók Béla Elméleti Líceumban működő pszichológiai és logopédiai kabinet, mely egyet-len szakembert (egy pszichológust) foglalkoztat. A kabinet munkájának hatékonyabbá tétele szempontjából fontos volna egy legalább három szakemberből (pszichológus, logopédus és gyógypedagógus) álló csapat alkalmazása, hiszen a kabinet nyújtotta szolgáltatásoknak a teljes megyére (!) ki kell terjedniük. Ami az eddigi elképzeléseket, illetve konkrét megoldás-kereséseket illeti, a következőkről lehet beszámolni:

Több mint hat éve született egy olyan elképzelés, hogy legalább Temesvárott (tekintettel arra, hogy az elemi osztályosok számára nincs megfelelő kollégiumi rendszer) évenként induljon egy felzárkóztató jellegű kiegészítő osztály, minden évben más-más oktatási intézményben – a konkrét helyzetnek, elvárásoknak, igényeknek megfelelően. Ebbe az osztályba egy vagy két évig járhattak volna a gyerekek, ezután beépültek volna a hozzájuk közelebb eső magyar II. vagy III. osztályba. A „programvázlat” csak tervek szintjén maradt meg, egyrészt azért, mert nem volt meg az a törvényes keret, amelybe ez beilleszthető lett volna, másrészt pedig olyan mértékben csökkent a beiskolázott diákok száma, hogy az osztályok beindulása nagyon gyakran 1-2 gyereken múlt, így veszélybe került volna az amúgy is bizonytalan tagozatok megmaradása.

HIÁNYPÓTLÓ RÉSZMEGOLDÁSOK

- A rész megoldások közül legismertebb a tanítók által felvállalt tanítási idő utáni egyéni vagy kiscsoportos foglalkozások. A pszichológus által végzett felmérések és a tanító által végzett megfigyelések alapján a két szakember közösen kidolgozza azt a fejlesztő programot, amelyet a tanító valósít meg, időnként konzultálva a pszichológussal. Esetenként a fejlesztő foglalkozások pszichológiai módszerekkel egészülnek ki – amelyeket a pszichológus végez. A pszichológussal való szoros és hosszú távú együttműködés gyakorlatilag csak a temesvári iskolákban tanító pedagógusok esetében valósítható meg.
- Azok a temesvári iskolák, amelyekben (már négy éve) napközi program működik, a hiánypótlás egy újabb lehetőségét hasznosíthatják. Bár a napközi program elsődleges célja azoknak az anyanyelven tanuló I–IV. osztályos gyermekek családjainak támogatása, ahol a szülők munkahelyi kötelezettsége nem teszi lehetővé a gyerekek déli hazavitelét, illetve délutáni tanulásuk felügyeletét, ez a fajta foglalkozás lehetőséget nyújt a tanulási nehézségekkel küszködő gyerekekkel való differenciált foglalkozásra.

TOVÁBBI MEGOLDÁS-KERESÉSEK

A jelenleg még javaslat formájában lévő új közoktatási törvény (amennyiben hatályba lép) új megoldásokat kínálhat a problémára. A VI. fejezet (ez foglalkozik a speciális oktatás kérdésével) 46. cikkelyének 2. bekezdése szerint a speciális oktatásnak két komponense van: a sajátos intézményekben megszervezett speciális oktatás, illetve a hagyományos oktatási intézményekben létrejövő integrált speciális oktatás. Az utóbbi irányzat évek óta ismert, új eleme az, hogy a törvényjavaslat szerint erre a kisebbségi iskolákban is sor kerülhet.

4.4. A szakoktatás kérdése szórványban

A szórványvidéki szakoktatás kérdése egyike a legkényesebb kérdéseknek. Az alacsony diákszám az elsődleges oka annak, hogy nehéz a meglévő keretek közt a szakoktatási hálózatot létrehozni. Változó világunkban nehéz megtalálni azt az egy, legfeljebb két szakot, amelynek a létszám szerint létjogosultsága lenne. Ugyanakkor köztudott, hogy a hatékony szakoktatás igen pénzigényes, ezért az sem lehet életképes stratégia, hogy egy-egy kétevenként új szakokat indítsanak a magyar nyelven tanító iskolák.

AZ ELMÚLT ÉVTIZED SZAKOKTATÁSI FORMÁI

Az 1991/92-es tanévben indult (1994/95-ben végzett) az utolsó szakliceumi osztály az Electromotor Liceumban. Többévtizedes szakoktatási folyamat szűnt meg ezáltal.

Ugyanabban a évben indult – annak reményében, hogy egy keresett szak (autóbádogos) iránt nagyobb lesz az érdeklődés, új szaklíceumi osztály indult az Auto Iskolaközpontban, de egy évfolyamnál többet ez a kezdeményezés sem tartott.

Az 1993/94-es tanévben új szakképzési forma bevezetésével próbálkoztak: kétéves építőipariinas-osztályt sikerült elindítani, de két évfolyamnál többet ez a forma sem élt meg.

Az 1991/92-es tanévtől a Bartók Béla Elméleti Líceum is módosított az osztályok profilján. A szakoktatás szempontjából az akkor indított és azóta is jól működő és komoly érdeklődésre számíto köz-gazdasági osztály volt, mely jelen pillanatban az egyetlen szakoktatási forma a megyében.

A már említett formák mellett 1998/99-től különböző profilú posztliceális osztályokat hirdetett meg a Bartók Béla Elméleti Líceum (ez a líceum utáni 1–3 éves oktatási forma általában tandíjas). Az elsőként induló tanító- és óvóképző osztályokon (bár ez nem tekinthető hagyományos szakképzési formának) kívül a következők – 1999/2000-ben gazdasági profilú, 2000/2001-ben szociális munkás profilú – érdeklődés hiányában nem indultak.

Ugyancsak a szakoktatáshoz kapcsolódnak azok a felnőttek részére szervezett számítástechnika-tanfolyamok, amelyeket több ízben is megszervezett a Bartók Béla Elméleti Líceum.

A TÉMAKÖRBE VÉGZETT FELMÉRÉSEK

Az elmúlt hat-hét évben (a létező szakoktatási osztályok megszűnte után) a helyi pedagógusközösség rendszeres módon felméréseket végzett a VII–VIII. osztályos diákok, illetve szüleik körében arról, hogy hol szeretnének továbbtanulni, milyen iskolatípusban, milyen szakon és milyen indítékok vezérlik a választások megtételében. (Az 1998/99-es tanévtől rendszeres pályaaorientációs foglalkozásokon is részt vesznek a VII–VIII. osztályos diákok.) A felmérések általános tapasztalata az, hogy a szakoktatás iránt érdeklődő diákok érdeklődési köre rendkívül szerteágazó, nem sikerül kiválasztani egy (két) olyan szakot, amely vonzaná a szakoktatás iránt érdeklődőket.

LEHETSÉGES ALTERNATÍVÁK, TERVEK

- Tekintettel az érdeklődők nagy szakmai szóródására, úgynevezett „mozaik” osztály megvalósítását lehetne kezdeményezni, amely több – akár öt-hat – különböző szakosítást tenne lehetővé egy osztályon belül úgy, hogy a törzsanyag tanítása lenne közös, a szakképzés pedig csoportokban valósulna meg (pl. magyar végzősökből kikerült cégek hathatós közreműködésével).
- A szakoktatási hálózat régiószinten (Arad, Hunyad, Temes) való megtervezése bővítené a képzési lehetőségek táráát. Ennek feltétele egy megfelelő kollégiumi rendszer megléte.
- A jelenleg még javaslat formájában lévő új közoktatási törvény 34. cikkelyének 3. bekezdése annak a lehetőséget veti fel, hogy vidéki általános iskolák keretén belül is szervezhető inas-osztály. Temes megyében ilyenek megszervezésére Végváron és Óteleken lehet gondolni. A VIII. osztályt végzett és oktatási rendszerből kimaradt diákok körében végzett felmérések, valamint a környékbeli gazdasági tényezők alapján
- Fontos a posztliceális képzési forma megőrzése az oktatási kínálatban, további előtanulmányokat kell végezni annak felmérésére, hogy milyen szakok iránt van kereslet, milyen anyagi és emberi erőforrások állnak az oktatási hálózat rendelkezésére.
- A felnőttoktatás iránti igény nőni fog az elkövetkezendő időszakban, ezért fontos azoknak a feltételeknek a feltérképezése amelyek az anyanyelvű felnőttképzést lehe-

tövé teszik. Körvonalazódik egy olyan előtanulmány is, mely a kistérségekben kihelyezett tagozatokkal működő felnőttoktatási formák iránti igényt, illetve ennek megvalósíthatóságát vizsgálja. Egy ilyen jellegű project csakis azoknak a gazdasági tényezőknek a partnerségével képzelhető el, akik meghatározó szerepet töltenek be a kistérségi életében.

4.5. *A távoktatás adta lehetőségek – Teleházak beépítése az anyanyelvű oktatási rendszerbe*

Információs társadalmunk egy új oktatási formája – a távoktatás is fontos eleme lehet a szórványmagyar közösségek oktatásának. Ez a megoldás elsősorban a közösség azon tagjait integrálhatja az anyanyelvű oktatás rendszerébe, akik a hagyományos formákhoz nem férnek hozzá, de kiegészítheti a más oktatási formák által nyújtott szolgáltatásokat is.

A kérdéskör oly módon vált aktuálissá, hogy az elmúlt években Temes megyében is elkezdődött a Teleházak rendszerének kiépítése – jelenleg hét településen létezik Teleház. Ezek közül két esetet vizsgálunk: Újszentest, ahol létezik magyar tannyelvű óvoda és iskola, valamint Csák esetét, ahol a Teleház valósíthatná meg az anyanyelvű oktatáshoz való kapcsolódást.

MI A TELEHÁZ?

A Magyar Teleház Szövetség meghatározása szerint⁵ a Teleház egy sajátos infrastruktúra-intelligencia a helyi közösség szolgálatában, melynek elemei: modern kommunikációtechnika és vele együttműködő, modern irodai, számítás-, oktatás és egyéb technika; közösségi tér; szervezési képesség, kapacitás; lehívható szakértelem, tudás, információk.

A Teleház ott valósítja meg a kapcsolatot a jövővel, ahol a szükség óriási, de a lehetőség kevés, azaz a kistérségeken.

A TELEHÁZ SZEREPE AZ ANYANYELVŰ OKTATÁSBAN

A két vizsgált helyszín Újszentest, valamint Csák.

Újszentest egyike azon településeknek, ahol a magyarság szinte fele-fele arányban él. A településen magyar tannyelvű iskola és óvoda működik. Két hagyományörző csoport (táncsoport és népdalkör) is működik a községben. Az újszentesi Teleház elsősorban az iskola által biztosított anyanyelvű oktatást egészítheti ki, mélyítheti el, teheti gazdagabbá és vonzóbbá. Ennek elsődleges feltételei az ehhez szükséges számítógépes oktatóprogramok beszerzése, valamint a pedagógusok ilyen irányú továbbképzése. A Teleház által biztosított Internetes hozzáférés komoly segítséget jelent a pedagógusoknak (önképzési lehetőség stb.) és a diákoknak (érdeklődési kör bővítése, szélesebb körű informáltság stb.) egyaránt. Ugyanakkor helyet és infrastruktúrát biztosíthat különböző anyanyelven történő felnőttoktatási formáknak.

A Csákon élő magyarság a település lakosságának közel egynegyedét teszi ki. Helyesebb magyar származású lakosságról beszélni, hiszen a felmérések azt mutatják, hogy az asszimilációs folyamatok igen erőteljesek. A településen jelenleg nincs semmiféle intézményszerű anyanyelvű oktatási forma (legutóbb a 90-es évek elején volt ilyen irányú kezdeményezés, mely kudarcba fulladt). A római katolikus egyház szerepe jelentős a településen, az általa működtetett Caritas szervezet fontos gazdasági tényezője a községnek.

Csák esetében a Teleház esélyt biztosíthat a távoktatási anyanyelvi programokhoz való hozzáféréshez, ezáltal bekapcsolva a helyi magyarságot egy alternatív oktatási szolgáltatásba. Egy ilyen típusú program beindításának előfeltételei a következők:

- a helybéli lakosok magyar nyelv tanulása iránti igény szintjének növelése különböző helyi, illetve regionális rendezvények, anyanyelvi táborok, anyaországbeli kirándulások stb. révén,
- a fakultatív nyelvoktatás számára kidolgozott sajátos és differenciált oktatási anyagok (három – A, B, C – szint) átdolgozása távoktatásra alkalmas formába,
- annak a pedagóguscsoportnak a kialakítása, illetve képzése, mely a szükséges koordinációs, konzultációs feladatok ellátását biztosítja.

Ezek azok a minimum-feltételek, melyek teljesítésével lehetővé válna egy anyanyelvi távoktatási program beindítása kísérleti jelleggel. A pontosabb kép kialakítása, valamint a későbbi gazdaságosabb működtetés érdekében hasznos volna, ha ez a típusú kísérlet több (más megyei) szórványközösségben is elindulna.

Ó – óvoda. F – fakultatív csoport

Jelmagyarázat:

I – iskola, Ó – óvoda, F – fakultatív csoport

Niederhauser Emil

Az iszlám világ és a Nyugat

A gyűjteményes kötet először 1997-ben jelent meg német nyelven, két francia szerző kivételével a többi mind német, nyilván azért, mert a könyv eredetileg a német orientalisták kiadványaként jelent meg. A német dominancia előnye, hogy Said a maga híres könyvében csak az angol és francia gyarmatosítókat bírálta, a németeket nem. Az angol kiadáshoz készült előszó 1999. augusztus 1-jei keltezésű, tehát érdemben a 20. század végén zárja le a kötet vizsgálódásait.

Mohammed Arkoun és Udo Steinbach előszava az iszlám jelentéstartalmát vizsgálja. A vallást és a politikát itt el kell választani. Az 1970-es évek eleje óta szokás reislamizációról beszélni az ottani országok vonatkozásában. A Nyugat és az iszlám párhuzamára utalva azt emelik ki, hogy az iráni forradalom sok szempontból hasonló a franciához. Az USA afganisztáni politikáját elutasítják. Ha a Nyugat egyértelműen demokratikus lesz és az emberi jogok tisztelője, akkor nem kerül sor a Huntington-féle összeütközésre a civilizációk közt. Új keletű feszültségforrás a muszlimok nagy tömegű jelenléte a nyugati világban. A feszültségek ellenére a szerzők persze a kulturális csere folytatását tartják alapvetőnek.

A kötetet szerkesztő Kai Hafez bevezetője *Az iszlám és a Nyugat* címen az átpolitizált állásfoglalások konfliktusáról szól. Az Öböl-háború, Algéria és Bosznia után ma (vagyis 1997-ben!) a kapcsolatokat valóban válságok terhelik. Viszont Huntingtonnal ellentétben úgy látja, hogy a két civilizációban sok alapvető hasonló elem található: ilyen az egyistenhit és a görög kulturális, történeti örökség. A fundamentalisták sem akarnak visszatérni a középkorba. A vallás és a hatalom mindkettő esetében két különálló dolog. Az iráni forradalomban is akadt sok radikális elem, minden fundamentalizmusa ellenére. A fundamentalizmus voltaképpen csak identitáskeresés, ami sokféle politikai formát ölthet. Nem két különálló világról van szó, mindkettő a maga identitását keresi. A köztük lévő konfliktusok miatt elidegenedés következett be. A tisztelet kinyilvánítása helyett Keletről kritika hallatszik: a nyugati materializmus, az önzés, a keresztény humanizmus helyett az embertelenség az uralkodó. A Nyugat materialista, a Kelet spiritualista, mondják. Sokszor valamiféle eltorzított kommunikáció a félreértés alapja. Az összetűzések helyett a reálpolitikára kell a hangsúlyt helyezni. Erre reális alapot ad, hogy a politika és a gazdasági kapcsolatok tulajdonképpen erősek. Valamiféle détente-ra, oldódásra volna szükség, hogy az elitek mellett – mindkét oldalon – a média is legyen a megértés eszköze. Az összeecsapás így elkerülhető.

Az első nagyobb rész az alapkérdések körül forog. Reinhard Schulze hagyomány és modernitás problémáját vizsgálja meg az iszlám vonatkozásában. Az iszlám a Max Weber-i fogalmakban a patriomizálizmussal tekinthető azonosnak. A hagyomány nem képes a realitások ábrázolására. Az iszlám modernizálás viszont önellentmondás. A posztmodern kriticismus nyugaton is szembefordul a modernitással. Ez voltaképpen az eurocentrizmus egyik megnyilvánulása. Az 1650 és 2000 közti iszlámot kell kutatni. De ha a modernitáson egy bizonyos konkrét korszakot értünk, akkor ilyen létezik az iszlámban is.

Guðrun Kræmer az iszlám és Európa kölcsönös gyanakvásából indul ki. Az iszlámból hiányzik a tolerancia; szekularizálódnia kellene. Persze az Iszlám nem létezik, csak sokféle iszlám. Az iszlám egyszerre vallás és állam. A modernitást kellene islamizálni? A

szabadság és az egyenlőség elvét még be kell illeszteni az iszlám gondolkodásba. Ma sincs egyetemes modell egy iszlám államra, talán még az elnöki köztársaság rendszere felene meg neki leginkább. A képviseleti elv és a többségi elv ugyancsak beleillesztendő az iszlámba. A továbbiakban Európa és az iszlám közt kölcsönös kritikára van szükség.

Heiner Bielefeldt az emberi jogok régi vitatémáját exponálja az iszlám vonatkozásában. Ebben a vonatkozásban az iszlám nem tekinthető nyugatinak, mert noha az emberi jogok kérdése itt sajátos értelmezést nyer, azért az iszlámban is sokféle változata létezik. Van vallási eredetű autoritárius értelmezése az emberi jogoknak. A nők egyenjogúságát sehol sem mondták ki. A sariát, az egyházi törvénykönyvet pragmatikusan összeolvasták a modern jogi fogalmakkal. A saria és a Korán is alapos kritikára vár. A vallást és a politikát az iszlámban is világosan el kellene választani. Egyiket sem szabad többé monolit blokknak tekinteni.

Irmgard Pimm a muzulmán nők helyzetében bekövetkezett változásokat veszi vizsgálat alá. A nyugatnak igen egysíkú, hamis képe van a muszlim nőkről, különösen a számos muzulmán országban visszaállított kötelező fátyolviselet óta. Az iszlamisták között akadnak nők is. Számolni kell a Németországban élő 2,5–3 millió muszlimmal. A Korán szerint a két nem egyenlő. Az iszlámban különben is nem a személy, az egyén a fontos, hanem a személy és a közösség uniója. A muszlimok közt is akad híve a nők felszabadításának, elegendő talán Kemal Atatürkre hivatkozni.

Ma a kollektív muszlim identitás visszaállítása van napirenden. Thomas Scheffler a félelem keleti és nyugati változatait veszi sorra. 1945 óta az erőszaknak négy formája jelent meg: 1. felkelés az idegen uralom ellen; 2. nyugati intervenció valamelyik országban; 3. konfliktusok az 1945 után alakult új államok közt; 4. konfliktusok az egyes államokon belül, erről a szerző hosszú listát állít össze. De voltaképp ide tartoznak a katonai puccsok, meg fundamentalista mozgalmak is. A típusok persze keverednek. Az alapvető közös ok a demokrácia hiánya. A mai terrorizmust nem a jakobinus vagy a bolsevik értelmezés szerint kell értelmezni. A 16. század óta a nyugaton az erőszak az állam monopóliuma volt. Persze alapjában minden kultúra a félelem kultúrája: a nyugati a Hobbes-féle Leviathan, az állam: szörnyeteg, a keleti a törzsi jellegű. Az európai felfogás szerint a nem állami erőszak tiltott cselekedet. Az autoritárius államok könnyebben hajlanak az erőszak elfogadására. A Közel-Keleten a terrorizmus elítélése helyett a demokráciát kellene erősíteni. Az itteni autoritárius rezsimek voltaképpen a nyugati támogatás eredményeként jöttek létre.

Volker Nienhaus az iszlám közgazdasági elméleteket mutatja be. Nincs egységes iszlám gazdasági rendszer, ahogy szokás mondani. A Korán már az első kalifák óta sokféle-képpen magyarázható. Vagyis a gazdaságról szóló elméletekben is sokféle álláspont létezik. Kétségtelen, hogy az eredeti tanítások tiltották a kamat szedését. Ma többféle álláspont ismeretes. Van, ahol továbbra is az éles elutasítás az uralkodó. Van, ahol elméletben ezt fogadják el, de elismerik a magántulajdont és a szerződéseket elvét. Létezik olyan elmélet, amely elfogadja a profit alapelvét, azzal a megszorítással, hogy a profitot szociálisan hasznos beruházásokra kell fordítani. Van olyan álláspont is, amely nyíltan nem ellenzi ugyan a kamatot, érdemben mégis a tilalom mellett van. A kölcsön helyett a bank vásárolja meg a befektetni kívánt javakat, és azután magasabb áron adja el az igénylőnek. A gyakorlatban Pakisztán, Irán és Szudán kivételével a kamatot mindenütt elfogadják. A nyugati gazdaságokkal mindenben együttműködnek. Ezt viszont sokan nem fogadják el. A kamattilalom tehát nem monolit dogma, 1950 óta megtört jelenség. Megvitatása viszont továbbra is tilos, holott éppen erre lenne szükség.

A második nagyobb rész országok szerint tárgyalja a kérdéseket. Annette Jünemann Algéria példáját veszi elő. 1988 óta itt gyakorlatilag polgárháború folyik, 1992 óta 80–120

ezer halottal; az áldozatok zöme civil. Bendzselit elnök 1989-ben bevezette a többpárt-rendszert, valójában az 1990-es parlamenti választásokon a győztes a FIS (az Iszlám Üdvözülés Frontja) a helyi választásokon, 1991-ben a parlamentiekben is nagy többségbe került, s ezen a helyzeten változtatott a katonai puccs. Az értelmiség az iszlám és a katonaság közé van beszorítva. Üldözik az értelmiségieket, az iszlámpártiak meg is ölik őket. 1995-ben Rómában az ellenzéki irányzatok összefogtak, 1996-ban alkotmányos reformot valósítottak meg, a hatalmi ágak megosztását viszont megszüntették. Az állami rend alapja az iszlám. Az 1997-es választások ellenére továbbra is dúl a polgárháború. Európa viszont hallgat arról, hogy az országban nincs demokrácia, az Európai Unió szeretne itt befolyáshoz jutni. Algéria továbbra is megtartotta sajátos kapcsolatát Franciaországgal. A Barcelonában megtartott kongresszuson a különféle irányzatok megegyeztek abban, hogy partneri összefogás kell a terrorizmus, a kábítószeres elterjedése és a szervezett bűnözés ellen. Viszont a demokratizálás és a stabilizáció itt is, mint minden autoritárius államban kölcsönösen kizárja egymást. 1998-ban az Európai Unió megpróbált beavatkozni, az EU három, egymást váltó elnöki küldöttsége jelent meg Algériában, akiket parlamenti küldöttségek is követtek, de egyik beavatkozás sem ért el lényeges eredményt.

Andreas Rieck A Nyugat-barátból Khomeini alatt ősi ellenséggé vált Irán helyzetéről számol be. A korábbi európai gyámkodás, az angol–oroszlányos uralom, majd a sah kormányzata utáni logikus ellenhatásként jelentkezett az Európa-ellenesség. Khomeini kezdeti bizonytalankodás után nyíltan konfrontálódott Európával. Az 1979-es iszlám alkotmány is egyértelműen Amerika ellen fordult, mert az USA Izraelt támogatta. Az Irakkal folytatott nyolcéves háború félmillió halottat követelt. Libanonban megalapították a Hezbollah terrorista szervezetet. Rafszandzsani elnöksége 1989 és 1997 közt még nem jelentette a forradalom lezárását. Oroszország sokáig fegyvert szállított Iránnak. Khatemi 1997-es elnökké választása nyitást jelentett, de nem a nyugat utánzását. A nyugati közvélemény az irániakban továbbra is csak fanatikusokat lát. Az EU által kezdeményezett dialógust az amerikaiak bírálják.

Sonja Hegasy Egyiptom, Marokkó és általában az arab világ alakulását vizsgálja az 1989/91-es változások óta. Marokkóban lassú liberalizálódás indult, a nyugat itt a civil jogok megvalósítását kéri számon. Egyiptomban már a civil társadalom kezdeteiről lehet beszélni. 1997-ben egyiptomi küldöttség is részt vett a Koppenhágában tartott arab–izraeli találkozón, de ezt az országon belül hevesen elleneztek. Lassan kezd kiépülni valamiféle bizalom a kormány és a civil szervezetek közt. Ebben „jobb” családokból való fiatal aktivisták is közreműködnek. Erhard Franz az iszlám és a szekularizmus törökországi viszonyát vázolja fel. Kemal a török nemzeti ideált vetette be az iszlám ellen. De 1938-ban bekövetkezett halála után visszatért a politika a vallás kötelékébe, az utóbbit a kultúrával azonosították. Az 1982-es alkotmány nem vallási alapra helyezkedett, de a politikusok a gyakorlatban mégis felhasználják az iszlámot. 1996-ban Erbakan személyében (a Jólét Pártja) ismét muszlim párt került a hatalomba, ő az első muszlim miniszterelnök, Cillerrel lépett koalícióra. A nyugat-ellenes álláspontok radikalizmusát mérsékelte. De 1998-ban Erbakant kizárták a parlamentből. A síiták valójában világi kormányt akartak. 1990-ben a zűrzavaros politikai helyzetben a katonaság vette át a hatalmat. A (még 1936-ban létrehozott) Biztonsági Tanács 1997-ben követelte, hogy a kormány lépjen fel az iszlám radikálisok ellen. A harc ma is folyik. A külpolitika az egyéb iszlám országok felé orientálódik, de ez nem vallási kérdés.

2,4 millió török állampolgár él Nyugaton, ebből 1,9 millió Németországban. Körükben erős az iszlám hatás. Catherine Samary a boszniai helyzetet próbálja meg világossá tenni. 1968-ban a titói rendszer elismerte az itteni muszlimokat külön nemzetnek. 1918 után a jugoszláviai muzulmánok Jugoszlávia egysége mellett foglaltak állást, mert a horvát uszta-

sa-államban üldözték őket. Az 1974-es alkotmány óta három nemzet él Boszniában, a szerb, a horvát és a muzulmán. 1991 óta általánossá vált a bomlás, minden oldalon a nacionalisták kerültek az előtérbe. Létrejött egy szerb–horvát osztozkodás lehetősége. A daytoni egyezményrel a boszniai muszlim vezér, Izetbegović voltaképpen veszített. Az itteni muzulmánok nem igénylik a többi muzulmán támogatását, a nyugatban viszont csalódtak.

Alexander Flores a hatnapos háború óta eltelt időszakban elemzi Izrael és a muszlimok viszonyát. Izraelnek mindenképpen szüksége van a nyugati védelemre. Az 1973-as háborúban az arabok kerültek előnyös helyzetbe. 1988-ban titkos tárgyalások eredményeként a Palesztin Nemzeti Tanács elismerte Izrael létét, 1993-ban megegyeztek egyes lényeges pontokban. Utána részmegállapodások következtek, öt éven belül kellett volna teljes megegyezésre jutni, ez azonban folytonosan halasztódott. 1996-ban létrejött egy választott palesztin tanács. A Hamasz ellenzékbe vonult. Az 1993-as oslói egyezmény kevésbé lett fordulópont, mint várták. 1989/90 óta Izrael ismét fölénybe került. Az oslói megállapodás nem lehet minta.

Henner Fürtig Irak helyzetét tárgyalja mint egyfajta Gölemet, amit az 1916-os Sykes–Picot-féle egyezményrel a Nyugat hozott létre. 1958-ban nyerte el önállóságát, a lakosság 55%-a síita, csak 45% szunnita, de ezen belül csak 20% az arab, a többi kurd. Az 1968-as puccs révén a Baath-párt került uralomra. 1979 óta Szaddám kezében van a hatalom. Az 1980–1988 közti háború Iránnal 200 ezer halottat követelt. 1990-ben Irak elfoglalta Kuvaitot, 1991 márciusában, a nyugati közbelépés kapcsán síita és kurd felkelés tört ki. A síiták a konfliktusban nem álltak Irán oldalára. Valamiféle liberális és világi alkotmány lenne a megoldás.

Rainer Freitag–Wirminghaus a muszlim ateizmus kérdését vizsgálja. A közép-ázsiai és kaukázusi iszlám országok az 1989/1991-es változásig egyfajta szürke zónát alkottak, csak ezután irányult rájuk a figyelem. Az itteniek a szovjet rendszer mellett álltak, féltek a fundamentalizmus terjedésétől. Az orosz befolyás továbbra is erőteljes, hiszen mind-egyik állam tisztikara érdemben oroszokból áll. A tradicionalizmus, a modernizmus és a szekularizáció sajátos identitást adott az itteni lakosságnak. A térség nem egységes. Az 1970-es évektől bontakozott ki itt az iszlám reneszánsz. Ma még a nyugati orientáció az uralkodó. A pántürkizmus valamiféle nemzeti büszkeséget is megalapoz. A nyugati orientációt mutatja a cirill írásmód lecserélése a latinnal. Oroszország továbbra is a fő partner. A közép-ázsiai olaj iránt nyugati érdeklődés is mutatkozik. A terület konszolidációját csak a FÁK, vagyis Oroszország tudja biztosítani. Ezt a területet a Nyugat orosz–kínai–iszlám érdekeltségű régióknak látja. Általában elnöki köztársaságok az itteni államok, ez alól csak Grúzia és Örményország a kivétel. Munir D. Ahmed Pakisztán „iszlám” atombombáját emlegeti, valóban az első muszlim állam, amelynek 1998 óta atombombája van (Indiának már 1974 óta). A saját erőből végrehajtott atomfegyverkezést az Indiától való félelemmel indokolják. De nem más iszlám állam kérésére készült, és nem is vallási fanatikusok kezébe került az atombomba.

A kötet minden egyes tanulmányát elég részletes bibliográfia egészíti ki. A szokásos angolszász rendszerű mutató, érdemben tárgymutató mindössze négy oldalt tesz ki.

Az általános kérdéseket tárgyaló tanulmányok többnyire tanulságosak, és bizonyos értelemben maradandónak tekinthetők. Az egyes államok problémáit elemzők viszont világosan mutatják a befejezetlen folyamatokat tárgyaló jelenkortörténet hiányosságát. Elég csak az Irakkal foglalkozó fejezetre utalni.

(The Islamic World and the West. An Introduction to Political Cultures and International Relations. Ed. by Kai Hafez. Leiden–Boston–Köln, 2000, Brill. XVI. 246 p. Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia, Vol. 71.)

Észak-Írország az 1994-es tűzszünet után

A könyv két szerzője, Mike Morrissey és Marie Smyth már kiadott egy kötetet az 1990-es évek elejéig történt eseményekről, az itteni áldatlan harcokról. Az 1994. április 11-én, nagypénteken kötött tűzszüneti egyezmény viszont egyáltalában nem vetett véget az elenségeskedésnek. (A dátum miatt szerepel a könyv címében a nagypéntek.)

1994 után bizonyos mértékig mégis új helyzet állt elő, ezért látta úgy a szerzőpáros, hogy érdemes az utóbbi évek fejleményeit áttekinteni. Az angol kormány maga kezdeményezett kutatásokat az áldozatok és a veszteségek felmérésére. Persze az észak-ír kérdésben igen nehéz pártatlannak lenni. A másfélmilliós lakosságból 3500 a harcokban elesettek száma, ez ezer főre számítva 2,25, ami nemzetközi összehasonlításban nem kirívó adat. A sérültek száma – hivatalos közlés szerint – 40 ezer körüli, de valószínűleg ennél több ember sebesült meg. Az angol kormány Sir Kenneth Bloomfieldet bízta meg a veszteségek felderítésével, aki munkájáról jelentést is készített. Bizonyosra vehető, hogy a lakosságból mindenkit ért valamilyen anyagi vagy lelki károsodás. Szokták mondani, hogy a szenvedés javítja az erkölcsöket, de ezt a tételt a két szerző hitelt érdemlően cáfolja. A teljes megbékélést inkább a kívülről jövő sürgetik, formája még bizonytalan.

Az általános áttekintést nyújtó I. rész után a II. rész az áldozatok számát próbálja megállapítani. Ez nem könnyű feladat, mert továbbél az alacsonyabb szintű erőszak valamilyen formája. Az egyezmény végrehajtása nehezen halad, mert például a fegyverek leadására vonatkozó előírást az IRA emberei nem tartották be, ezek után a másik fél sem szorgoskodott ebben. A békefolyamatot mindkét részcsoport az elitek szorgalmazza. Viszont az egyezmény értelmében szabadon engedett fegyveres alakulatok emberei folytatják a harcot. Végeredményben már több mint 30 éve állandósult a harc. Nem a protestánsok voltak az első áldozatok, mert a közel 600 elesett katona zöme nem észak-írországi volt. Itt a szerzők 3700-ra teszik a halottak számát, ennek egy százalékáért felelős a rendőrség, a rendfenntartó szervek. Az írek több katolikust öltek meg (holott maguk is katolikusok), mint amennyi a rendőrség fegyvereitől elesettek száma.

A szerzők fontosnak tartják a cselekmények helyszínének a vizsgálatát, mert az emberek általában a helyi eseményeket tartják számon. Három helyszínt választottak ki, mindegyiknél rövid történeti és demográfiai áttekintést is adnak. Az első példa maga a főváros, Belfast, ahol 1971 és 1991 közt a lakosság lélekszáma egyharmaddal csökkent. Az áldozatok közül 16% a 65 éven felüli, ez igen magas arány. A város felekezeti megoszlására is hoznak a szerzők adatokat, a nyugati terület inkább katolikus, a keleti inkább protestáns. Az öldöklések 40%-a itt következett be, holott a főváros népessége az egész lakoságnak csak 20%-át teszi ki. A halottak több mint fele az első hét évben esett el. Az északi és a nyugati városrészekben volt a legtöbb halott, erről részletes statisztikát közölnek a 30. lapon. Keleten jóval valószínűbb volt a katolikusok halála, mint a többi városrészben. A halottak nagy többsége polgári személy volt. A másik bemutatott helyszín, a katolikusok által Derrynek, a protestánsok által London-derrynek nevezett város, amelynek lakosai főleg katolikusok. Itt indultak meg az első tárgyalások a tűzszünet érdekében. A halottak száma itt 252 fő, akik zömmel az első években estek el, főleg katonák és rendőrök. Az emberölések kétharmadát az írek követték el. A harmadik helyszín Dungannon, itt volt 1968-ban az első polgárjogi felvonulás. Itt az áldozatok fele-fele arányban oszla-

nak meg a katolikusok és az észak-írek között. A helyi vélemény szerint az írek okozták a legtöbb halált. A bűnösség bélyegét nemcsak a felekezeti hovatartozástól, hanem a lakóhelytől függően is osztják.

A szerzők külön fejezetben foglalkoznak a felekezeti indíttatású gyilkosságokkal. Ez a legtöbb és leggyakoribb eset. A könyv megírásának évében a katolikusok többségben vannak ott, ahol korábban kisebbségben voltak. Mindkét oldalon akadt több egymás ellen is harcoló paramilitarista alakulat. Egyébként itt a civil áldozatok száma kétezer, a katonaságé ezer és hétszáz a paramilitarista alakulatoké. Az áldozatok többsége férfi és katolikus az egész tartományban. A legtöbb halált az agyonlövés okozta. Az áldozatok többsége 20–39 éves, a többségük 1972–1979 közt esett el. Az esetek 70%-ában a lojalisták (vagyis a protestánsok) az okozók, fundamentalizmusuk miatt, mert ostromlottaknak érzik magukat, az őszövétségi analógia alapján a választott népnek tekintik magukat. A protestánsok hajlanak inkább a felekezeti jellegű gyilkosságra. A két fél persze kölcsönösen demonizálja egymást. Nem az identitás, hanem a viselkedés a gyilkosság oka.

A további fejezet a fiatalok arányát kutatja az áldozatok közt. A 19–20 évesek a legnagyobb számot képviselik az áldozatok közt. Az áldozatok több mint a fele 23 éven aluli. A 25 év alattiak 48%-a katolikus, a 18 alattiak esetében ez az arány majdnem 74%. A fiatalok közt is férfi a halottak zöme. Ez vezet oda, hogy egyre többen csatlakoznak az illegális fegyveres alakulatokhoz. 18 évesnél fiatalabbak is voltak számosan, 1972-ben a legtöbben (18 fő, egy részük gyerek). De őket is bevonták a hadseregbe: elsősorban kődobálással, lincseléssel vették ki részüket a harcokból. Hogy a motivációban mennyi az egyéni veszteségek és traumák szerepe, mutatja egy 15 éves leány példája, akinek 11 éves korában agyonlőtték a vele gyalogló nénijét – a holttest a kigyerekre esett. A nagy zűrzavarban meg is feledkeztek róla, de egy év múlva egy fegyveres megjelent a lakásban és agyonlőtte nagybátyját. A lány anyjával és kisebb testvéreivel együtt a konyhából látta a jelenetet. Két évvel később a fivérét lőtték agyon. A részvétel persze sok esetben az anyagi körülményektől is függ, a szegényebbek gyakrabban kapcsolódnak be a harcokba. Az átélte borzalmak hatására a fiatalok közül sokan abbahagyják az iskolai tanulást. Korán hozzászoknak az erőszakhoz.

A III. rész a felmérések eredményeit összegzi. A szétküldött kérdőívekre 1346 fő adott választ, ők összesen 4513 fő adatairól számoltak be, olykor mélyinterjúk formájában. A válaszolók kétharmada 25–59 közötti korú, vallását tekintve katolikus. Majdnem 90%-ának még a rokonságában sincs felsőfokú végzettségű személy. A szerzők itt részletes táblázatokat közölnek azokról, akik személyesen szenvedtek el erőszakot. Arról is készült kimutatás, kitől kaptak segítséget: több esetben a családtól. A szegregált területeken, ahol tehát csak az egyik vagy a másik felekezet lakói vannak túlsúlyban, ott több az erőszak. Nemek szerint alig van különbség a két felekezet közt, a katolikusok a „legérintettebb” kategóriában vannak többségben, a protestánsok a „kevésbé érintett” kategóriában.

Külön fejezet tárgyalja a sokszerű tapasztalat és a szélsőséges hatás fogalmait. A tapasztalat és a hatás foka nem egyenesen arányos egymással. A 121–124. lapon sorolják fel hosszan a kérdéseket, amelyeket ezekre vonatkozólag feltettek. A katolikusokra intenzívebben hatottak az események. Azok közt, akiknek életében az események nyomán teljes változás következett be, azok 90%-ának volt különleges tapasztalata az erőszakról. A 135. lapon grafikusán ábrázolják az élmény hatását. Az interjúalanyok eleinte nem becsülték a komoly tapasztalatokat. A 146. lapon megint grafikus ábra található a különböző tényezők egymás közti viszonyáról és hatásáról.

A fiatalok tapasztalatait külön fejezet összegzi. 1999-ben ezer 14–17 év közötti fiatal kérdeztek meg kérdőíves formában, olyanokat tehát, akiknek még nincs szavazati joguk.

Az iskolák is általában szegregáltak, ami fontos szempont az értékelés során. A leginkább érintett fiatalok azok, akiknek a szülei fogságba estek. Ebben a korcsoportban részben megértést lehet tapasztalni a másik fél irányában, de másrészt igen erős haragot is. A 160–166. lapon találhatunk táblázatokat a sérelmek különböző fajtáiról. A megkérdezettek 32,1%-a látta egyszer, amikor valakit megöltek vagy erőszakot követtek el valakin, az ennél több közvetlen tapasztalat ritkán fordult elő. A sérelemért a felelőst többnyire a másik félben találják meg. A megkérdezettek 42,3%-a úgy látja, hogy mindennapjaikat érintette a háború, 4,2% szerint tönkretette őket, 5% szerint megváltoztatta az életüket.

A IV. rövid rész a következtetéseket vonja le: sokan úgy vélik, az igazság az ilyen ügyekben nehezen ragadható meg. Egy biztos: a legtöbbit a legszegényebbek szenvedték. Sokan szívesen felejténeék, de képtelenek erre. Egyetértés van abban a tekintetben, hogy olyan emlékképekre lenne szükség, amelyek elriasztanak a további erőszaktól.

A függelékben található a veszteségek felméréséről szóló módszertani beszámoló, a kérdőívek bemutatása és teljes szövege. A kötetet rövid bibliográfia és tárgyszómutató zárja.

A szerzők feltételezték, hogy az olvasó ismeri már a témáról írt korábbi kötetüket, és tájékozott az egész észak-ír kérdéskörben. Ebben az esetben olyan szociológiai jellegű feldolgozással van dolgunk, amelyben akár két tizedesnyi pontossággal számszerűen meghatározunk olyan értékeket vagy vonnak le kvantitatív módszerekkel következtetést, amelyeket nagy valószínűséggel eleve el lehet találni az alapadatok ismeretében.

(Mike Morrissey – Marie Smyth: Northern Ireland After the Good Friday Agreement. Victims, Grievance and Blame. London – Sterling, Virginia, 2002, Pluto Press, XIII, 247 p.)

Lukácsné Bajzek Mária

Délszláv urbáriumok

Az utóbbi évtizedben a magyarországi szlavisztikai kutatásokban előtérbe került a XVIII. század második felének korszaka. Elegendő emlékeztetni Nyomárkay Istvánnak az *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál* (Lucidus, Budapest, 2002.) című művére, amelyben a jeles szlavista azt vizsgálja, hogy a XVIII. század nyolcvanas éveitől elterjedt bécsi kiadású *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* német grammatika miként hatott a magyar, a horvát, a szlovák és a szlovén nyelvtanokra.

Az úrbérrendezés szlovák és ruszin kéziratok és nyomtatott forrásait korábban bemutató Udvari István ezúttal a tereziánus reguláció magyarországi délszláv nyomtatott dokumentumait tárja a tudományos közvélemény elé. Köztudott, hogy az úrbérrendezést az 1765–1766-os parasztmozgalmak sietették, de része volt ebben a bécsi udvar által megkezdett reformokhoz szükséges adóalapnak, vagyis a jobbágyság védelmének is. A szerző a bevezetőben idézi Mária Teréziának azt az 1766. április 26-án, majd június 14-én kelt patensét, amelyben megint az elégedetlenkedő jobbágyságot: „...ezen királyi kemény patens parantsolatunkat adjuk saját nyelvekre is, hogy tudni illik senki magát ennek utána tudatlanságával ne mentesse...” Az Udvari István által egy kaj-horvát és három što-horvát változatban fellelt patens idézett mondata a nyelvi valóság, a nyelvi különbségek realista tudomásul vételének korai szép példája.

A szerző tizenegy nyomtatott urbáriumot tárt fel, s ezeket rövid kommentárokkal és szöszedetekkel fakszimilékben is közli. Miután az urbárium két változatban készült, az egyik a kilencedet természetben, a másik pedig a kilencedet pénzen megváltó falvak számára, így ezekből a délszláv nyelvű urbáriumokból is két-két változat létezik. Nyelvi besorolásukat Udvari ekképp adja: két szlovén/horvát nyelvű, négy kaj-horvát nyelvű, kettő Raguza környéki, illetve tenger melléki ije-ző, je-ző što-horvát nyelvű, kettő szlavóniai i-ző što-horvát kultúrnyelven írott, egy latin betűs horvát/szerb nyelvű. Ez a tizenegy urbárium lehetővé teszi, hogy általa vizsgálhatóvá váljon „öt XVIII. századi délszláv kultúrnyelv (Rába-menti szlovén, kaj-horvát, két što-horvát és latin betűs szerb) helyesírási, nyelvi hagyománya”. A szerző nem vállalkozik az úrbéri nyomtatványok nyelvezetének és helyesírásának elemzésére, és nem is érinti a nyelvi besorolásukkal kapcsolatos problémákat sem. Meglehetősen elnagyoltnak és pontatlannak tűnik az olyan nyelvi meghatározás, hogy szlovén/horvát és horvát/szerb. A Rába-menti szlovén kultúrnyelv helyett inkább muravidéki vagy tótsági kultúrnyelvről kellett volna beszélni, hiszen a XVIII. században a terület megnevezése Tótság (szlovénul Slovenska okroglinja) volt. A szerző által tárgyalt korszakban a horvát, a szerb és a szlovén nyelv és ezek nyelvhasználata már világosan elkülönültek egymástól, így pontosan tudható, hogy abban a korban egy adott szöveg melyik nyelven vagy nyelvi változatban készült.

Udvari István kitűnő korrajzot ad arról, hogy Mária Terézia és fia, II. József felvilágosult abszolutista uralkodása idején miként értékelődnek fel a Magyar Királyságban élő népek nyelvei, s a modernizáció révén miként válik lehetővé a nemzeti nyelvű műveltség megalapozása. Az ekkor keletkezett úrbéri nyomtatott dokumentumok pontos betekintést adnak a kor társadalom- és gazdaságtörténetébe is, de igen értékes forrásanyagot jelentenek a jövőben a történeti nyelvészet, a névtan és a helyesírás-történet, valamint a nemzetiségi kérdés kutatói számára is.

Jelen forráskiadás jóvoltából a magyarországi szlavisztika ismét olyan nyelvi anyaggal gazdagodott, amelynek mélyreható nyelvi-nyelvészeti elemzésével a jövőben még árnyaltabb képet kapunk a kárpát-medencei népek közös múltjának egy roppant fontos és mozgalmas korszakáról.

(Udvari István: A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén I. Nyomtatványok. Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 2. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2003. 326 o.)

Állam és nemzet dichotómiája ma

Gecse Géza született riporter, aki szerény is, mert pusztán szerencsájének tulajdonítja annak az óriási forrásértékű anyagnak a létrejöttét, amelynek nyomtatott változatát veheti most kézbe az olvasó.

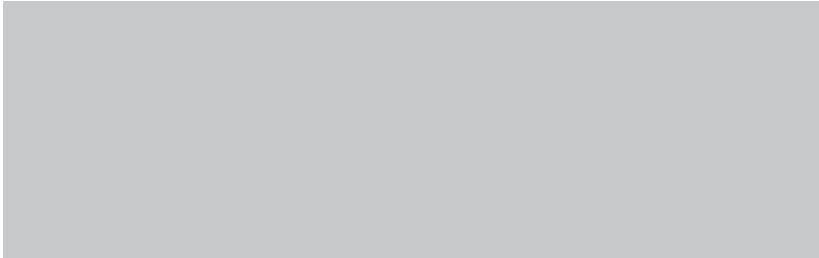
A szerénység annyiban indokolt, hogy a pálya kibontakozása, a Határok Nélkül rádióműsor megalapítása természetesen a rendszerváltozás időszakára esik, mikor is fordulat következett be a nemzetpolitikában is, és egyáltalán nyilvánosan szólni lehetett például a címben jelzett kettősségről (a kötetben közölt első riport 1991-es, az utolsó 2002-es keltezésű), annyiban viszont túlzó ez a visszafogottság, hogy Gecse kérdései – a közéleti széljárástól függetlenül – fontosak és pontosak, beszélgetőpartnerei kiválasztása pedig a műfajban szokatlan elmélyültségről és tájékozottságról tanúskodik.

Nézzük először a kérdéseket. A kötet címadása tudatos utalás Szekfű művére – annak alapeszméje miatt. Szekfű Gyula *Állam és nemzet* című gyűjteményes kötetének *Népiség, nemzet, állam* című tanulmányában – a nemzetiszocialista eszmék magyarországi behatolására reflektálva – 1934-ben a következőket vetette papírra: „Mit jelentene, ha elterjedne közöttünk is az a felfogás, hogy az államot is, nemcsak a nemzetet, egyazon származású és gondolkodású, népiségű, nemzettagok determinálják, s ehhez képest szörnyszülöttnek minősíthető az az állam, melyben különböző eredetű és jellegű népek ... együtt élnek?” Természetesen a Szent István-i állameszme érvényességéről, az állam- és nemzetfogalom szigorú szétválasztásáról van szó, ami Gecse Géza riportkötetének kormányzó elvévé emelkedik. És ezt töretlen következetességgel valósítja meg, akár közvetlenül Trianonról, akár aktuális nemzetpolitikai témákról, az alaptörvényekről, státustörvényről etc., akár kiemelkedő történelmi évfordulókról, az 1848-as és az 1956-os forradalmakról beszélget is riortalányaival. Ami pedig a beszélgetőpartnerek kiválasztását illeti, a népes mezőnyt áttekintve kitűnik, Gecse Géza e téren is a nehezebb utat választotta: nem elsősorban a legismertebb politikai közszereplők megszólaltatására törekedett (bár szép számban akadnak ilyenek a nyilatkozók között), hanem arra, hogy fontos kérdéseire lehetőleg mindig a legautentikusabb személytől, adott esetben egy minisztériumi beosztott tisztviselőtől, egy alapítványi titkártól, vagy akár egy honlapszerkesztőtől kapjon választ. Ismétlem, mindent a magyar nemzetfogalom és államiság összefüggéseinek fogalmi keretébe ágyazottan teszi.

Végezetül álljon itt ismét a kötet jellemzésére Szekfű – immáron nem szó szerint átvett – gondolatmenete idézett művéből: A történelmi Magyarországnak tehát át kell alakulnia népi Magyarországgá úgy, hogy ez a változás ne jelentsen hanyatlást, a kultúrának, a történelmi formáknak és igényeknek a feladását. Más a helyzet az államfogalommal: nem mondhatunk le eredendő államkoncepcióinkról: az államhatáron belül minden egyes – kicsi és nagy – nép szabad legyen, egyik a másikat el ne nyomja.

(Gecse Géza: *Állam és nemzet a rendszerváltozás után*. Budapest, 2002. 407 p. Kairosz Kiadó.)

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Mini-nacionalizmus és mikro-államok egy globalizált világban. Nemzetteremtés Gibraltáron

Srebrnik, Henry: Mini-Nationalism, Self-Determination and Micro-States in a Globalized World. = Canadian Review of Studies in Nationalism 28. vol. 2001. 1–2. no. 1–9. p.

Alvarez, David: Nation-Making in Gibraltar: From Fortress Colony to Finance Centre. = Uott.

A cikk viszonylag új jelenséggel foglalkozik, a korábban túlzottan kicsinek tartott politikai közösségek szuverenitásra törekvésével, illetve ennek megvalósításával. Louis Snyder már 20 évvel ezelőtt írt a kis népek decentralizációs törekvéseiről, azóta ez a tendencia felerősödött.

A nacionalizmus léte a modern világban régóta meglepetést okoz. Az elvárásokkal szemben, az etnikai és a nemzettudat fejlődése világszerte továbbra is igen fontos politikai, társadalmi tendencia. A nagyhatalmi rivalizálás megszűnésével éppen a nacionalista doktrínák erősödnek. A II. világháború óta több ember halt meg államokon belüli etnikai konfliktusokban, mint államok közötti háborúban.

A nemzeti identitás hangsúlyozása vajon miért fokozódik a globalizációval párhuzamosan? Két látszólag szembenálló folyamat megy végbe, a gazdasági integráció és a politikai széthullás. Egy erős államban, mely a gazdasági növekedés irányítója, a kulturális és politikai feltételek alapvetők. Ugyanakkor a gazdasági globalizáció nem jelent előnyösebb helyzetet a nagyoknak.

A globalizáció harminc éve jelent meg, és a tudósok már akkor jelezték a nemzetállamra gyakorolt hatását, mára egyértelművé vált, hogy az államok gazdaságaikat, területeiket nem irányíthatják megkötések nélkül.

A nemzetközi termelés szerkezete, a transznacionális vállalatok, a globalizált banki és pénzügyi műveletek eredményeként létrejött új „világrendet” nemzetközi szervezetek és szerződések uralják. A szabad kereskedelem, a tőke szabad mozgása a jómódúak, a technológiailag képzettek javát szolgálja. A munkaerő szabad mozgása előtt azonban korlátok állnak, számukra egy homogénebb nemzet, ha gazdaságilag irracionális is, megfontolandó. Számos társadalomtudós mutat rá, hogy a nemzeti identitás és nacionalizmus válasz a fenyegetően növekvő homogenizálásra.

Harold Isaacs már 25 éve jelezte, minél globalizáltabb a tudomány, a technológia, annál inkább törzsi a politika. A tömegkommunikáció, az információáramlással is segíti a nacionalista mozgalmakat. Mások is rámutattak, hogy a globális világ együtt jár az autonómia követelésekkel.

A termelés módja is változott, és a régi tömegtermeléssel jellemezhető gazdasági modell a szakértelemnek elsőbbséget adó rendszerré változott. A nagy gyárak eltűnnek, és a késztermékek számos ország munkáiból tevődnek össze. A tudás és szakértelem, a tőke és technológia és nem a méret, illetve a terület számít. A gazdaság területtől független léte jótétemény a kis etnikai csoportoknak, a függetlenség kérdését a gazdasági tönkremeneteltől való félelem nélkül vehetik fel.

A kis állam életképességének egyik szószólója, Leopold Kohr négy évtizede jelezte, a kis államok demokratikusabbak, békésebbek, gazdaságilag eredményesebbek lehetnek. Ma sokan értenek vele egyet, és elfogadják, hogy etnikai kisebbségek nemzetekké váljanak. A kis államok a protekcionizmussal szemben mindenképpen a szabad kereskedelmet választják.

Nem minden állam kíván nemzetállamot alkotni, de amelyik igen, miért ne tehetné meg?

A nemzetteremtést Gibraltár példáján mutatja be a szerző. Gibraltár az utrechti szerződés (1704) óta áll brit irányítás alatt. A szerződés értelmében, ha Nagy-Britannia lemondana róla, Spanyolország jogot tarthat rá. Ez a spanyol 300 éves irredentizmus alapja. 1704-ben a spanyolok tömegesen hagyták el a szigetet, azt követően különféle bevándorlók telepedtek le, a jelenlegi lakók az ő leszármazottaik, se nem britek, se nem spanyolok, különálló népként való megjelenésük, ezzel kapcsolatos tudati változásaik, önképük a cikk témája.

A történelmi változások különböző állomásai a következők. Gibraltár 1830-ban kornagyarmat lesz, egy 1880-as rendelet szerint csak bennszülött gibraltáriaknak van lakhatási joguk, 1921-ben városi tanácsot hoznak létre 4 választott képviselővel az 5 kinevezett és a kormányzó mellett, 1934 után a polgári lakosság nagy többsége száműzetésbe kényszerült, néppé való fejlődésükben ezt mérföldkőnek tartják. A kitelepítettek hazahozatalában sikert értek el, önrendelkezést követeltek Nagy-Britanniához való hűségük alapján.

1967-ben a hovatartozásról tartott népszavazáson a lakosság 95,8 százaléka Nagy-Britanniát választja, a brit kormány, alkotmányba foglaltan, a korábbinál nagyobb autonómiát, saját képviselőválasztást, saját ügyek intézését biztosítja. Válaszul, a Franco rendszer lezárta a határokat, elvágta a komp-, postai, távközlési szolgáltatásokat is, ezek meglepetésre jó hatással voltak a gazdaságra. Az 1970-es, '80-as években a demokratikus kormányok sem változtattak a helyzeten, csak amikor nemzetközi közösségekbe akartak belépni. Ennek ellenére a határellenőrzés ma is nagyon szigorú.

A népszavazásnak bírálói is voltak, a határzár miatt gazdasági stagnálástól félők kis csoportja galamboknak nevezte magát, a galamb nevet még ma is lenézik. A másik ellenvélemény, a galambokkal szembenálló, gibraltári fiataloktól származott. Ők szocialista, antimilitarista, gyarmatellenes álláspontot képviseltek, nacionalista érzelmek először ekkor jelentek meg. Nem voltak sovíniszták, a spanyol emberekkel való szolidaritásukat a fasiszta rendszerrel való szembenállásukat fejezték ki. A '60-as évek kisebbségi helyzetéből a '80-as évekre a politika fő áramába kerültek a Gibraltári Szocialista Munkáspárt képviselőiben. Hatalomra kerülve egyre elutasítóbbak Nagy-Britanniával és Spanyolországgal szemben is, gazdasági populisták nézeteket vallanak. Programjukat gyakran a gibraltáriak köznapi nyelvén, *Yanito*, fejezték ki, magukra mint népre is ezen a néven hivatkoznak.

1993. szeptember 10. jelentős dátum, Gibraltár Nemzeti Napja lesz, az 1967-es népszavazás emlékére, majd 1997-ben már nemzeti hétként ünneplik. A nemzeti nap hagyományteremtés, mely tünete és mutatója is egy problémának, jelent egyfajta múltteremtést és annak megfogalmazását, hogy Nagy-Britanniára a spanyol irredentizmussal szemben nem lehet számítani.

A nemzeti nap a különbségek eltűnését, a nemzet „tárgyasítását” is jelenti, ezen a napon az ideológiai, politikai különbségek ellenére egységet mutatnak, az anakronisztikus követelésekkel szemben a modernséget támogatják, EU-állampolgárokként határozzák meg magukat, az emberi jogokat hangsúlyozzák, hogy saját sorsukról maguk döntsenek. Mindezekkel különálló nép-mivoltukat és ennek külföldről való fenyegetését emelik ki. Önállóságuk leglátványosabban ezen a napon mutatkozik meg, bár vannak más jelei is, mint a zászló, nemzeti színek, parlament, emlékmű.

A '90-es években már egyre többen utaznak, otthon is könnyen tájékozódnak, tv-csatornak, az Internet révén, a turistaforgalom is növekszik. Kicsinységükre, a bevándorlók sokféleségére, akik ilyen kis területen új népet alkotnak, büszkéek, ugyanakkor méretük düh és aggodalom forrása is, hogy Spanyolország 300 éve igényt tart erre a kis területre, félnek, hogy az ENSZ és EU sem veszi komolyan az államiság iránti törekvéseiket.

A mai kormány nem függetlenségre törekszik, hanem, az előző kormányhoz hasonlóan, modernizált alkotmányos státusra, sajátos nemzetre, önrendelkezésre.

A gazdaság terén, a '80-as évek óta turisztikai, hajózási és off-shore pénzügyi központ kíván lenni, napos éghajlaton brit szolgáltatási színvonalat biztosítva. A '90-es évek végén a bejegyzett cégek száma meghaladta a lakosok számát. Mindezekből problémák is származnak, a spanyolok szerint a sziget a szervezett bűnözés terepe, és a kábítószer-kereskedelemből származó pénzmosók OECD-listájára is felkerültek.

Újabb elképzelések is megfogalmazódtak, melyek sokszínűek, és jelzik, hogy a gibraltáriak új államigazgatást akarnak, új kollektív szerepet keresnek maguknak, a határok sérthetetlenségét, a szuverenitás szentségét, a népek jogait hangsúlyozva.

Eric Hobsbawn szerint a nacionalista mozgalmak az állami, gazdasági és kulturális hatalom centralizációjára adott válaszok. Gibraltáron is tudatosan a brit hatóságoktól való távolság. Az új irányvonal középpontjában talán a regionális identitás új formái és nemzeti törekvés áll.

Galló Judit

Demokrácia-típusok és a konfliktuskezelés módszerei etnikailag megosztott társadalmakban

*Smootha, Sammy: Types of democracy and modes of conflict management
in ethnically divided societies.*

= Nations and Nationalism, 2002. 4. no. 423–431. p.

Nyugaton, a klasszikus és domináns állami modell a demokratikus nemzetállam. Az állampolgár a társadalom magja, és az állampolgárok mindegyikének az állam egyenlő polgári és politikai jogokat biztosít. Ez a rendszer a személyiségi jogok egyenlőségén, individualizmuson, versenyen, teljesítményen, az emberek szabad keveredésén és az etnikum és vallás privatizációján alapul. A pártatlan állam minden állampolgára felé semleges, és egyformán kezel mindenkit, etnikumra, vallásra, nyelvre, kulturális és nemzeti származásra való tekintet nélkül. Ez a modell megfelel az individuális liberális demokrácia eszméjének, és kritikusai szerint a gyakorlatban nem is létezik.

A liberális demokrácia létező formája a köztársasági forma, ami nyugaton az asszimilációs folyamatok után alakult ki. Ennek alapján a nemzetállam egyenlő személyiségi jogokat biztosít, azonban megtagad mindenféle közösségi jogot. Az állampolgárok egyetlen nagy közösséget alkotnak, és egy sorson osztoznak. A hivatalos nyelv és kultúra nem teszi lehetővé, hogy etnikai csoportok létezzenek, és az ilyen államokban nagyarányú az asszimiláció, és sok a vegyes házasság.

A harmadik forma, a konszociális demokrácia, néhány országban – pl. Svájcban, Belgiumban, Kanadában – van jelen. Ezek elismerik az egyes csoportok közötti különbségeket, és az egyéni jogokon túl kollektív jogokat is biztosítanak. Lehetővé teszik a kulturális közösségek fennmaradását, a közösségek egymás mellett élését és a kisebbségek autonómiáját. Arányosan osztják el a forrásokat, működik a hatalommegosztás elve, és a kisebbségnek vétőjoga van, amennyiben úgy érzi, valamely döntés hátrányosan érintené.

A hagyományos köztársasági modellt különböző támadások érik az elmúlt közel hatvan évben. „Felülről” a régiók kialakulása és a globalizáció támadja, amelyek több államot felölelő entitásokat és identitásokat hoznak létre. „Alulról” a demokratizálódási folyamat és a kisebbségek folyamatos kulturális és gazdasági fejlődésének hátráltatása ássa

alá, ami a nacionalizmust erősíti, valamint alátámasztja a kultúrájuk megőrzésére és politikai képviseletükre irányuló követeléseiket.

A nemzetállam nem tűnt el, hanem alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez. A változás egyik formája a multikulturális demokrácia, ami a liberális és a konszociális demokrácia közé esik. Ebben a formában (pl. Hollandia) elismerik az etnikai különbségeket, de hiányzik a hivatalos intézményi rendszer, amit a konszociális demokrácia esetében láttunk. A másik forma, az etnikai demokrácia, a rendszerváltozás utáni Közép- és Kelet-Európában és a korábbi Szovjetunió területén alakult ki. Ez a rendszer a konszociális demokrácia és a „nem demokrácia” közé esik. A kisebbségnek annyiban ad kollektív jogokat, amennyiben azok nem tűnnek veszélyesnek a többségi nemzet szemében, azaz ez utóbbi csoportot előnyben részesíti. Ebben a formában az állam fundamentuma nem az állampolgárok közössége, hanem az etnikai nemzet.

Észak-Írországból 1998-ban rendszerváltozás ment végbe. A protestáns többség, a katolikus kisebbség, a brit és az ír kormány ekkor írta alá a nagypénteki megállapodást, amelynek célkitűzése, hogy konszociális demokráciát hozzon létre. Ez az eset azt mutatja, hogy az etnikai demokrácia bukásra van ítélve egy olyan országban, ahol a két etnikum között komoly ellentétek vannak, valamint arra, hogy az átmenet nem mehet végbe békésen, és az etnikai demokráciának teljesen meg kell szűnnie ahhoz, hogy a konszociális demokrácia végül megszülethessen.

A szerző szerint Izrael egyelőre dacol ezekkel a tapasztalatokkal. 1948 óta, az 1967 előtti határain belüli területeken következetesen zsidó demokratikus államként jelent meg, ahol a zsidó többség volt uralmon, de a palesztin-arab kisebbségre mind egyéni, mind kollektív jogokat is kiterjesztett. Ma, ez az Izraeli demokrácia erős és szilárd.

Észtországban a lakosság egyharmada orosz anyanyelvű volt, amikor 1991-ben elszakadt a Szovjetuniótól. Az állam veszélyes elemként kezelte ezt a csoportot, és szigorú honosítási eljárásokat állított fel. Az állam ma etnikai demokrácia, de csak az észti állampolgársággal rendelkező orosz anyanyelvű lakosokkal kapcsolatban. Ezzel szemben „nem demokrácia” azokkal szemben, akiknek nincsen észti állampolgárságuk.

Lengyelország különleges helyzetben van a kisebbségekkel kapcsolatban. 1918-as függetlensége után kezdődött az egységes lengyel nemzetté alakulása, és ennek következtében az ország etnikai demokrácia lett, amelyben a lengyel volt a többségi nemzet. A második világháborút megelőző, kisebbségellenes (német-, zsidó-, szlávellenes) politikája nyomán „nem demokratikus” etnikai állammá alakult. Mára etnikailag a világ egyik legegységesebb állama, így könnyedén megtehetette, hogy liberális vagy akár multikulturális demokráciává váljon.

Törökország még a demokrácia legalapvetőbb követelményeinek sem felel meg a kurdokkal és az iszlám fundamentalistákkal való bánásmódja miatt. Az első világháborúban feloszlott multietnikus és toleráns Oszmán Birodalomból született, és karizmatikus vezetője, Atatürk nyugati köztársasági-liberális demokráciát akart létrehozni a területén. Ez azonban nem történhetett meg a jelentős számú kurd kisebbség, az iszlám örökség és a rendszer felett gyámként őröködő hadsereg miatt.

Az elemzésből világossá válik tehát, hogy a klasszikus liberális modellnek nem csak működőképes alternatívái vannak, hanem sok ország magára is ismerhet bennük, vagy éppen meg tudja találni a hozzá legközelebb álló formát.

Barna Judit

Szlovén–osztrák összefüggések egykor és ma

Österreich und Slowenien: Vergangenheit und Gegenwart. = Europäische Rundschau, 29. Jg. 2001. 1. H. (Különszám)

A különszám a ljubljanai osztrák külképviselet részéről Szlovénia EU-csatlakozásának előkészületei jegyében szervezett szimpozion valamelyest kiegészített anyagát teszi közzé, horvát, osztrák és semleges politikai, jogi szakértők, történészek, újságírók elemző, véleményt közlő megnyilatkozásaival. A szlovén–osztrák viszony minősége nem különbös a leendő uniós keretekben szorosabbá váló szomszédság és partnerség szempontjából, a múltbeli konfliktusok, az ezek nyomán lerakódott (jöllehet ma már alaptalan) félelmek ugyanakkor ma még, az EU-csatlakozás pillanatában, főképp szlovén oldalon nem egy tisztázatlan problémával terhelik ezt a viszonyt.

A szlovéneknek Jugoszlávia széthullásával jutott először osztályrészül, hogy önálló államiséget nyerjenek (1991). Közvetlen előzménye jugoszláv tagköztársasági státusában öltött testet. Ausztria közelsége és az 1918-ig Ausztriával közös örökség jóvoltából a jugoszláv állam kereteiben is a többenél összehasonlíthatatlanul fejlettebb régiót képviselte. A szovjet blokkból szerencsésen kikülönült kommunista Jugoszlávia nyugati „kapujaként” fungált a jugoszláv kelet–nyugati (legalább gazdasági) együttműködés útvonalán. Igen előremutató lépésnek bizonyult az Alpok–Adria régió kezdeményezése. A független Szlovénia a maga gazdasági és politikai reputációjával ennek megfelelően gyorsan a rendszerváltó Kelet és Közép-Európa élvonalába került, stabil esélyekkel a mielőbbi EU-csatlakozásra. Ausztria egyenrangú partnerként, noha a jelentős nagyságrendi eltérés érdekében fogadta el új formátumú szomszédját, függetlenségi programját és új kibontakozását nyomatékkal támogatva. De nyílt szándékaival sem győzte meg teljesen a szlovén közvéleményt arról, hogy nincs félnivalója – sem a gazdasági, sem a kulturális újrabehatolástól. E tekintetben szlovén részről máig a régi Ausztrián belül folytatott nemzeti küzdelmek, nemkülönben a hitleri annexió németellenes érzülete a mérvadó. Az Ausztriához kötődő konfliktusokat mindig az etnikumok szembenállásaként értelmezték; a hitleri agressziót pedig éppúgy tulajdonították a Harmadik Birodalomba bekebelezett Ausztriának is. A rossz beidegződéseknek végül új tápot is adott az évtized végén az osztrák szélsőjobb erők hirtelen felerősödése, a Haider-jelenség, amely túldimenzionált félelmet ébresztett. Hasonlóképp hatott az EU-csatlakozás osztrák támogatása kapcsán felmerült követelés a szórvánnyá zsugorodott szlovéniai német kisebbség jogainak helyreállítása – a háború utáni megbélyegzés és felszámolás után, vagy az a fensőbbes hangvétel, amivel az osztrák sajtó a krškoí atomerőművet támada.

A szlovén történeti hagyományok túldimenzionált ellenségképe

A szlovén romantikus történetírás, több más kelet-közép-európai nép módjára, ábrándos ősidőket rajzolt, s ez vált hagyománnyá. Ebben az Alpesek vidékén a 6. századtól betelepülő szlávok már mint szlovén „honfoglalók” jelennek meg, akik az avar-kor végén rövid időre kivívják függetlenségüket („Karantánia”), aminek a frank és bajor („német”) behatolás vet véget, hogy – időközben osztrák színekre váltva – ezer esztendőre rabságukban tartsák a nemzetet, vezető rétegét leválasszák, elidegenítsék (kiemelt példa: a magyar történelemben is beavatkozó Czillei-grófoké), tömegeit pedig alávetett szolganépé degradálják, amely ennek ellenére őrzi nyelvét, identitását, ezzel átmenti a nemzetet a modern kori újjáébredésig. A szlovén történetírás mítoszalanítása még elvégzetlen, csak

nyomokban megkezdett munka. A nemzeti megújulás az újkori birodalmi Ausztria kereiteiben megy végbe, a „német” részről állított módszeres akadályok leküzdésével. 1848-ban persze illúzió maradt az önálló szlovén „koronatartomány” gondolata. A történeti hagyomány ellenségeképe egyetlen, mitikussá formált sztereotípiá; a „németek” mellett, bár csak elenyésző súllyal, megjelennek benne a horvátok, olaszok és a magyarok is. A szlovén önkép ezzel szemben: a mártír, szenvedő, önfeláldozó népé (tragikus önszemlélet), mely a többi között önnön testével védi Európát a török ellen is. A modern, késő-tizenkilencedik századi fejlődés során, a mozgalmasabbá váló civilszféra szintjén (kulturális intézmények, sajtó, világnézeti pártok) epizódszerűen fel-feltűnik a partner értékű, pozitív kép is osztrák-német személyiségekkel, fórumokkal kapcsolatban, de ez nem állandósul, és nyoma sem marad 1918 után.

A szlovének az osztrák-német „elnyomó” öleléséből bizakodva menekülnek a délszláv közösséghez. A szláv testvériesülés ára a stájerországi szórvány- és főképp a karintiai nemzetrész leszakadása (másik irányból magyarországi területekkel bővülve). Karintia („Karantánia”), a szlovén „bölcso” elvesztése nagyon fáj. Egyidejűleg náluk vált kisebbséggé az 1910-es adatok szerint közel 10%-os lakosságarányú német népelem (zömmel a Gottschee/Kočevje-vidéken és a városokban), amely létszamarányához képest most is erőteljesebben maradt aktív a helyi gazdasági és kulturális életben. A szerb hegemónia-törekvések, a horvát aspirációk a két háború között még nem fejlődnek odáig a szlovén régió rovására, hogy visszasíriák az osztrák idöket.

Szlovénia hitleri eltiprási kísérlete és a következmények

Jugoszlávia német lerochanása során a szlovén területet felosztották az Ausztriát beolvasztó Németország és Olaszország között (azaz visszacsatolták a volt osztrák területekhez), illetve Magyarország visszakapta a Muravidéket. A német közigazgatás alá vont nagyobb, központi övezetben hozzáfogtak az intézmények teljes elnémetesítéséhez. Új telepések tömegét fogadták vagy irányították át a Balkánról, Besszarábiából stb. A szlovéneket viszont munkaszolgálatra hurcolták, internálták, deportálták, a nürnbergi faji törvények hatálya alá vonták, küszöbön állt a szlovén lakosság eltelepítése, szétszórása és elnyomorítása. Teljes jogú, új állampolgárságot csak németek kaptak. Jugoszlávia titói felszabadítása keretében, a Felszabadító Antifasiszta Tanács (AVNOJ) dekrétumai nyomán mindez megpecsételte az őshonos németség sorsát. Következett a visszavágás ugyanazokkal a módszerekkel, kibővülve a népirtás valamennyi titói fogásával. A történetek után alig néhány ezres lélekszáma zsugorodott kisebbség jogainak elismerése (ellentétben a szlovéniai olaszokéval vagy magyarokéval) máig függöben maradt. A szlovének többségi jogait újszerű, tagállami keretek között állították helyre, a szövetségi államként újjáalakult Jugoszlávia pedig rendelkezett akkora súllyal, hogy igényt formáljon az ausztriai szlovén kisebbség védelmére is; védnökségét a szövetséges megszállást feloldó osztrák államszerződés is rögzítette. A háborús és a felszabadítási időszak katasztrofális történései ettől függetlenül természetesen súlyos, etnikai töltetű sérelmeket halmoztak fel mind Szlovéniában, mind a saját államiságát visszanyert Ausztriában. A kölcsönosság ugyan csupán áttétele, hiszen mindkét utódállam akkori felettes szuverenitása felel a sérelmekért, mégis, a szomszédi viszony kölcsönös fenntartásokban, egyes vitapontok kapcsán végletes elzárkózásban is testet ölt. Szlovén részről mindez a történelmi mítosz görceivel erősebb. Ausztria megkísérelte elérni a szlovéniai német kisebbség helyzetének rendezését a szlovén EU-csatlakozás támogatása fejében. Szlovénia azonban, akárcsak a cseh utódállam a beneši dekrétumokkal kapcsolatban, nem vállalja fel a Szövetségesek

hallgatólagos beleegyezésével született, egykori AVNOJ-rendelkezések revízióját, s ezt egzakt nemzetközi jogi alapok híján az EU sem tudja kikényszeríteni. Az álláspontok me-revségére jellemző ezen a téren, hogy a két állam a kisebbségi nyelvoktatás és művelődés kölcsönös segítése érdekében napirendre tűzött kulturális egyezményt sem képes tető alá hozni: nem találnak kölcsönösen elfogadható minősítést a német szörvány politikai meghatározására.

A szlovén–osztrák napi kommunikációs viszony zavarai

A független, rendszerváltó és EU-tagsága elé néző Szlovénia, illetve Ausztria új szintű politikai, gazdasági kapcsolatait intézményes államközi és nemzetközi síkon formálódnak, fejlődnek – egyes vitapontok elért vagy remélt rendezése mellett. E célzott törekvések eredményessége nagymértékben függ azonban a közvélemény társadalmi támogatásától. Nos, ez a közvélemény mindkét oldalon sok gátló, irreleváns elemmel szolgál – főként sajtótükörben borzolva egymás érzékenységét. A kiszolgáltatottabb fél, csekély területi, lélekszámbeli méreteivel és történelmi kisebbségérzetével, kétségkívül: Szlovénia. A sajtó nem köti magát a paritás elvéhez szomszédság dolgában: Ausztria szüntelenül és hang-súllyal jelen van a szlovén sajtóban, ami megfordítva nem egészen így áll. A szlovén köz-vélemény aggályosan odafigyel: mit beszélnek, mit közölnek róla – időnként – odaát. Osztrák részről kevésbé élénk a figyelem a szlovén sajtó állandó osztrák tematikája irá-nyában. De ha felfigyelnek valamire, egy-egy disszonáns hangra, akkor kevésbé diploma-tikusan, elég arrogánsan reflektálnak, ami sérti a szlovén önértetet. Hasonló a helyzet az eredeti közlendőkkel is, Szlovéniában ráadásul hajlamosak bármely sajtóvéleményt hiva-talos álláspontként értelmezni. A sajtó-dimenzió belül végzetesen romboló a nemzeti, et-nikai sztereotípiák beépítése, miközben végzetesen hiányzik az aktuális valóságismeret. A kritikus helyzetből talán a sajtó-világ nemzedékváltása vezethet ki fokozatosan. Külö-nösen szembeötlő az ismerethiány – Szlovéniában a karintiai szlovének mai életét, elkép-zeléseit illetően. Az újdonság anyországot mulasztás terheli a nemzet „bölcsojénél” ma is feltalálható, bár kicsiny nemzetrésszel kapcsolatban, eddig csak a formai-jogi kérdések firtatására futotta (amelyekkel Ausztria nem túl jól és nem túl rosszul áll). A szlovén köz-véleménynek, úgy tűnik, nincs koncepciója az EU-keretekbe lépve kialakítandó együtt-működésről Karintiával.

Az osztrák átlagismeret, persze, egyenesen hézagos, akár a közös osztrák–szlovén rég-múlt vagy a jugoszláv korszak, akár a jelen vonatkozásában. Legfeljebb valami romanti-kus-egzotikus, nem rosszindulatú kép él Ausztriában a kisebb szomszédról. (Végül is szemet szúrtak a karintiai szlovének.) Szerencsére a két háború közötti, negatív szláv sztereotípiák egyelőre nem kísértenek újra. Természetesen elevenebb és gyakorlatiasabb a szomszédkép és véleményformálás a határ menti övezetekben, ahol mégis szorosabb a kapcsolat legalább a helyi lakosság között. Itt osztrák részről is meg-megjelenik a riasz-tó elképzelés a kinyíló határon át betóduló nemzeti szlovén „utánpótlásról”, ha a helyi szlovénekből nem lett volna elég...

Úgy látszik, a viszony valódi, végleges oldódásával meg kell várni az uniós együtt-élés napi gyakorlatát, annak egyenrangú, gyanakvásmentes érintkezését, az együtt vég-zett munka tapasztalatát. Efelé mutat már most is az osztrák–olasz–szlovén határhá-romszög térségében tervezett közös téli olimpia-program előkészítése, melynek mene-te kapcsán még a sajtó sem keresi az alkalmat a fanyalgásra, kétségkedésre.

Szlovákia 2001–2002

Az átmenet mielőbbi befejezése

Blaha, Jaroslav: Slovaquie 2001–2002. Achever la transformation au plus vite. = Le Courrier des pays de l'Est, 2002. 1026. no., 209–226. p.

A 2001. év vége, 2002 eleje a szlovákiai helyhatósági választások kiértékelésével telt. Nyugtalan-ságot okozott Nyugaton és az Egyesült Államokban, hogy Vladimir Mečiar pártja jól szerepelt. Ettől kezdve a politikai játszmák legtöbbje a mečiaristák kiszorítására irányult. Rudolf Schuster kormányának egyébként nincs túl sok szégyellnivalója, bár a szigorú, lakossági megszorító intézkedések ellenére a korrupció és a munkanélküliség leküzdéséért folytatott harc nem bizonyult igazán eredményesnek. A bankszektor drágán újrastrukturálták, a privatizációt hallatlan erővel folytatták. Nemigen maradt már eladni-való, ami további költségvetési nehézségeket rejt magában.

Szlovákia megalakulása, 1993 óta alapvetően a „Nagy Vlado”, azaz Vladimir Mečiar maffiagyanús, kalasnyikov-ügyekkel tarkított, háromszor újraválasztott, antidemokratikus kormánya és a demokrata „Igazságos Miklós”-nak, vagyis Mikulas Dzurindának az Európai Uniót szorgalmazó, prosperitást ígérő politikai alternatívája áll a választók előtt. A Mečiar-ellenes koalíció hatalomra jutása (1998) során megindította a korrupcióellenes harcot, sok energiát fektetett a maradék szétosztására a pénzügyi alapok megerősítésére törekedve. Ám a változatlanul alacsony, általános politikai kultúrát jellemzi a 2001. decemberi választásokon való csekély részvétel. A „nagy Vlado” egyébként a népszerűségi listán dupla olyan sikeres ma, mint Kukan vagy Schuster.

Az 1999-ben – a pénzügyi egyensúlyt veszélyeztetve – hozott szigorító intézkedések a rá következő évben nem folytatódtak. A gazdaságpolitika mérsékeltebb irányzatot vett. A lakossági fogyasztás viszont tovább nőtt, a költségvetési deficit 44 milliárd koronát tett ki 2001-ben. Reformok hiányában a köztartozások 366 milliárd koronára emelkedtek négy év alatt. Eközben a külső adósságok valamelyest csökkentek. A külkereskedelmi mérleg viszont romlott az új technológiák, berendezések vásárlása miatt. Az elektromosáram-előállítókat kivéve, valamennyi stratégiai üzemet részben külföldi befektetőknek adták el.

Az 1998-ban megválasztott kormányba magyar származású miniszterek is bekerültek, ami a külföld felé komoly jelzés volt, ám a 2001-es helyhatósági választások mégis inkább a magyarok és szlovákok közötti antagonizmusokat bizonyították. Csáky Pál miniszterelnök-helyettes személyével a magyar etnikum a korábbinál magasabb kulturális támogatást kapott, a magyar bizonyítványt adó iskolaigazgatókat visszahelyezték posztjukra, és két-nyelvű bizonyítványt állíthatnak ki. Csáky működése oly eredményes volt, hogy a roma kisebbség számára is teljhatalmú képviselői helyet biztosítottak a kormányban. 2001-ben, a klánokat uraló Danihelst K. Orgovanova követte a roma szekció élén. Profi módon megszervezték a romák képviselőtét; alkalmazni kezdték a Regionális és Kisebbségi Jogok Chartáját. Kassán irodát nyitottak a diszkrimináció minden válfaja ellen; 2002-ben – az angolszász pozitív diszkriminációs politika mintáját követve – diszkrimináció-ellenes törvény tervezetét fogadta el a kormány. Az Alkotmány módosításával, 2002 tavaszán köztársasági közvetítő posztját hozták létre. A koalíciós vitákból végül a Mečiar-féle párt képviselője, P. Kandrac került ki győztesen. Róla azt is tudni érdemes, hogy a '70-es években a Comenius Egyetem jogi fakultását tisztogatta, s hogy tagja volt a kommunista pártnak.

A 2001. decemberi helyhatósági választások némi tanulsággal jártak: Mečiar beágyazottsága sokkal erősebb, mint gondolták, s a rendkívül alacsony részvételi arány (26% a

második fordulóban) a liberálisok, illetve a kereszténydemokraták fáradozásainak kudarcát mutatták. A NATO-tagság kérdése, illetve az EU-felvétel ügye komoly veszélybe került. A 2001. szeptember 1-jén érvénybe léptetett, új választási törvénynek megfelelően a jobboldal nem tudott egységesen fellépni, két listát indított, plusz egy etnikai listát. A Magyar Koalíció Pártja a szlovákiai kisebbségek szemében még mindig igen népszerű volt. A két balközép párt – a hatalmon lévő koalíció tagjai – éppen csak a parlamenti 5%-os küszöb eléréséért küzdöttek. A leginkább személyes karrierre vágó P. Rusko vezette Új Polgári Szövetség ugyancsak jobbközép ambíciókkal indult, felkészült politikusok hiányában főleg médiasztárokat felvonultatva. A korábban Mečiar nevével fémjelzett nacionalisták, szakadásukat követően a szélsőséges J. Slota vezette Tényleges Szlovák Nacionalista Párt elnevezésű formációnál kötöttek ki. E két utóbb említett párt minden bizonnyal alatta marad majd a parlamenti küszöbnek.

Nagyon jók az esélyei viszont az R. Fico vezette Smer Pártnak. A helyhatósági választásokon Mečiar pártjával léptek szövetségre, s a jogász végzettségű pártelnöknek sok helyi értelmiségit sikerült maga mellé állítania. A nemzet üdvét sem veti el programjában, noha a magyar etnikumnak adott jogokat „európai mértékkel mérve” is sokallja, s mint baloldali demokrata a NATO és az EU híve. Mellette ugyancsak népszerű maradt hazai berkekben Mečiar Demokratikus Szlovákiáért Néppártja, mely három éve vezeti a közvélemény-kutatók listáját. A nyugati politika azonban továbbra is szalonképtelennek tartja ezt a pártot.

A kormányfő, Rudolf Schuster, a halogatás taktikáját alkalmazva, igen gyakran él vétőjogával: 1999. júniusi hivatalba lépése óta 62 esetben. Két éves vita után szavazta csak meg a parlament a volt kommunistáknak az államigazgatásból, illetve a biztonsági erőkből való kizárását. Egyikőjük egy Nemzeti Emlékezet 1939–1989 intézetének létesítésével állt elő 2002 áprilisában. A heves vitákban a kormányfő is szót emelt, s végül augusztusban csak a levéltárak megnyitását, illetve az Intézet létrehozását szavazták meg.

A 2001-ben nagy többséggel Magyarországon megszavazott, ún. státustörvény megmérgezte a magyar–szlovák kapcsolatokat, mert előzetes jóváhagyás nélkül tette alkalmazhatóvá a külföldön hozott törvényt, valamint felhívta a figyelmet a magyarok kövételére, a Beneš-törvények hatálytalanítására.

A cigányok életkörülményeit javító első program 1991-ben indult útjára. Természetesen nem maradt vita nélkül a terv, amely lakáshoz, kulturált környezethez kívánta juttatni ezt az etnikumot. A szélsőségesebbek helyi népszavazást követeltek a cigány családok betelepítésével, valamint a munkahelyteremtéssel kapcsolatban. A munkanélküliség mértéke például Eperjes körzetében egyes településeken eléri a 100%-ot. A Dzurinda-kormány az uniós támogatás mellé 50 millió koronás céltámogatást, valamint egy 3 millió koronás sürgősségi segínyt nyújtott 2002 tavaszán a roma népesség infrastruktúrájának javítására. A gyakorlat mégis azt a véleményt erősítette, hogy az igazi segítség a még több pénz és még kevesebb beszéd lenne számukra.

A hadsereg alapos megfontolás után kidolgozta 2010-ig érvényes stratégiai fejlesztési tervét. A nemzeti jövedelem 1,86%-át fordítják most, és 2%-át 2006-tól (a NATO kérésére) a honvédelmi kiadásokra. 2010-re teljesen professzionális hadsereget alakítanak ki, 24 500 katonai és civil taggal. A szeptember 11-ei merényletet követően sok biztonsági intézkedést hoztak; a lakosság 60%-a támogatja az ország NATO-csatlakozását. Az ellenzők megnyugtatóására a védelmi miniszter elmondta, hogy a védelemre fordított kiadások alacsonyabbak, mint ahogy az a NATO-országokban szokásos. A kérdésben 2002 őszi üggyel döntő népszavazást rendeznek Szlovákiában.

A gazdasági növekedés évről évre javul, 3,3%-os volt 2001-ben; főleg a háztartási fogyasztások, illetve a banki-tőzsdei infrastruktúra kiépítésének köszönhetően. Az átlagfizetés ekkor 289 USD.

Szlovákia ipara, ha visszafogottan is, de működik. A Volkswagen 2002-ben bővíti kapacitását Pozsonyban; a US Steel Kassán működik; az energetikai piacon jelen van a SES Tlmace; a petrokémiai ipart a kontinensen a legfejlettebbek között tartják nyilván. Mégis, a nem eléggé határozottan kialakított ipari övezetek, a külföldi cégek számára előnyös előállítási árak, az exportot kevésbé támogató politika együttesen a gyengeség képét adják. Ehhez társul a helyi pénzügyi csoportok vitája a tulajdonjog körül, illetve a vállalkozás-támogatások visszásságai.

A 2001-es jó termésátlag ellenére az élelmiszerellátásban egyre bővül a nagy elosztó cégek szerepe, veszélyeztetve ezzel például a hagyományos sörfőzők üzletét. A kereskedelmi mérleg 2,1 milliárd dolláros deficitet ért el; egyre inkább az Európai Unió, különösen Németország segítségére szorulva.

A szlovák–francia kereskedelmi kapcsolatok élénknek is mondhatók: az autóbehozattal, illetve a gyógyszerkivitellel az élen. A legjelentősebb francia beruházó a Gaz de France, amely egy nemzetközi konzorciummal együtt a szlovák gáztársaság 49%-ának tulajdonosa.

Az állam támogatja a helyi befektetők visszavásárlási feltételeit oly módon is, hogy az előállított termékből is részesedhetnek. Ezzel együtt például a szlovák elektromosságot termelő (Slovenske elektrarne) cég várható leállása politikai vitákra ad alkalmat.

2002 tavaszára Szlovákia ideiglenesen 23 fejezetet, köztük a környezetvédelmit, a pénzügyi ellenőrzésit és az energiáról szólót is lezárta az uniós csatlakozás előkészületei során. Az Európai Bizottság 20 millió eurós hosszúlejárátú kölcsönrel kíván javítani az ország adminisztrációján. A mezőgazdaság és a vidék fejlesztésére jelentős, évenként megújuló Sapard-támogatást kap az ország, 2000-ben 18,6 millió eurót.

Igen nehéznek látszik a bírói, rendőrségi együttműködés, különösen a bevándorlási politika alkalmazása és a menedékjog kérdéskörének tisztázása során. Ma még nincs válasz arra, miként alakulnak Ukrajnával a kapcsolatok a 2007-ben kiterjesztésre kerülő schengeni határok dologában. Belpolitikai téren a Smer vezetője, R. Fico ígéri, hogy – megválasztása esetén – bizonyos fejezeteket újratárgyal majd.

A közvélemény, a 2002. szeptemberi választások előtt a Dzurinda-féle koalícióról eléggé rossz véleménnyel van, leginkább azt hangoztatja, hogy a mečiari időkhöz hasonlóan a gazdaság most is főként a lakossági fogyasztásra alapozott, ami egy átmeneti helyzetben nem túl megnyugtató.

Kakasy Judit

Románia 2001–2002-ben: Jutalmat kívánó erőfeszítések

Lhomel, Edith: Roumanie 2001–2002. Des efforts qui appellent récompense. = Le Courrier des pays de l'Est, 2002. 1026. no. 175–189. p.

Tíz év bizonytalankodó, szociálisan nagyon költséges év után, 2001-ben Románia számára időszerűnek látszik a kérdésfelvetés: van-e elegendő kapacitása új kezdethez? Gazdasági téren a növekedés visszaállítása, belpolitikában a kisebbségi kormányzás stabilizáló szerepe látszik a legsürgetőbb igénynek. A dolgok mégsem zajlanak olyan könnyen. A kormánynak, mely az euro-atlanti katonai szervezethez való csatlakozás ígérétevel

kovácsolt magának belpolitikai tőkét, még számos nehézséget le kell küzdenie. Adrian Nastase kormányfő szerint 1996 óta a nemzeti kohézió alapját adja a NATO-csatlakozás, melyről lemondani beláthatatlan következményekkel járna. A román külpolitika az Európai uniós csatlakozást is erősen szorgalmazza, azonban a tartós gazdasági egyensúlyhiány, a jelentős társadalmi gondok sok megfigyelő szerint negatív irányban befolyásolják a 2007-es döntést. Tulajdonképpen a két nemzetközi alakulathoz fűződő tagság kérdése hatásában, hozadékában meghatározó tényező az ország életében.

A román gazdaság 2000-ben 1,6%-os, 2001-ben 5,2%-os gazdasági növekedéssel dicselkedhetett. (Többek szerint azért ez úgy értendő, hogy 2000-ben az egy főre jutó nemzeti jövedelem az 1989-es szint 77%-ára süllyedt!) Mindenekelőtt a beruházások miatt alakult ez így. A Nemzetközi Valutaalap által folyamatosan kifogásolt növekedő belső adósságállományt végre sikerült visszafogni 2001-ben. Ehhez az Alap 383 millió dolláros, másfél éves készenléti hitele is hozzájárult 2001 őszén.

A gazdasági helyzetet azonban továbbra is rontja az emelkedő infláció, noha a csatlakozásra váró országok között energiatermelésben Románia rendelkezik a legjobb feltételekkel. (Igaz, éppen a kőolajárak világpiaci ingadozása sebezhetővé is teszi!) Igaz, a folyó üzletek mérlegének hiánya éppen akkora volt – az import növekedése miatt – mint a kereskedelmi mérleg emelkedése: 35%. Miután Románia hitelképesnek bizonyult, a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank kevésbé volt elővigyázatos a szociáldemokrata Nastase-kormányral szemben. A készenléti hitelek feltétele a progresszív dezinflációs politika volt, amelynek azonban kevés eredménye mutatkozik ez idáig. A monetáris és fizetési politika kevésbé szigorú voltának, a kormány népszerűségének fenntartásáért hozott intézkedéseknek, a késlekedő strukturális átalakításoknak tudják be mindezt a nemzetközi pénzintézetek. 2002. május 9-én felfüggesztették a nyílt tárgyalásokat Bukaresttel egy, a magánszektor támogató hitelmegállapodás dolgában.

A 2002-es privatizációs programban egyebek közt szerepel a Román Kereskedelmi Bank, illetve két fontos alumínium-üzem (Szlatina) magánosítása. Hátra van olyan kőolajipari óriás, mint a Petrom vagy a Berd magánkézbe adása. (Ezekét 2003-ra tervezik.) 2002 első felében 123 üzemet vett meg a román állami vagyongyűnökség. Ezek a cégek hátralékokat és veszteségeket figyelembe véve összesen 44 millió dollárt adtak a költségvetésnek.

Az állam nagy hangsúlyt fektet arra, hogy az olyan hagyományos iparágban, mint pl. az acélipar, a munkanélküliséget összesen 9%-ra szorítsa vissza. Nem titok azonban, hogy egyes térségekben (Neamt, Máramaros, Botosani) az arány 27–31%-ot is elér. Ezért is intenzív tárgyalásokat folytatnak a nemzetközi pénzvilággal arról, hogy az új munkahelyek teremtése nélkülözhetetlen a hagyományos iparágakban.

A Külföldi Beruházások Romániai Ügynöksége (ARIS), jól felkészült szolgáltatásokkal 2002. június 24-e óta szorgalmazza az új befektetők megnyerését. Ők sem tudnak azonban teljesen véget vetni a korrupciónak, amely a kereskedelmi körökben éppúgy eluralkodott, mint az ügyintézésben. A külföldi beruházók között első helyen tartják nyilván a franciákat (Danone, Société Générale, Renault, Michelin, Carrefour), s noha tevékenységük növekvő mértékű, valójában mégis kevesebb, mint a németeké vagy az olaszoké.

Adrian Nastase 2000 decemberében alakított kisebbségi kormányt; azóta különösen az ő személye bizonyított eredményes, eltökélt munkával. Egyesek szemében csak a politikai álcákat levetett, újabb, ex-kommunista cselről van szó, mások viszont meggyőződéses reformistának tartják, aki az ország stabilitására törekszik.

A Szociáldemokrata Párt tagjainak jó része a Román Kommunista Párt soraiba tartozott még 1989 előtt, így ezek a személyek, ha nem is a visszatérés szándékát sejtetik a

pártállami szisztémához, de a szükséges gazdasági reformok meghozatalára való eltökéltség hiányát mindenképpen. Úgy tűnik azonban, hogy 1990 és 2000 között mégis el-sajátították az új játékszabályokat. A „mutációnak” csak egyik, mondhatni, leegyszerűsített értelmezése a „pozitív múltat továbbvivő” Iliescu elnök és az „új generációt” képviselő Nastase szembeállítás. Az eltérés szembeszökő a két személyiség és választóik között is, ezzel együtt sem gyöngítik a szociáldemokratákat. Nastase pártja egyébként eredményesen integrálta a korábbi szociális és munkaügyi miniszter, Alexandrou Anastasiu által vezetett Romániai Szociáldemokrata Pártot, számos, befolyásos kapcsolatra téve szert gazdasági körökben. A szociáldemokratákra voksolt még a függetlenek nagy része és a centrum baloldal képviselői is. A nemzeti hírügynökséget, a Rompresst a Tájékoztatási Minisztérium felügyelete alá helyezték; a műsoridő jelentős részét a szociáldemokrata vonatkozású adások foglalják le, bizonyítva, hogy a műsorpolitika erős központi ellenőrzés alá esik. A közvéleménykutatások azt bizonyítják, hogy egy év elteltével sem veszítettek népszerűségükből, annak ellenére nem, hogy együttműködést kezdeményeztek a legnagyobb etnikai kisebbséggel, a magyarokkal is.

A szociáldemokraták a 2000. novemberi helyhatósági választásokon a kétkamarás parlamentbe csak 1/3-1/3 részben jutottak be, együttműködésük az RMDSZ-szel kimondottan gyümölcsözőnek bizonyult ebből a szempontból. Elutasították viszont az együttműködést az EU-ellenes Corneliu Vadim Tudor vezette Nagy Románia párttal. Öt hónap után ellenzéki magatartást tanúsítottak viszont a Nemzeti Liberális Párt tagjai a privatizáció kérdésében. A Nastase vezette párt (PSD) tartja magát tehát a szociáldemokrácia egyetlen jogos képviselőjének. A Romániai Magyarok Demokratikus Uniója (UDMR) szintén töretlenül támogatja a PSD-t. A 2001 júniusában, a magyar parlament által megszavazott kedvezménytörvény ügyében támadtak ugyan feszültségek, azonban az UDMR figyelmeztette a kormányt, hogy az uniós csatlakozás előtt nem tenne jót egy ilyen parlamenti vita Romániának.

A romániai magyar kisebbséget évek óta Markó Béla vezeti; neki eddig sikerült mindig saját pártján belül a szélsőségesek fölé kerekednie. Most arra a felismerésre jutott, hogy egyedül a PSD-vel való együttműködés lehet gyümölcsöző a magyarság számára. Együttműködési szerződést is aláírtak a pártok 2001 elején, melyben dinamikus és konstruktív támogatásukról biztosítják kölcsönösen egymást a parlamentben. A magyar ellenzéknek – a 90%-ban magyarlakta Kovászna és Hargita megyékben – sem sikerült megzavarnia ezt az elkötelezettséget. Nastase pedig, a 2002 novemberi NATO-döntés előtt mindenképpen általános politikai egyensúly fenntartására törekszik.

A Belgrádra mért amerikai bombázások során a román parlament rendkívül lojális módon megszavazta a román légtér feltétel nélküli átengedését, melynek eredményeképpen a NATO-jelöltek listájára került az ország. Két évvel később, a 2001. szeptember 11-ei terrortámadásokat követően ismét a feltétlen együttműködés bizonyítékeképpen román csapatokat küldtek Afganisztánba, és biztosították a légteret az amerikai titkosszolgálat részére. Legutóbb Irakkal kapcsolatban nyilvánított ki hasonló szándékot a román katonai vezetés. Minden esélyt megadott tehát Románia magának ahhoz, hogy NATO-tag lehessen.

A laekeni Európai Tanács 2001. december 14–15-én elfogadta azt a forgatókönyvet, mely szerint Románia és Bulgária 2007-ben a Közösség tagja lehet. E dátum hallatán sokan megkönnyebbültek, hiszen 2002. január 1-jétől nincs szükségük többé vízumra, ha az ún. schengeni országok valamelyikébe kívánnak utazni. Természetesen az EU Bizottság éves jelentése most is hangsúlyozta, hogy Romániának sokat kell tennie a korrupció felszámolására, az előcsatlakozási segélyek, hitelek – Phare, Ispa, Sapard – jobb hasznosítására, az állam jogi struktúrájának átláthatósága, az állami ügyintézés terén.

2002 nyarára Románia 26 fejezetet nyitott meg, és 12-t zárt le a csatlakozási tárgyalásokból. A 2002. végi koppenhágai tanácskozáson úgy döntöttek, hogy Romániának és Bulgáriának csak 2004-ben, utolsóként kell lezárnia a mezőgazdasággal kapcsolatos fejezetet. 2006-ig az agrár szektor évi 153 millió eurós támogatást kap, s ez nem annyira a román tárgyalófél rámenősségének, mint inkább a „nyugtalanító” tényeknek köszönhető. 2002-ben Románia teljes lakosságának 47,5%-a élt vidéken, 2 %-kal többen, mint tíz évvel korábban. A Román Tudományos Akadémia demográfiai kutatásainak igazgatója, Vasile Ghetau szerint az emberek nem tudják fizetni a városi lakások rezsiköltségeit, menekülnek a munkanélküliség elől, és legalább az ennivalót akarják biztosítani családjuk számára, ezért költöznek vidékre. Ez tipikus a nagyon szegény keleti, délkeleti vidékeken – állapítja meg az UNICEF. Az aktív román lakosság 40%-a dolgozik a mezőgazdaságban, azonban a nemzeti össztermék 14%-át állítják csak elő, miközben a létfenntartásra kényszerült mezőgazdasági dolgozók nem tudják kielégíteni alapvető szükségleteiket sem.

Fentiek alapján féltő, hogy az EU-tag Románia olyan versenyhelyeztetbe kerül mezőgazdasági téren, amelyben nem tud majd helytállni. Ez azonban a jelenlegi politikai vezetésnek nem okoz gondot. A 2004-es elnök-, illetve helyhatósági választások megnyerése egyelőre közelebbi, elérendő célként lebeg előttük.

Kakasy Judit

Nemzetinek lenni Ukrajnában: Néhány szabály

Shevel, Oxana: Nationality in Ukraine: Some Rules of Engagement. = East European Politics and Societies, 16. vol. 2002. 2. no. 386–413. p.

Bár birodalmak romjain államok épülhetnek fel, ez egyáltalán nem jelenti egyben nemzetek születését is. A Szovjetunió összeomlása után az utódállamok állampolgárai nem váltak azonnal nemzetek tagjaivá. A mai Ukrajna távol áll a modern nemzeti ideáltól: etnikai és nyelvi sokféleség jellemzi, és távolról sem nyilvánvaló, hogy az ukrán politikai és nemzeti egységek pontosan fedik egymást. Ukrajnában az elmúlt tíz évben fontos szerepet játszott a nemzetépítés folyamata, amelynek eredményeiről azonban nem vélekedik egységesen a tudóstársadalom. A szerző szerint ez a folyamat jóval előrehaladottabb állapotban van, mint azt általában gondolják.

A nemzeti identitást az állampolgárságot és az állami nyelvet érintő intézkedésekre adott reakciók alapján lehet leginkább „bemérni”, hiszen mind a politikusok, mind a lakosság szerint e két kérdés alapvetően befolyásolja az állam fennmaradását. A szerző „nemzeti” és „nem nemzeti” kategóriákba sorolja a társadalmat a jelenlegi állammal kapcsolatos magatartásformák szerint. Az első kategóriába tartozók elsődleges „elképzelte politikai közössége” maga a nemzet. Ezzel szemben, a nem nemzeti kategória tagjainak elképzelte közössége, Ukrajna esetében, a nemzetnél kisebb vagy nagyobb képződményt is jelenthet. Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi ukrán állam helyett van, aki inkább a saját régiója szintjén gondolkodik, ami azonban az orosz többségű Krim-félszigetet kivéve, nem feltétlenül zárja ki, hogy elfogadják Ukrajnát is. Mások olyan nagyobb egységben gondolkodnak, mint egy orosz–ukrán–fehérorosz állam vagy éppen egy újjáalakított Szovjetunió.

Számos politikus és szakember etnikai identitáshoz vagy nyelvhasználathoz köti a nemzeti identitást, azonban az adatok nem támasztják alá, hogy ezek alakítanák a nemzeti orientációt. Így például a magukat oroszoknak vallók nem sorolhatók automatikusan a „nem nemzeti” kategóriába, hiszen sokan közülük támogatják a jelenlegi államot. Tehát

az etnikai hovatartozás nem feltétlenül határozza meg a nemzeti lojalitást. A nyelvhasználat kérdésében Ukrajna különleges helyzetben van, hiszen a lakosság körülbelül egyenlően oszlik meg az orosz és ukrán beszélők között. Ezen túlmenően, a lakosság körülbelül egy negyede mindkét nyelvet aktívan használja a mindennapokban. Az orosz beszélőkkel kapcsolatban az adatok azt jelzik, hogy közülük többen támogatják a jelenlegi államot és annak EU-csatlakozását, mint ahányan az orosz–fehérorosz uniót valószínűsítik. Tehát a nyelvhasználat sem „előidézője” a nemzeti identitásnak.

Az etnikai identitás és a nyelvhasználat helyett sokkal inkább a politika szintjén, a politikával kapcsolatosan lehet meghatározni, hogy valaki éppen a nemzeti vagy a nemzeti kategóriába tartozik. Ezt a megkülönböztetést ugyanakkor a politikusok és pártok esetében is használni lehet. A nemzeti politikai erők meg akarják őrizni, és fejleszteni szeretnék a jelenlegi független ukrán államot. A kemény nemzeti – jobbközép – erők esetében az ukrán államiság mindenek felett áll, és ők azok, akik kifejezetten támogatják az ország nyugati integrációját. Az enyhébb nemzeti erők kevesebb hangsúlyt fektetnek az államiságra, és mivel üzleti érdekeik sok esetben Oroszországhoz kötik őket, ezek a pártok kevésbé nyugat-orientáltak. A nemzeti erők valamely más – a nemzeti felett álló – állami képződményt szeretnének létrehozni, mivel nem fogadják el az ukrán mint különálló politikai nemzetet.

Mind a nemzeti, mind a nemzeti erők a két, központi tekintetű ügy, az állampolgárságot, illetve a nyelvhasználatot meghatározó törvények segítségével igyekeznek maguknak nagyobb táborot megnyerni, és az országot a saját elképzeléseik megfelelően alakítani. Az ország hivatalos nyelve 1989 óta az ukrán, és ez, az orosz mint második hivatalos nyelvet bevezetni szándékozók minden próbálkozása ellenére, máig sem változott meg, és egyre valószínűbb, hogy nem is fog. Napjainkban már sok orosz beszélő szülő adja ukrán iskolába a gyerekeit, és azok közül is, akik oroszul tanulnak (a Krím-félszigeten szinte nincs is ukrán nyelvű oktatás), sokan megtanulnak ukránul is. Az ukrán elit és a politikusok közszereplésének nyelve ma már az ukrán, ami sokak számára előrevetíti az ország politikai jövőjét, még ha a magánéletben az orosz és a kétnyelvűségnek is fontos szerep jut a jelenben.

A kettős állampolgárság, bár a kilencvenes években fontos kérdésnek számított, és a nemzeti erők szerették volna kiharcolni (elsősorban az orosz állampolgárságra gondolva), mára szinte minden jelentőségét elvesztette. Az alkotmányban nem jelent meg és a 2001-ben született állampolgársági törvény csírájában elfojtott mindenfajta kettős állampolgársággal kapcsolatos kezdeményezést.

Az elmúlt tíz év fejleményei azt mutatják, hogy Ukrajnában elmozdulás történt a nemzeti oldal felé, amit jelez, hogy elfogadták az ukrán mint hivatalos nyelvet, és a politikai életből, úgy tűnik, eltűnt a kettős állampolgárság bevezetésének igénye. A nemzetépítés folyamata, ezek alapján, előrehaladottabb állapotban lehet, mint azt sokan gondolják.

Barna Judit

Hídő vagy híd?

(Törökország lehetséges szerepe az amerikai–iraki konfliktusban)

Parks, Bill: Bridgehead or Bridge? = The World Today, October 2002. vol. 58. no. 10.

A cikket tavaly októberben, a törökországi választások és az iraki háború előtt adták közre.

A választásokat 2002. november 3-án tartották, abban az időszakban, amikor olyan sorsdöntő kérdések foglalkoztatták a török politikusokat és a közvéleményt, mint az ország és Ciprus EU-tagsága, a nem sokkal korábban felvállalt afganisztáni nemzetközi misszió vezetése és az egyre lehetségesebbnek tűnő iraki háború.

A hidegháború végével megszűnt Törökország stratégiai jelentősége Európa déli sarkában. Stratégiai szerepét ettől kezdve sokkal inkább annak köszönhetjük, hogy határos Iránnal, az arab világgal és a Kaukázussal. A 2001. szeptember 11-i események után Ankara megpróbálta Amerikával kialakított stratégiai partneri viszonyának szerepét felértékelteni, és felajánlotta, hogy a híd szerepét fogja betölteni a nyugat és az iszlám világ között. Amerika azonban inkább hídőként tekint az országra. Ankara nyugati biztonsági kapcsolatai kényes helyzetet teremtenek számára, hiszen ezzel egy időben arra is törekszik, hogy harmóniát teremtsen közvetlen iszlám szomszédaival kialakított kapcsolataiban is.

Így például már a szeptember 11-i támadások előtt is feszültté tette a viszonyt Washington és Ankara között, hogy ez utóbbi a szankciókat megszegve, gazdasági kapcsolatokat épített ki Irakkal. Még a meggyengült Szaddam-rezsim is kedvezőbb eshetőségnek tűnt fel a török vezetők szemében, mint szinte akármelyik másik forgatókönyv. Éppen ezért Ecevit miniszterelnök egészen addig elment, hogy megpróbálja rávenni Szaddamot, hogy tegyen eleget az ENSZ-határozatoknak.

Az egyik lehetséges forgatókönyv, amittől Törökország különösen tartott egy lehetséges háború esetén, az volt, hogy az azt követő zűrzavarból egy kurd állam emelkedhetett volna ki. Ez veszélyeztette volna saját, kurdok lakta területeit. Ezen túlmenően, az olajban gazdag Kirkuk térségben lakó türkmén lakosság sorsát sem szerette volna a kurdok kezébe adni. Egy másik lehetséges és szintén kedvezőtlen forgatókönyv szerint létre jöhetett volna egy olyan Kurdisztán is, amely menedéket nyújthatott volna az al-Kaidának. Egy harmadik lehetőség az volt, hogy Törökország olyan anarchikus térség szomszédságában találja magát, ahol az iszlám fundamentalistáknak sikerült megvetniük a lábukat.

Ilyen várakozások mellett, illetve a törökországi belügyek fényében – Ecevit koalíciós kormányának széles körű hiányosságai miatt írták ki a korai választásokat –, nem volt könnyű megíósolni, hogy mely politikai erőknek sikerül megnyernie a választásokat, és az milyen politikát folytat majd, amennyiben mégis háborúra kerülne sor. (Végül a leginkább esélyes, Recep Tayyip Erdogan mérsékelt Iszlám Igazság és Fejlődés Pártja győzedelmeskedett.)

A háborúval kapcsolatban, bár Ankara ellene volt bármiféle csapásnak, folyamatosan arra törekedett, hogy minél nagyobb árat sikerüljön kialakítania azért, mert az ütközőzónában fekszik, és egy esetleges támadás jelentős károkat okozhat kereskedelmének, gazdaságának, turizmusának és hitelképességének is. Alkupozióját azonban egyrészt az gyengítette, hogy katonailag, gazdaságilag és politikailag is fontos volt számára Washington, így nem volt kétséges, hogy támogatnia kell majd Amerikát. Másrészt oly sokszor hivatkozott stratégiai fekvésére, ami miatt Washingtonnak fontos lehetett, hogy emiatt is nagyon kínos lett volna megtagadni a kért támogatást.

Törökország stratégiai pozíciója tehát kétélű kardként is tud működni: annak érdekében, hogy értéke megnöjön Washington szemében, és valóban a híd szerepét tudja betölteni, adott esetben le kell nyelnie azt is, hogy ha nem szívesen is, de eleget kell tennie az amerikai kéréseknek.

(A fejleményekből azóta tudjuk, Törökország sem híd, sem hídő nem lett az Egyesült Államok számára.)

Az olvasztótégely mélyül: Arab-amerikaiak a századfordulón

Kulczycki, Andrzej – Lobo, Arun Peter: Deepening the Melting Pot: Arab-Americans at the Turn of the Century. = Middle East Journal, vol. 3. Summer, 2001. 459–473. p.

Az arab-amerikai lakosság lélekszáma 42%-kal nőtt a nyolcvanas évek során, és számuk 1990-re átlépte az egymilliót. Származásuk egyre sokfélébb, és egyre több a mohamedán vallású köztük. Az átlagnál magasabban képzetek, és keresetük is meghaladja az átlag amerikaiét.

Az utóbbi időkből egyre nagyobb figyelem övezi az Egyesült Államokban élő arabok növekvő számát és egyre erősödő hangját. Olyan csoportról van szó, amelyet sokszor meglehetősen gyanakvóan kezelnek, ám kis számuk ellenére egyre inkább felfigyelnek rájuk a bennük rejlő politikai lehetőségek miatt. A 2000-es elnöki kampány során például mindkét jelölt elég fontosnak ítélte meg ezt a csoportot ahhoz, hogy külön is találkozzanak arab-amerikai vezetőikkel. A közelmúlt eseményei és az Egyesült Államok szerepvállalása a Közel-Keleten még inkább rájuk irányította a figyelmet. Mindennek ellenére és más etnikai csoportokkal ellentétben, népmozgalmi, társadalmi és gazdasági jellemzőikkel eddig még senki nem foglalkozott behatóan.

Az első arabok az 1880-as években érkeztek Amerikába az Oszmán Birodalom területtől, és többségük keresztény volt. Legnagyobb részük megpróbált beilleszkedni, amilyen gyorsan csak tudott: nevét „amerikanizálta”, és szakított hagyományaival. Ezt a szinte láthatatlan hullámot a második világháború után több arab nemzetből érkező bevándorlók követték, majd számuk ismét megugrott az 1960-as évek közepétől, és azóta is jelentős iramban nő. Ez egyrészt jelentősen hozzájárult sokszínűségük növekedéséhez és erősödő etnikai identitásukhoz. Másrészt azt is előidézte, hogy folyamatosan előítéletekkel kellett és kell megküzdeniük, mivel gyakran a közel-keleti feszültséggel azonosítják őket. Harmadrészt, megnehezítette beilleszkedésük vizsgálatát.

Az arab-amerikaiak kétharmada libanoni származású, majd egy ötödük szíriai, és jelentős csoportot alkotnak az egyiptomiak és a palesztinok is. 1990-ben kb. 59%-uk amerikai születésű volt, további 20% pedig megkapta az amerikai állampolgárságot. Földrajzi elhelyezkedésükre jellemző, hogy többségük öt államban él: Kaliforniában, New York-ban, Michiganban, Floridában és New Jersey-ben. Ezek mind kulcsfontosságú államok a választásokon, így szervezett keretek között az arab-amerikaiak akár komoly politikai befolyásra is szert tehetnének.

Átlagosan 83%-uk magas szinten beszéli az angolt, ami az Amerikában születetteknél 97%-ra ugrik. 1990-ben iskolai végzettségük átlagosan magasabb volt, mint az amerikai átlag: a férfiak esetében az össz-amerikai 24%-hoz képest 40%-uknak volt felsőfokú diplomája. Ezzel könnyebbé válik szakmailag magas színvonalú, illetve menedzseri állásokba belépni, ami viszont a keresetre is pozitív hatással van: átlagkeresetük is meghaladta az amerikai átlagot. (Mind a férfiak, mind a nők esetében elmondható, hogy átlagon felül reprezentáltak ezekben a kategóriákban, míg alulreprezentáltak a szakképzett, illetve szakképesítéssel nem rendelkező munkaerő kategóriájában.) Az eredményeik a kulturális és vallási különbségeket is segítenek ledönteni, ami többek között a vegyes házasságok növekvő számát eredményezi. Ez pedig a társadalomba való beilleszkedésüket segíti elő. Emellett azonban sokan, főleg az első generációs bevándorlók vállalkozókká válnak (jelentős részük kereskedik), és megmaradnak a saját etnikai közösségükön belül, anélkül, hogy különösebben asszimilálódnának.

Míg a korábbi arab bevándorlók, úgy tűnik, be tudtak illeszkedni az amerikai társadalomba, hasonlóan más bevándorló csoportokhoz, mint pl. a kelet-európaiak, az újabb hullámokkal érkezők közül sokan olyan konfliktus-övezetekből érkeztek, mint Palesztina vagy Libanon. Számos arab-amerikai szervezet jött létre, ami nem csak a közösség problémáira keresi a választ, de erősíti is a hozzá tartozók etnopolitikai tudatát. Az egyre erőteljesebben jelentkező iszlám hatás, főleg az elmúlt másfél évben széles körben aggodalmat keltett. Ennek ellenére, a már beilleszkedett arab lakosság jelenléte talán segíthet abban, hogy hosszú távon az amerikai társadalom is elfogadja az újonnan érkezőket és kultúrájukat.

Barna Judit

A „Ground Zero” előzményei Kelet-Timorban 1999-ben: Elemzés a nemzetközi bűnrészességről Indonézia büntetteiben

*Joseph Nevins: The making of „Ground Zero” in East Timor in 1999. An analysis of international complicity
Indonesia's = Asian Survey, 42. vol. 2002. 623–642. p.*

1999. augusztus 30-kán népszavazást tartottak Kelet-Timorban, amelyben a lakosság közel nyolcvan százaléka az Indonéziától való elszakadásra szavazott. Miután az eredmény kiderült, az indonéz hadsereg és félkatonai erői rátámadtak a lakosságra, több mint 2000 embert megöltek, 250 ezret elhurcoltak, és a terület épületeinek és infrastruktúrájának hetven százalékát elpusztították. Ami még szörnyűbbé tette a vérengzést, az a tény volt, hogy a választásokat az ENSZ felügyelete alatt tartották.

A szeptemberi erőszakos eseményekkel kapcsolatban számos magyarázat született. Az egyik „iskola” szerint indonézbarát kelet-timori félkatonai egységek, az indonéz hadsereg egyes elemeinek támogatása mellett, „örjöngeni kezdek”, amit Jakarta minden igyekezete ellenére sem tudott megfékezni. A másik magyarázat szerint a jakartai katonai hierarchia felelős a történetekért, hiszen az ő tudomásuk és engedélyük vagy akár direkt parancsuk hiányában, ilyen fajsúlyú vérengzés nem következhetett volna be. A második verzió a meggyőzőbb, ám mindkettőben közös, hogy az eseményeket mind időben, mind térben leszűkítik. Az ismertetett írás kitágítja ezeket a kereteket és bemutatja, hogy számos vezető ország kormányának Indonéziát támogató politikája a népszavazást megelőző időkből miképpen járulhatott hozzá a tragikus események bekövetkezéséhez. Erkölcsi és politikai felelősség terheli ezeket az országokat, amiért az 1975-ös kelet-timori bevonulás óta támogatást nyújtottak Jakartának, és bár előre sejthették a szeptemberi eseményeket, nem tettek lépéseket a megakadályozásukra. (A népszavazás biztosítását Jakarta elutasította, és mivel jóindulatára szükség volt ahhoz, hogy egyáltalán megtarthassák a szavazást, nem is voltak jelen hatékony nemzetközi biztonsági erők.) A szerző éppen ezért úgy értékeli a történeteket, hogy együttes erőfeszítéssel, a nemzetközi közösség közreműködésével történhetett meg a tragédia.

Négy ország emelkedik ki a politikailag, gazdaságilag és geostratégiai fontos Indonéziát támogatók közül: Ausztrália, Japán, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok. Ausztrália 1975-ben egyértelműen Kelet-Timor függetlensége ellen foglalt állást, majd katonailag támogatta Indonéziát, 1995-től pedig olyan biztonsági megállapodás volt érvényben, amely szoros kapcsolatokat eredményezett a két ország katonasága között. Az Egyesült Államok, amelynek fontos gazdasági kapcsolatai kötődtek Jakartához,

szintén engedélyezte Kelet-Timor megszállását. Az indonéz hadsereg ebben az akcióban használt fegyvereinek kilencven százalékát amerikai cégek szállították. A hetvenes években megnőtt, Indonéziába irányuló amerikai fegyverexport Reagan idején tetőzött: az ország fegyver importjának 53%-a Amerikából származott 1992–1994-ben. Politikai szinten az USA mindvégig amellett lobbizott, hogy az Indonéziát elítélő ENSZ-határozatok semmiképpen ne legyenek hatékonyak. A Clinton-kormányzat ugyan betiltotta bizonyos fegyverek exportját, de továbbra is jelentős gazdasági segítséget nyújtott az országnak, és a katonáknak pedig kiképzési lehetőséget biztosított. Az Egyesült Királyság hasonló szerepet játszott a diplomácia terén, mint Amerika. Ezen túlmenően, számos más katonai felszerelés mellett a britek szállították a Hawk-gépeket Jakartának, és a szigetországban is képeztek indonézeket. Míg az Egyesült Királyság tartózkodott, amikor az ENSZ-határozatokról kellett szavazni, Japán minden esetben Kelet-Timor ellenében voksolt. Tokió támogatásának elsődleges indokát a két ország között fennálló szoros gazdasági kapcsolatok jelentették. Az 1990-es években egyre hangosabb nemzetközi kritika ellenére Japán maradt a jakartai rezsim legnaivabb támogatója.

Nem az adott kormányok bizonyos intézkedései, hanem azok kumulatív hatása játszott döntő szerepet 1975-től 1999-ig. Mára kiderült, hogy az 1999-es szavazás előkészületei során mindezek a hatalmak tisztában voltak azzal, hogy megfelelő körülményeket kell teremteni a szavazás idejére, hogy az biztonságban és korrekt módon menjen végbe. Azt is tudták azonban, hogy ha az ENSZ ragaszkodna ahhoz, hogy nemzetközi biztonsági és békefenntartó erők legyenek jelen, Jakarta elutasítaná a szavazást. A nemzetközi közösség engedett, és meg sem próbált komoly nyomást gyakorolni Indonéziára, például azzal, hogy megszakítja gazdasági és katonai kapcsolatait vele. Mindez csak a mérsárlás megkezdése után, és akkor is meglehetősen késéssel és kellenlenül történt meg. Ennek ellenére több ország kijelentette, hogy megtették minden tőlük telhetőt az adott szituációban.

A realpolitika szemszögéből nézve érthető az adott nyugati országok viselkedése. Azonban normatív szempontból vizsgálva a történeteket, egyértelmű erkölcsi felelősség terheli őket, amiért nem tartották szem előtt a kelet-timori lakosság alapvető emberi jogait, és nem gyakoroltak nyomást a jakartai rezsimre, valamint hagyták, hogy az indonéz hadsereg ne csak véghez vihesse a mérsárlást, de sértetlenül megúszhassa azt.

Barna Judit

Beszélgetés Paul Schusterrel, a ma élő legidősebb romániai német íróval

Paul Schuster im Gespräch mit Stefan Sienerth. = Südostdeutsche Vierteljahresblätter.
2002. 4. H. 337–352. p.

A müncheni folyóirat több éve elindított beszélgetés-rovatát a délkelet-német (magyarországi, romániai stb.) irodalom- és művelődéstörténeti örökség szószólóinak, évről évre fogyatkozó számú alkotó-képviselőinek szenteli. A beszélgetések (nyugodt tempóval kibontakoztatott mélyinterjúk) sora megannyi számadás a közelebbi vagy távolabbi múltba visszanyúló történelmi és társadalmi tapasztalatról a Kárpát-medencével és keleti, déli szomszédságával jelölhető térségből. A ma élő legidősebb alkotók, mint *Paul Schuster* (1930) is, még tanúi valamennyi, 1945-öt követő korszaknak, élményanyaguk emellett visszautal legalább a háborút közvetlenül megelőző, gyermekfejjel megélt esztendőkig.

Schuster erdélyi szász környezetből származik: Nagyszebenben született, ott is nevelkedett, a nagy múltú Bruckenthal-Gimnázium növendéke volt. Neves tanárai között említi B. Capesiust. Tanulóévei viharos esztendőkre esnek: háború, a német népcsoport körében honosított náci mozgalom, az 1944. augusztusi fordulat, az újjáépítés (és orosz deportálás) és 1948-ban a kommunista hatalomátvétel. Schuster az 1945/48 közötti évekre visszanyert intézményi autonómia felszabadító időszakát leplezetlen nosztalgiával festi. Korán megcsillantott tehetségével szabad az útja a helyi értelmiségi boly felé, amely a politikai fordulat pillanatában (a náciatlanítástól eltekintve) még sértetlen. De a szűkre szabott keretek helyett inkább a fővárost választva, ott próbál szerencsét a központi német nyelvű lap (*Neuer Weg*) szerkesztőségében, majd pedig az írószövetségi tagozat folyóiratánál (*Neue Literatur*). Schuster az '50-es és '60-as éveket tehát Bukarestben tölti. Közvetlen feletteseinek védőszárnyai alatt sikerül elkerülnie az erősödő és típusváltó román diktatúra veszélyeit, noha írásainak valóságigénye nem ismer megalkuvást. Visszapillantásában melegen méltatja a pártmegbízatást teljesítő funkcionárius-főszerkesztő (E. Stoffel, 1959-től) politikai józanságát és bátorságát némely valóban kockázatos közlés vagy politikai gyanúba vett szerző felvállalásában. Némi büszkeséggel emlékeztet emellett a *Neue Literatur* ama „csínyjeire”, melyeket az NDK-val szemben megengedett magának az ott eltöltött vagy alig túrt művek közlésével (körülbelül a '70-es évek első felében).

Schuster nem volt „üldözött” író, nem volt „ellenálló”. Kétségkívül írásaiban nem foglalkoztatják a mind kritikusabbá váló kisebbségi helyzet, a romániai kisebbségi politika kérdései, sem az etnikumot ért megpróbáltatások és törvénytelenségek. Szász íróknál ez szélesebb körben is (nem általánosan) jellemző, szemben a bánági németekkel. Regényeiben, elbeszéléseiben a háború előtt, román többségi keretek között átfarmálódó erdélyi szász életforma, a mentalitás érdeklő, különös tekintettel az etnikumközi együttélés módozataira. Ebben a kölcsönös tolerancia és jóindulat eszméje lebeg a szeme előtt, és ha ilyen szempontból kivetnivalót talál, azt a szászoknál találja meg (náluk mutatja meg). A szászsgát illető kritikája rendíthetetlen a modern polgári fejlődéssel (vagyis már Trianon előtt) sovínizmusba forduló elzárkózásuk irányában, amivel kispolgári és értelmiségi köreikben oly könnyedén a nagynémet eszme s végül (megfelelő látókör híján) a náciizmus karmai közé kerültek. E függvény köré fonódik regényfolyamnak tervezett műve: a *Fünf Liter Tzuika* (Öt liter cujka, 1961, 1965) két kötete, illetve jóval később kézbe vett, még nem publikált folytatása. E törekvését különösebben nem üdvözlötte az egykori román irodalompolitika: a közelmúlt belső folyamatai a többségi értelmiséget és poli-

tikát nem érdekelték, a nyíltan nem kompromittálódott egyénektől az új totalitárius politika követését, támogatását várták el. Még kevésbé vált népszerűvé ezzel a német kisebbségi körökben.

Schuster a visszatekintésben félelem nélkül „baloldali” íróként és intellektusként vállalja fel önmagát. Baloldali illúzióival semmiben nem kívánta igazolni a román kommunizmus adott gyakorlatát, nem vált „párt-íróvá”. Legfeljebb osztozott a korai Ceaușescu-éra „autonóm” eufóriájában, ami a vezér 1968-as függetlenség-nyilvánítása körül kialakult. Ebben az időszakban jutott epizód szerephez a Német Nemzetiségi Dolgozók Tanácsában, ahol saját elmondása (és mások tanúsága) szerint nyíltan a pártfőtitkár szemébe mondta: a párt kisebbségi politikája elégtelen (?), s hogy a németek mind el akarnak menni. (Ekkor már megkötötték a nyugatnémet–román egyezség a fejkvótás család egyesítéséről.) A román vezetés nyílt elhatárolódása Moszkvától a szemében egyébként összekapcsolódott 1968 nyugat-európai mozgalmával, s noha végül ez irányban is csalódnia kellett, a nyugat baloldali ígéretei készítették távozásra Ceaușescu igen gyors színváltására nyomán (1971 végén).

Schusterből otthon sem vált különösebben elismert író, azt sem állíthatjuk, hogy ennek ellenére valóban jelentős író. Inkább a magatartás, az életút – kisebbségi vonatkozásban – különutas típusa érdekes. Németországban letelepedve ott folytatja munkáját, ahol ott-hon abbahagyta, csak itt teljesen elszigetelődik, publikációs lehetőségei beszűkülnek. Számottevőbb új műveként a *Heilige Cäcilia* (Szent Cecília) című kisregény ismert – a szász falusi lány és a bukovinai orgonaépítő meghiúsult szerelméről (szintén háború előtti történet). A nyugati közvélemény az ő témáira végképp nem „vevő”: számára a jelenbeli helyzetet leleplező, fricskázó, a kisebbségi elnyomást sejtető, szimbolizáló irodalom politikai szenzációja érdekes. Ennek sokkal inkább megfelel a „bánati akciócsoport” jelentkezése – még Romániából (ahogy történetesen éppen a Schuster által összeállított *Neue Literatur*-különszám bemutatta őket 1971-ben), vagy képviselőik (H. Müller, R. Wagner és mások) kitelepülése után. Az emigráció politikai, szemléleti megosztottságát (vagy csak a kenyérharcát?) emeli ki Schuster kifakadása: azóta ő épp e bánágiak által rekesztetik ki az ex-romániai német közösségből – írásainak mellőzésével, rágalmazással („lepaktált Ceaușescuval” stb.).

A „beszélgetés” nagyon szubjektív műfajában a kérdező (mint mindig: Sienerth, egyébként sors- és honfitárs) enyhén igazíthat az önszemlélet nagyobb túlzásain, de végül az elmondottakat a szöveg közlésével hitelesíti. Így egy öntörvényű, roppant ösztönös és nyitott írói alkat áll előttünk, tételes vezérelvektől, standardizált szempontoktól mentesen. Schusternek nincs kisebbségi német tudata, csak kisebbségi német „témái” vannak – az elmondottak szerint az erdélyi múlt sűrűjéből. Az identitási kérdést érintve, alkalma nyílik a beszélgetés során, hogy bukaresti éveinek tapasztalatából a „szerkesztőségi zsidók” emberségét, üdítő „sovinizmus-hiányát” vagy egyszerű román szállásadónője makulátlan szívóóságát kiemelve. Szerzőnk mindinkább az interetnikus tudat letéteményesévé válik. Mondandója végén (ma már nyilván a szülőhaza iránti nosztalgia jegyében is) a szász gyökereitől bevallottan eltávolodott német író egyféle komplex „balkáni” identitásról tesz hitet.

Komáromi Sándor

A változó szlovák falu etnológiai vizsgálata

Danglová, Oľga: Rurálna komunita v transformácii. = Slovenský národopis, 49. roč. 2001. 3. no. 279–299. p.

Szlovákia 49 ezer km² területén 2800 falu található. Számosságuk a településstruktúrában jóval meghaladja a más államokban szokásosat. Többségüknek még 500 lakosa sincs, s annál fogva, hogy az „isten háta mögött” létezik, több tekintetben zárvány. A szlovák falu, noha társadalmi-gazdasági viszonyait illetően több kényszerátalakuláson ment át, mindmáig nem tekinthető elsősorban közigazgatási egységnek, hanem főként a mindennapi élet színhelyének. A mai szlovák társadalomnak számos szervezésbeli, rokoni, emberközi kapcsolata a falusi paraszttársadalomban gyökerezik. E hagyományok legrégebbi rétegei még a preindusztériális sztereotípiákban lelhetők fel. Ha megkésve is, de az osztrák–magyar kiegyezést követő fejlemények hatására bizonyosan, a falusi lakosság is elindult a kapitalizálódás, a magántulajdon meghatározóvá tétele útján. Az egyik falu parasztjai intenzívebben, a másikéi lanyhább ütemben araszoltak a szóban forgó irányba. Mondhatni: ahány település, annyi fejlődési variáns. A késztetést, akárcsak a szomszéd társadalmak falusi településein, a mezőgazdaság termelékenységének mint a megélhetés előfeltételének szükségszerű fokozása produkálta. (A késztetések ellenére az említett előfeltételek kellő mértékben nem fejlődtek ki, s ennek az lett a következménye, hogy nagymértvű lett a kivándorlás.)

A szlovák faluban a két világháború között sem következett be olyan technikai-technológiai áttörés, amely átfogóan korszerűsítette volna a mezőgazdaságot. Ennek oka az volt, hogy a paraszti kisgazdaságok (földhiány miatt) igazában nem tudtak az árutermelés, a piacgazdaság magasabb szintjére felvergődni. A „mezőnyben” idegen testként működő nagybirtokoknak pedig nem volt érdekük, hogy konkurenciát szabadítsanak magukra földtulajdonuk legalább egy részének eladása révén.

Közép- és Kelet-Európában a téesszek és az állami gazdaságok megszervezése keserves és gyors társadalmi-gazdasági változásokat kényszerített ki. Ezek a preindusztériális és korakapitalista formációból lökték át a falut és a mezőgazdasági termelést a szocialista, azaz a „második agrárforradalomba”. (Ezt manapság illik „harmadik feudalizmusként” emlegetni.)

A teljesíthetetlen beadási kötelezettségek miatti büntetési gyakorlat révén közös gazdálkodásra kényszerített parasztoknak a földhöz való tulajdonjogukat ugyan nem kellett feladniuk, a gyakorlatban azonban le kellett mondaniuk tulajdonukkal való rendelkezésről, illetve annak egyéni használatáról. Ezek a 60-as és 70-es években lezajlott folyamatok vezettek aztán az egyszerű technológiák felszámolásához, az addig kétkezi műveletek mechanizálásához, a korszerű földművelés keretében fokozódó termelékenységhez.

Míg például Magyarországon a közöst és a háztájit kombinálták a mezőgazdasági termelésben, Csehszlovákiában mindent kollektivizáltak. Így azután a demokratikus fordulatot követően is másként ment/megy végbe a rekapitalizálódás. Magyarországon kárpótlás zajlott le, (Cseh)Szlovákiában „visszatulajdonosítást” tettek lehetővé. Ez – egyebek mellett – oda vezet, hogy a gazdaságosan termelő (ipari szervezettségű) mezőgazdaság inkompatibilissá válik a gyenge és elaprózott tulajdonlás tényével.

Vizsgálatok tanúsítják: bár a keretükben megkérdőjeleztek esetenként kritizálják a tsz-viszonyokat, többségük egyszersmind lojális a formáció iránt, és fennmaradása mellett „teszi le a garast”. Ez a vélekedés főként azokra a falvakra jellemző, ahol a szövetkezetek pozitívan befolyásolták a település fejlődését, elősegítették a gáz bevezetését, a csa-

tornázást, az útépitést, ahol támogatták a kulturális és sportéletet. Egy-egy prosperáló tsz elnökének nagyobb volt a presztízse, mint a helyi tanács vezetőinek.

A „szocializmusból a kapitalizmusba vissza”-folyamat sajátosságait és törvényszerűségeit hivatott vizsgálni és értékelni a VEGA-projekt, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia Etnológiai Intézetének hét kutatója hajtott végre az ország egyik – meg nem nevezett – régiójában. Eleddig már bebizonyosodott, hogy a mostani változások alapvetően gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. Konkrétabban: a kizárólag állami központból irányított gazdaságnak a piacgazdaságba való átmenetére, a profit maximálását célzó koncentrálásra mind intézményi, mind pedig egyéni szinten. A helyi szintű adaptációs mechanizmusok feltérképezése révén láthatóvá válik, hogy miként változik az egyes települések demográfiai struktúrája pozitív vagy negatív irányba. A nagyobb, életerősebb települések pozitív, a kisebb, előregedett települések pedig negatív irányba mozdulnak el.

Mindennek ellenére a preindusztriális szlovák faluból fennmaradt az egymást segítész, a „kaláka” szokása, a „nagy családi” összetartás. A férfiak és a nők közötti tradicionális munkamegosztás is nagyrészt megőrződött, de azért vállalkozó nők is elő-előfordulnak a vizsgált populációban. A mezőgazdasági és egyéb vállalkozók gyors „megtollasodásuk” érdekében a földterületek reprivatizálásával kapcsolatos joghézagokat is kihasználják, sőt: visszaélnék velük. Az új vállalkozók körében nemegyszer az efféle életvitelhez szokott családi tradíciók élednek újjá. A vizsgált régió turizmusra alkalmas természeti értékekkel rendelkezik. A területen található víztározó, amelynek hasznosítását az illetékes önkormányzat vette át, hanyatló forgalmat vonz. Ennek egyik oka a földtulajdonlás rendezetlenségére vezethető vissza. A víztározó körüli hétvégi házak tulajdonosai viszont szeretnék integrálódni a falusi közösségekbe, amit e közösségek ambivalensen vesznek tudomásul, mert tartanak ismeretlenségüktől.

Amint már szó volt róla, mindeközben a tsz-ekhez továbbra is ragaszkodnak az emberek, s ez a jövőt illetően optimizmusra hangolja vezetősegeiket.

A legtöbb falusi probléma alapjaiban ott található a földtulajdonlás bizonytalanságai. Ezen kívül újabb ellentétek is kirajzolódóban vannak a szlovák falu mindennapjaiban és kiemelkedő eseményeiben. Így pl. a vállalkozók és a helyi elitek között sok helyütt elmeresedőben van a viszony, ami olykor a párthovatartozás csetepatéiban manifesztálódik.

Futala Tibor

A szlovákság viszonya a titokzatos globalizált kultúrához

Novota, Mikuláš: Tajúplnosť 'globalizovanej kultúry a vzťah národa k nej. = Slovenské pohľady, 2002. 5. no. 18–26. p.

A referált, jellegzetesen szélsőjobb publicisztika „introitusza”: „Jelenleg a szlovák nemzet tudata a káosz vírusával van beoltva. A nemzet nagyobbik része a keresztény és európai-humanista kultúra által színezett, belőle öröklött kulturális szokásrend, valamint a nemzeti tudatnak a félig animális szenvedélyek, a meddő és hedonista életmód, a kapzsiság, a megkívánt javak önző elsajátítása, akár a legközelebbiek kiszípolozása, a hazugság, az irigység, a gyűlölködés, a bosszú és a kriminalitás kultúrája általi masszírozása között tévelyeg. Ennek a rontó kultúrának mindenekelőtt az ifjúság és – beleértve a roma és a magyar kisebb-

ség tagjait is – a felnőttek konzumáló rétegei vannak kitéve. Közvetítői között ott van a tv, rádió, video, sajtó, reklám, film- és pop-művészet. Támogatói a külföldön szervezett civil egyesületek és intézmények, főként a külföldi politikai dirigizmus – a Dzurinda–Csáky-féle kormány hazai politikai prostitúciójának asszisztenciája mellett.”

Ez a térnyerés a szlovák nemzeti kultúra gyengeségével, bizonytalan ellenálló képességével, illetve azzal magyarázható, hogy az amerikaiak „instrumentális pragmatizmusa” felkészült arra, hogy imperializmusuk terjedése elől előzetesen elhárítson minden akadályt.

A továbbiakban a szerző megmagyarázza, hogy miért gyenge a szlovák nemzeti kultúra. Egyrészt a „turuli magyarok” („turulský Mad’ari” – eddig nem tapasztalt jelzős összetétel!) idejotte miatt, aminek következtében a szlovák nemzet a történeti Magyarország széteséséig a nemzeti nyelvből, irodalomból, népművészetből, szokásokból és különféle kézművességekből álló kultúrát tudott csak megőrizni, minthogy az iskolai nevelőmunka, politikai aktivitás, nemzeti közművelődés, az összes tudományág művelése, nemzeti törvényhozás és professzionális művészet tilos volt számára. Aztán a szlovákság szempontjából a cseh gyámság sem volt sokkal kedvezőbb.

Mostanában a világpolgárság leple alatt terjesztett globalizált kultúra kezdi ki és őrli fel a nemzeti kultúra erőit. Régen a véres hódítás volt minden imperialista hatalom első és egyedüli lépése egy-egy nép vagy nemzet meghódításában, de legalábbis „megleckéztetésében”, „móresre tanításában”. Az USA módszere más, előzetes „megdolgozásait illetően” többlépcsős. Az első lépcső: a tömegtájékoztató és a művészeti élet kisajátítása. A második: a helyi kultúra lejáratása. A harmadik: választások megnyerése megbízható embereik által. Végül: katonai akció – úgymond – a demokrácia védelmében (vö. Jugoszláviával és Afganisztánnal).

Nehogy véletlenül Szlovákia legyen a következő példa a demokrácia fegyveres akcióval végződő „szavatolására”, tovább kell munkálkodni a szlovák fejlesztési program állami doktrínává tétele, a szlovák nemzeti emancipáció kiteljesítése érdekében. Aztán világpszinten kell modellezni a nemzeti kultúra egészét.

A konkrét tennivalók: 1. Ki kell emelni a nemzet leginkább tartós létét garantáló kulturális területeket. 2. A Dzurinda–Csáky-kormány bukása után a vétkeseket népbíróság elé kell állítani. 3. Az új kormánynak meg kell tisztítania az egész közéletet az ártó elemektől. 4. A korrumpált tömegközlésben rendet kell teremteni és biztosítani a folyamatos ellenőrzést. 5. Teljes tanügyi reformot kell megvalósítani, különös tekintettel a természettudományi tárgyakra, az „igazi” szlovák történelem tanítására, a külföldi szlováksággal való törődésre. (A szlovákiai kisebbségek a reciprocitás alapján részesüljenek jogokban. Pl. a szlovákiai magyarok annyiban, amennyiben a magyarországi szlovákok.) 6. Kutatóintézeti reformot kell végrehajtani a Szlovákia számára hasznos kutatások elvárásával. 7. A bérezési reformot az alkotó értelmiség javára, illetve az államigazgatásban és a központi szervekben dolgozók kárára kell végrehajtani. 8. „Országimázs”-tevékenységet kell kifejleszteni Szlovákia külföldi hírének-nevének valóságossá tétele érdekében. 9. Az EU-hoz és a NATO-hoz való viszony legyen pragmatikus. Meg kell akadályozni minden külső kísérletet a szlovák belügyekbe történő beavatkozásra. 10. Az élet valamennyi szektorában meg kell szervezni az aktív ellenállást a globalizációs folyamatokkal szemben.

És a befejezés: „Segítsünk magunkon, akkor kevésbé fognak ártani nekünk a hazug globalizátorok és hazai térdén csúszó politikusaink! Általános választások esetén reálisan számolni kell az eredmények minden szintjén megvalósított statisztikai csalással.”

A kelet-szlovákiai ukránok (ruszinok) múzeuma

Varhol, Josif: *Z vystavočnoi i vydavnyčoi diáľnosti Muzeu ukrains'koi kul'tury u Svydnyku. (2000–2001 rr.).*
= Duklá, 2002. I. no. 34–44. p.

Az Ukrán Kultúra Múzeuma a kelet-szlovákiai Svidnikben (Felsővízközön) működik. Az ottani ukránság (ruszinság) legfontosabb és legaktívabb intézménye. Híre-neve korántsem csak Szlovákiára terjed ki: mindenütt, ahol ukranisztikai kutatások folynak, kapcsolatban állnak vele.

Tevékenységeben a kutató és a legszélesebb értelemben vett kulturális nevelőmunka egyaránt jelen van. Az intézmény tudományos gyűjtéseinek, vizsgálódásainak és elemzéseinek közzététele jórészt kiállításokon és publikációkban valósul meg.

Ezek tematikája tanúskodik róla, hogy a kelet-szlovákiai ukránok (ruszinok) életének nincs olyan tartalmi, földrajzi, egyszersmind időbeli metszete, amelynek vonatkozásában a múzeum munkatársai és a velük együttműködő külső kutatók ne jeleskednének.

Csupán a 2000-ben és 2001-ben tartott kiállításokból is kitetszik a munka sokszínűsége. Így – az *Idők metamorfózisai* címen rendeztek archív honismereti fénykéпкиállítását, amelyet két képzőművészeti követett, nevezetesen Orest Dubaj festő életműkiállítása és Tibor Galgóczi tematikusan válogatott, ún. pásztori műveinek bemutatása. Népszokásokat eleve-nített fel a *Karácsony* címen megrendezett kiállítás, mint ahogy a *Szűrhimzés* címen megrendezett is. Ez utóbbit mai szűrhimzők versenyével együtt rendezték meg. Az ugyancsak népművészeti *Fonás-szövés* kiállítást egy történeti emlékeztető követte *Optálás* címen, melynek témája a második világháború utáni szovjet–csehszlovák lakosságcsere volt. Végül Mihajlo Cabala jelentkezett tájképeivel a múzeum kiállítási tereiben.

Ami a publikációs tevékenységet illeti: 2000-ből és 2001-ből mindenekelőtt egy gyűjtemény, a *Naukovyj zbirnyk* (Tudományos gyűjtemény) 22. kötetének megjelenéséről kell szólni. Ennek tematikus tagolódása (történelem, forrásközlés, etnográfia és folklór-stika, művészetek, irodalom, miszcellanea, név- és földrajzi mutató) ismételten a múzeum tevékenységi körének tágasságáról vall.

Szlovákiai múzeumok közös vállalkozása a *Múzeumok és etnoszok* projekt, amelynek több kötetébe „dolgozott be” a svidníki múzeum. Ezek a következők: Lakodalmak, Kézműiparok és vásárok Szlovákiában, Ház- és lakásépítési hagyományok Szlovákiában, Halottsirató és temetési hagyományok Szlovákiában. Végül még arról, a más illetékes múzeumokkal elkészített kiadványról kell megemlékezni, amely a szlovákiai skanzenezet mutatja be.

Futala Tibor

Iszlám–keresztény eszmecsere Lengyelországban

Bielecki, Zdzisław: *Islam a cywilizacja łacińska.* = *Więź*, 2002. 2. no. 113–114. p.

2001. szeptember 11. nyomán felvetődött: kitört vagy legalábbis kitörőben van a vallásháború az iszlám és a keresztény világ között? E megállapítás hamis voltának leleplezése érdekében rendeztek Varsóban 2001. december 7–8-án – nemzetközi részvétellel – eszmecse-

rét az iszlám és a keresztény civilizációról mint a dialógus kettős forrásáról. E dialógus sikerétől függ – szögezte le az egyik hozzászóló –, hogy mennyire hiszünk a közhídvérésben, ami – természetesen – korántsem feltételezi „egyennézetek” kialakítását, követelését.

Ilyen nézetek kialakítására ezen az eszmecserén nem is törekedett senki. Viszont mind a keresztények, mind a muzulmánok részéről hangzottak el önkritikák. A keresztény így hangzott: „Ha a dialógus szeretet ajándéka, úgy tűnik, hogy e szó nem illik azokra a viszonyokra, amelyek az utolsó évezred folyamán az európai limesen uralkodtak.” A muzulmán pedig így: „Meg kell tanítani önmagunkat és gyerekeinket a toleranciára. Az embereknek tudatosítaniuk kell magukban azt az óriási szerencsétlenséget, amelyet a terrorizmus hordoz magával.”

Hangot kapott a remény a viszonyok javulását illetően. A következőképpen: „Az, ami ma, ebben a teremben végbemegy, ahol e kérdéskörben mi, a nyugati civilizáció képviselői találkozunk az iszlám civilizáció képviselőivel, reményeink szerint kezdete az iszlám civilizációs és a Nyugat közötti kapcsolatok minőségi megváltoztatásának.”

Az eszmecsere záró üzenetében olvashatjuk az alábbi gondolatot: „A muzulmán fél úgy vélekedik, hogy az európai civilizáció akceptálása nem fenyegeti az iszlám alapjait. A nyugati civilizáció az iszlám számára felajánlhatja többek között a társadalmi élet szervezését. Az iszlám pedig – a katolikus fél szerint – többek között átadja a családdal kapcsolatos társadalmi értékrendet és az emberi élet tiszteletét.

Az eszmecsere minden bizonnyal hozzájárult az iszlám és a kereszténység közötti viszony végletes megromlásával fenyegető háborús pszichózis eloszlatásához.

Futala Tibor

A zsidók orosz nyelve

Veršik, Anna: *O ruskom azyke evreev. = Die Welt der Slaven, XLVIII. Bd. 2003. 135–148. p.*

A világon sokféle zsidó nyelvet beszélnek. A Paul Wexlertől származó osztályozás funkcióik és történetük alapján négy típust különböztet meg: (A) Olyan zsidó szubsztrátumon kialakult nyelvek, amelyek az óhébertől indulva nyelvváltások szakadatlan láncolatán mentek át. Az ilyen nyelvek a helyi lakosság nyelvének és zsidók által hozott komponenseknek – többek között a szemita komponensnek – az ötvözetét képezik. Ilyen például a jiddis vagy a dsudezmo (ladino, judeospanyol). Elnevezésüket többnyire a *judeo-* előtaggal képezik (judeoarab, judeoaramaeus stb.). (B) Néha a nyelvváltás vagy a zsidók, vagy a nem zsidók körében megy végbe, de nem egyszerre a két népcsoportnál. Ilyenkor zsidónak kezdenek nevezni egy zsidó szubsztrátum nélküli nyelvet azért, mert zsidók beszélnek. Példa erre a bagdadi arab dialektus, amelyen eredetileg a város összes lakosa beszélt, de később a muzulmánok áttértek a beduinok arab dialektusára, a zsidók pedig megtartották a korábbi nyelvjárást. Az ilyen típusú nyelveket judaizált (az angol terminológiában 'Judaicized') nyelveknek nevezik. (C) A vallásos szövegek szó szerinti fordításakor olyan nyelvek keletkeznek, amelyek tökéletesen követik az eredeti szintaxisát. Kizárólag a vallási szövegek fordítására és kommentálására szolgáló „tükörfelvek” ('calque languages'). (D) Ezek a nyelvek akkor keletkeznek, amikor egy zsidó nyelvről áttérnek egy nem zsidó nyelvre, például amikor a nagy számú jiddisül beszélő kelet-európai bevándorló első nemzedéke megpróbált megtanulni angolul. Ezek a nyelvek nem feltétlenül térnek el jelentősen a környező nem zsidó nyelvektől, de az eltérések nem csak lexikaiak lehetnek. Az ilyen nyelvek az óhéber és arameus szókincsen kívül egy másik zsidó nyelvből (az adott példában a jiddisből) is vehetnek át szavakat. Az ilyen nyelveket zsidó angolnak, zsidó lengyelnek stb. nevezik.

Az orosz zsidók esetében a D típus a jellemző, bár elég széles skálán mozognak ennek változatai. A változatok lehetnek időrendiek, területiek és funkcionálisak. Az asszimiláció önmagában túlzottan leegyszerűsítő fogalom. Külön kell beszélni kulturális és nyelvi asszimilációról, amely lehet teljes vagy részleges. A jiddisről az orosz nyelvre való áttérés önmagában véve nem jelenti még a zsidó identitás feladását. Így például az Orosz Birodalomban a zsidóság egy részének a nyelvi asszimilációja következtében a XIX–XX. század fordulóján megjelenik az orosz nyelvű zsidó publicisztika és szépirodalom. Ezeket a műveket képzett emberek írták, akik tökéletesen birtokában voltak az orosz irodalmi nyelvnek, de mivel ez az irodalom zsidókról és zsidóknak szólt, elkerülhetetlen volt a zsidó kultúra, vallás és a zsidó lét terminusainak a használata ezekben a szövegekben. A mai orosz nyelvű zsidó publicisztika nyelve eltér az egy évszázaddal korábbtól többek között azért is, mert újabban a zsidó reáliákra vonatkozó jövevényszavak forrása már nem a jiddis, hanem az ivrit. A területi különbségek is jelentősek lehetnek, például jelentős a különbség a moszkvai és a kisinyovi zsidók orosz nyelve között. Különleges jellemzői vannak az odesszai orosz nyelvnek, éppen jiddisből kölcsönzött jegyei miatt. Jellegzetes irodalmi rögzítése ennek a jiddis által erősen befolyásolt orosznak Iszaak Babel hőseinek beszéde. Az odesszaihoz hasonló, de más szociolingvisztikai paraméterei vannak az úgynevezett „zsidó akcentusnak” az oroszban. Az I. világháború és az 1917. évi forradalom feldúlták az addigi kisvárosi zsidó létet, ugyanakkor megszűntek a zsidóknak a nagyvárosokban való letelepedését korábban tiltó korlátozások. A jiddis anyanyelvű zsidóság nagy tömegekben települt meg az orosz többségű nagyvárosokban. Hasonló helyzet alakult ki, mint az Egyesült Államokban. A zsidók kénytelenek voltak elsajátítani az orosz nyelvet, de jiddis anyanyelvük interferenciája révén kialakult az a

nyelvváltozat, amit „zsidó akcentusnak” szoktak nevezni. Míg Odesszában az előbb említett, a jiddis által befolyásolt orosz nyelvet a városnak nem csak a zsidó, hanem az orosz lakossága is használja, a többi orosz nagyvárosban ez a „zsidó akcentus” csak a zsidóság beszédét jellemzi. Ennek vannak prozódiai és hangtani jellegzetességei, például a kérdő mondat sajátos emelkedő-ereszkedő intonációja vagy az uvuláris („raccsolt”) *r* hang, de alaktani és mondattani jegyei is (pl. a jiddis szórend vagy a vonzatok tükrözése az orosz beszédben). Ez a jellegzetes orosz zsidó nyelvváltozat a második nemzedéktől kezdve, amikor a zsidó beszélők anyanyelve már az orosz, nem tűnik el, hanem sajátos funkcionális változattá alakul át. Használják humorisztikus céllal is a zsidók orosz beszédének imitálására, de maguk a zsidók is használják egymás közti érintkezésükben afféle csoportnyelvként, a zsidó identitásuk hangsúlyozására.

Végül a szerző azt vizsgálja, hogyan hat egymásra az orosz nyelv zsidó és nem zsidó variánsa. A zsidó variáns közvetít a nemzsidó variáns felé számos jiddis eredetű jövevényszót és tükörszót, amelyek az oroszban speciális jelentést kaphatnak. Így például a *fiš* szó jelentése a jiddisben egyszerűen csak ‘hal’, az oroszba átkerülve azonban ‘töltött hal mint jellegzetes zsidó étel’. Érdekes jelenség, hogy az orosz nyelvű zsidók között kialakultak a zsidó nevek és a nem zsidó nevek közötti ekvivalencia szabályai, például az orosz *Boris* a jiddis *Ber*, *Berl*, *Borex* megfelelője, a *Mihail* pedig a *Mojše*, *Mendl*, *Motl*, *Meir* nevek párja.

Zoltán András

Macedón nyelvi és etnikai identitás az égei-tengeri Macedónia nyugati részén

Voß, Christian: Macedonian linguistic and ethnic identity in Western Aegean Macedonia. = Die Welt der Slaven, XLVIII. Bd. 2003. 53–68. p.

Görög-Macedónia az utóbbi évtizedben kedvelt terepe lett a néprajzkutatóknak, noha az 1980-as évek végén még tartóztattak le itt dialektológusokat, ami azt bizonyítja, hogy az 1850-es évektől kezdve mindmáig erőfelé minden nyelvész orosz kémnek tartanak. Ennek ellenére az 1990-es években is folytak nyelvészeti kutatások a szláv nyelvű lakosság körében, mégpedig egyrészt a Szalonikitől keletre fekvő vidéken, másrészt pedig a Flórina környéki falvakban, amelyeket a macedón öntudat központjának tartanak Görögországban.

A szerző szerint a kutatásnak a Szaloniki és Édesza közötti területre kell koncentrálnia, mivel ott él a szlávul beszélő lakosság zöme. Ezt a lakosságot korábban nagyban bolgár öntudatra nevelték egyrészt nyelvjárásuk miatt, másrészt történelmileg: 1912 előtt és után is élénk kapcsolatban álltak Szófiával és a Bulgáriához tartozó pirini Macedóniával, ennek megfelelően alakult szerepük a második világháborúban. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy nem lehet közös identitásról beszélni sem az égei-tengeri Macedónia egész nyugati része, sem a szomszédos Flórina és Édesza prefektúrák tekintetében. A macedón identitás Görögországban egyet jelent a szűklátókörűséggel, a földrajzi és a társadalmi mobilitás hiányával. Másfelől az is tény, hogy a nyelvi-etnikai különállás tudata éppen a sokszor szélsőségesen erőszakos asszimilációs politika miatt maradt fenn. A szláv dialektusok fennmaradását nagyban elősegítette, hogy a görög kormányzat 1976-ig kitartott a mesterséges irodalmi nyelv, a katharevusza mellett. Ha a görög köznyelvet (dimotiki) száz évvel ezelőtt bevezették volna az iskolákban, akkor az asszimiláció sokkal gyorsabban végbement volna.

Különbség van a Flórina, illetve az Édesza és Náusza környéki falvak lakóinak mentalitása között annak következtében, hogy az egyes falvak milyen szerepet töltek be a II. világháború alatt. Nem igaz az, hogy a szláv ajkúak a német megszállás alatt mind egy hajóban eveztek: nyolcvan százalékuk közömbös volt, tíz százalékuk a görög partizánok oldalán állt, a maradék tíz százalék a németektől vagy a bolgároktól szerzett fegyverekkel a görögök ellen harcolt. Ezek a régi történetek máig nem merültek feledésbe. A polgárháború macedón és görög feldolgozásai egyaránt nagy leegyszerűsítéseket tartalmaznak. Nem igaz az, hogy „a szlávok mind árulók” (ahogy a görögök állítják), sem az, hogy „a szlávok mind macedón nemzeti hősök” (ahogy a macedónok hirdetik). A világháború megakadályozta, hogy a szláv ajkúak beolvadjanak a görög nemzetbe, mert megbélyegezték őket nemzeti és később politikai szempontból is (1949 után a „szláv” a „kommunista” szinonimája lett). Sok olyan falu van, amelyet a görögök kétszer is leromboltak az 1940-es években, először a kommunista ELASZ, másodszor a monarchista kormánycsapatok megtorló akciói keretében. Bármely oldalon álltak is ezen falvak lakói, mindenképpen a görögök voltak az ellenségeik.

A macedón tudat általában csak helyi születést, tösgyökerességet jelent, nem nemzeti-ségi vagy nyelvi különállást. Kivétel ez alól Flórina, amely hagyományos kapcsolatokat ápol a szomszédos exjugoszláv Bitolával, ahol mintegy tizenötezer Görög-Macedóniából áttelepült szláv ajkú él. A Flórina környéki szláv ajkú falvakban a helyi mulatságokban olyan dalokat lehet hallani, amelyek a görögök távozására szólítanak fel. A flórinai nyelvi helyzet az efféle provokációktól eltekintve, úgy tűnik, kedvére van az athéni kormánynak, mert ezáltal úgy tűnetheti fel, mintha a szláv kisebbség jelenléte kizárólag a flórinai határvidékre szorítkozna. Ezt a tabut azonban nemrég visszavonhatatlanul megtörte Tászosz Kosztópulosz „A betiltott nyelv” című bestsellere, amelyből kiderül, hogy a 140 ezer lakosú Édesza prefektúrában a lakosság 70–80 százaléka szláv ajkú, tehát a szlávok abszolút száma háromszor annyi, mint az 50 ezer lakosú Flórina prefektúrában, ahol a lakosságnak 60 százaléka szlávajkú. Ugyanakkor csak Flórina szláv ajkú lakói tartják saját szláv nyelvüket egyértelműen macedónnak, bár ott is vannak, akik bizonytalanok abban, hogy nyelvjárásuk macedón-e vagy bolgár. A többi vidéken a szláv valamiféle csoportnyelvként, szubsztandard bizalmas társalgási nyelvként funkcionál. Közben nagy változások mentek végbe a falu életében. Míg korábban az asszonyok voltak a szláv anyanyelv őrzői és továbbadói, a női egyenjogúság és munkavállalás következtében többnyire felhagytak azzal, hogy gyermekeiknek átadják szláv nyelvüket. Ugyanakkor az utóbbi évtizedek liberálisabb légkörében Flórina környékén ismét sok fiatalnak a szláv lett az anyanyelve az 1990-es években. Ebben a régióban szó sincs a nyelv kihalásáról.

Zoltán András

Az inkeri (izsór) nyelv megőrzésének problémái

Mirenkov, Vladimir: *Problemy sohraneniä ižorskogo äzyka. = Predely zemli i soznaniä – Boundaries of Earth and Consciousness. Proceedings of the Sixth ICCEES World Congress, Tampere 2000. Editors Toivo Flink, Katja Hirvasaho. Helsinki, 2002 (= Studia Slavica Finlandensia XIX). 206–211. p.*

A finnugor nyelvek közül az inkeri (izsór) van a legnehezebb helyzetben. 1926-ban még tizenhétvezren vallották magukat inkerinek, 1939-ben már csak hétezer-hétszázan, ma pedig már mindössze nyolcszázan. Az inkeri nyelv sorsa a szovjet korszakban és jelenleg is

függ a politikától, a hatóságoknak a nyelv beszélőjéhez való viszonyától és az általuk formált közvéleménytől.

Az idézett 1926. és 1939. évi adatok azt mutatják, hogy 13 évnyi békeidő alatt az inkerik száma a felénél is kevesebbre csökkent. Mindez annak az 1930-as évek elején a politikában érvényesülő irányzatnak az eredménye, amely a társadalmi élet minden területét egységesíteni kívánta. Ennek gyakorlati megvalósítása a legtragikusabb módon tükröződött az inkerik sorsában. Ennek részleteiről több publikált és publikálatlan visszaemlékezés tájékoztat.

Az inkerik ortodoxok, így azonosságtudatuk legfőbb jellemzője a nyelv. A gyermekeik sorsáért aggódó szülők azonban inkább nem tanították meg a gyermekeiket az inkeri nyelvre, így aztán az kezdett kimenni a használatból. Egyetlen falu – Bol’šoj Kuzëmkin – vesztesége 46 fő volt a nagy terror éveiben. Mindezek fényében az inkerik esetében aligha beszélhetünk természetes asszimilációról, hiszen a politikai elnyomás vezetett oda, hogy az inkeri mint külön öntudattal rendelkező etnosz eltűnt. Mint ismeretes, a kis népek legműveltebb, legaktívabb képviselőit érintette a legtragikusabban a megtorlás: a gazdasági vezetőket, a tanítókat, az alkotóművészeket. Mindezt a szerző V. Junus sorsával illusztrálja. Junus az észt–finn–inkeri tanítóképzőben tanított inkeri nyelvet, társszerzője volt az 1932-ben megjelent inkeri ábécéskönyvnek. 1936-ban jelent meg tanári segédkönyvként inkeri nyelvtanának első része. Ekkor harmincegyedik évében járt, és a leningrádi történeti és nyelvészeti intézet docense volt. 1937. október 29-én letartóztatják, és néhány napon belül halálra ítélik, november 15-én már agyon is lőtték. Az volt a vád ellené, hogy egy ellenforradalmi nacionalista és fasiszta szervezethez tartozott. Húsz évvel később, a felesége által indított rehabilitációs eljárás során kiderült, hogy a Leningrád megyében nem volt ebben az időben semmiféle ellenforradalmi szervezet. A hatóságok Finnország és Észtország lerohanására készülve tisztították meg a határövezeteket a nemkívánatos elemektől. Azt az észt–finn–inkeri tanítóképzőt, amelynek inkeri tagozatán Junus 19 hallgatónak tanította az inkeri nyelvet, 1936-ban zárták be, és azóta sem nyitották meg újra.

Az inkeri nyelv számára kedvezőtlenek voltak a szociálpszichológiai feltételek a szovjet korszakban, de az ingermanlandiak számára az utóbbi évtizedben kedvezőbb klímában sem indult meg a fejlődése, mivel a rombolás igen nagy volt. Az inkeri etnikumhoz tartozó emberek egymás közti érintkezésének a nyelve ma már az orosz, az inkeri csak a szépirodalomban és a folklórban él.

Zoltán András

Száz éves a *Česky časopis historický*

Šmahel, František: *Sto ročníků Českého časopisu historického. Jubilejní ohlédnutí.* = *Česky časopis historický*, 2002. 4. no. 733–737. p.

A cseh történettudomány egyik vezető folyóirata, a *Česky časopis historický* 2002 végén fejezte be századik évfolyamát. Az 1985-ben alapított orgánus megkésett jubileuma abból adódik, hogy a náci megszállás és proletárdiktatúra idején a folyóirat nem jelenhetett meg.

Az alapítók három feladatkör gondozását tűzték ki célul maguk elé:

- Eredeti dolgozatok közlése a politikai, jog-, egyház-, irodalom- és művészettörténeti témákból, különös tekintettel a cseh, morva és sziléziai vonatkozásokra.
- Tájékoztatás a cseh nyelvű és az idegen nyelveken megjelent történeti publikációkról, beleértve a népszerűsítő műfajokról való tájékoztatást is.
- A történettudomány fontosabb fejlődési trendjeinek közleményekben, hírekben történő bemutatása.

A folyóirat mindmáig tartja magát e korántsem könnyen és egyszerűen teljesíthető hármas feladatcsokorhoz.

A jubileumi visszatekintés szerzője František Šmahel leköszönő főszerkesztő.

Megállapítja, hogy a jubiláns folyóirat korántsem tartozik a legrégebbi cseh periodikumok közé, hiszen a *Časopis národního muzea* 1827-től, a *Památky Archeologické* 1854-től, a *Časopis matice moravské* 1869-től jelent meg. A *Česky časopis historický* a szigorúan vett szakfolyóiratok keletkezésének sorába illeszkedik. Hasonló volt a cseh fejlődés, utal rá szerzőnk, mint a világ számos országában is megvalósult.

A náci megszállás alatti szünetelésnél is kirívóbbnak bizonyult a proletárdiktatúra hozta szilencium. A második világháború befejezését követően a folyóirat kiadói úgy vélték, hogy nem lehet eltekinteni a világszerte végbement változások tudomásul vételétől. Különösen a szovjet értelmezésű szláv gondolatot minősítették olyannak, amely garantálja: „hazánk soha többé nem válik Nagy-Németország részévé”, illetve a felszabadított történelemtudomány „lehetőséget kap a múlt történéseinek teljes körű és olyan gyanúsítgatások nélküli feltárására, hogy esetleg másféle célok szolgálatába állítsák, mint az igazság és humanizmus”.

Ám senki sem ringathatta magát hosszú ideig ebben az illúzióban, minthogy 1950-ben a folyóirat megszűnt létezni. Három évre rá született meg a folyóirat pótlására az immár országos terjesztésű és hatókörű *Československý časopis historický*, amely beköszöntőjében a „Marxista történettudományért” jelszót hordozta. A cseh történettudomány soha mélyebbre nem süllyedt, mint ezekben az években.

1968-ban, a „báronyos forradalom” idején a lap visszavette régi címét, sőt az év nyarán egy illegális számot is kiadott a megszállás elleni tiltakozásul. Ez a csupán magánkönyvtárakban fellelhető szám azért érdekes, mert számosan benne ítélik el a proletárdiktatúra éveit. Egyesek itteni megnyilatkozásukat azután sürgősen megtagadták az ismét megjelenő *Československý časopis historický*-ben, amelynek hasábjain a normalizálás ideje alatt továbbra is a „harcos marxizmus szerint hangolt” cikkek-tanulmányok jelentek meg, bár ezt szordinósabb hangvétellel tette, mint az ötvenes évek folyamán.

1990-ben ismét színre lépő *Česky časopis historický* előtt több feladat (fokozatos) megoldása áll. Egyrészt át kell mentenie, részleges korrekcióban részesítenie az úgynevezett szocialista érában létrehozott tényleges kutatási értékeket, preferálnia kell a koráb-

ban tiltott témák feldolgozását és az eddig háttérbe szorított vagy elhallgattatott szakemberek dolgozatainak közlését, másrészt a cseh történészek előtt be kell mutatni a tágabb horizontokat, s ezáltal mintegy „szalonképessé tenni őket” a nemzetközi történeti fórumokon. (Nem véletlen, hogy a folyóirat hasábjain soha nem publikált még ennyi külföldi szerző.)

Futala Tibor

Oleksandr Duhnovičról 2003-ban – valóságűen

Bača, Ůrij: Oleksandr Duhnovič... u 2003 roci. = Duklá, 51. rik. 2003. 1. no. 47–51. p.

2003-ban lesz kétszáz éve annak, hogy megszületett Oleksandr Duhnovič, a majdani görög katolikus kanonok, kárpátukrán író, pedagógus és publicista. Róla – életéről és tetteiről – tengernyi irodalom született.

Voltak olyanok, akik Duhnovičot az orosz klasszikusok értékét is meghaladó alkotónak, „második Mózesnek” minősítették, de akadtak olyanok is, akik az egész 19. századi kárpátaljai ukrán (ruszin) irodalmat és népművelést retrográd, a fejlődést visszavetítő akadályként írták le. A negatív megítélés – természetesen – Duhnovičot sem kerülte el.

Különösen a szovjet korszakra volt jellemző a kárpátaljai irodalom és népművelés hagyományának teljes elvetése. Jobb volt egyáltalán nem szólni képviselőiről.

Most a Duhnovič-jubileum mindenesetre ismét felkeltette az iránta és az általa átél korszak (Duhnovič 1865-ben halt meg) iránti érdeklődést. Magán a tényen kívül ebben az is öröndetes, hogy a születő dolgozatok-beszámolóók valóságűen értékelik az akkori produktumokat és tetteket.

Könnyen meg lehet győződni arról, hogy a kárpátukrán irodalomnak (különösen már a 20. század elején) sokkal jobb költői és írói voltak, mint amilyen Oleksandr Duhnovič volt, ezért nem szabad Kárpátalja legjelentősebb írójának-költőjének kikiáltani. Az is megállapítható, hogy történészként, geográfusként, néprajzusként sem emelkedett ki az értelmiségi tájékozottság szintje fölé.

Viszont egészen más az értéke Duhnovič kulturális szervező és népművelő tevékenységének: e téren nála áldozatosabb, aktívabb, nemzethűbb aktivistája máig sem akadt Kárpátaljának. A kárpátukrán ábécéskönyv, almanach, az eperjesi társaság egyaránt meghatározó érdemeiről tanúskodik.

A cikk szerzője meg van győződve róla, hogy van miért Duhnovičra emlékezni és emlékeztetni, van miért az egész nemzet figyelmét felhívni rá és életművére, és ugyancsak van miért Ukrajnában többet foglalkozni Kárpátalja (az ismertett dokumentum szóhasználatában: „ukrán Kárpátontúl”) kultúrájával, népművelésével, amely nagymértékben járult hozzá az ukrán nemzethez való hűség fenntartásához.

Futala Tibor

A feminizmus mint a harmadik roszsz

Murín, Gustáv: Feminizmus ako tretie zlo. = Slovenské pohľady, 2003. 2. no. 28–39. p.

A szerző a feminizmust a kommunizmus és a fasiszmus rettenetének egyik potenciális előidézőjeként ismerteti és ítéli el. A kommunizmus osztály alapon követelt meg a maga számára kizárólagos szubordinációt, a fasiszmus faji alapon tette ezt. A feminizmus a nemiség félremagyarázásával törekszik a nők kizárólagos alávetettségét elérni.

A feminizmus egyik alapvető eleme a tudatos csalás, a körmönfont hazugság. A vezető feministák ugyanis azt állítják, hogy a nők jogainak védelme érdekében lépnek fel, ami nem igaz. Ehelyett a feminizmus olyan női intellektusok szűk rétegeinek igényeit elégíti ki, akiket nem érdekelnek az egyszerű emberek. A nők sem. A valóság, a mindennapi élet és annak szükségletei hidegen hagyják őket, sőt megvetést tanúsítanak irántuk. Azokhoz a kommunista káderekhez hasonlítanak, akik állandóan a proletariátusról szájálnak, ám a proletárlét keserveit soha nem élték át. A feministák számára a nők mindössze saját szűk és önző érdekeik eszközei.

A feminizmus nem véletlenül keletkezett az USA-ban, ahol is a nők társadalmi jogszélesítványai, egyenjogúsítási törekvései az európai fejleményekhez képest igencsak késésben voltak/vannak. A playboy-nyuszi szerepkörből való kiemelkedés vágya bizonyult egyetlen és kizárólagos hajtóerőnek nem egy majdani feminista számára.

A feminizmusból igen hamar (és menthetetlenül) show-biznisz lett: a meddő és tartalmatlan hepenyék egyik típusa. Mindemellett világméretben („láthatatlan kollégiások” révén) terjeszkedik is. Különbőféle rádió-, tv- és más tömegközlelési műsorokban könnyen fel lehet fedezni a feminista beállítottságot. És: a jogszabályozásban és a törvényhozásokban nem kevésbé gyűlnek az árulkodó jegyek. Folyik a férfiak diszkriminálása, s mindezt a nők jogainak védelme jegyében hajtják végre. Ilyen jogszabályok az elvált nők igényeinek (a zsarolás lehetőségéig való) maximális kielégítése, a volt férjek szó szerinti kilakoltatása a korábbi közös otthonból stb.

A zagyva és felületes „elméleti” irodalomban a legradikálisabb feministák a férfiak megsemmisítésének jogossága mellett kezdenek kardoskodni, mert ők úgynevezett „semmirevalók”.

Ezzel szemben a valódi tendenciák (egy disszertáció argumentációját átvéve) az USA-ban a következők:

- a magántulajdon 65%-a női kézen van,
- a 25 legrosszabb munkaféleség közül huszonnégyet 95–100%-ban a férfiak látnak el,
- női betegségek kezelésére-kutatására minden 3 dollárból kettő jut.

A férfiak abnormisan halnak korábban, mint a nők. Ez a különbség a történeti kataklizmák miatt Kelet-Közép-Európában még markánsabban mutatkozik meg, mint a fejlett Nyugaton.

A „vagina központú” mítoszok következtében a feministák a család intézményének is „nekimennek”. Ha már valaki szülni akar, azt tegye „szabad anyaként”. Ennek káros voltát egy felmérés a következőképpen dokumentálja:

- a börtönre ítélték 85%-a csonka, csak az anya által fenntartott családból származik,
- a felsőfokú tanulmányokból „kibukottak” 78%-a ugyancsak csonka családban nőtt fel,
- a kiskorú teherbe esettek 85%-ánál is hiányzott a családapa.

A feministák nagy „találánya” a leszbikus életvitel, amit vívmányként propagálnak, holott sokaknál a férfiak hiánya miatt következik be ez az „átállás”. (Más kérdés, hogy ázsiai országokban viszont gyakori a „férfitültengés”). De bárhogy is nézzük: a leszbikusság akkor is természetellenes zsákutca, ha újabban a feministák a klónozás lehetőségét kiáltották ki a férfi funkciók „kiküszöbölési” módjának.

Hogy mit hoz majd a jövő a normális nő–férfi kapcsolatok helyreállítását illetően, elképzelhető, hogy

- Ázsiából jött férfiimport pótolja az európai–amerikai férfihiányt,
- legálissá válik a többnejűség (Prágában pl. most is gyakori, hogy a férfiaknak a feleség mellett barátnőjük is van, akiről a feleség tud, és akit tolerál),
- megvalósul a feministák leszbikus álma.

A szerző az utóbbi megoldáshoz hozzáteszi: „Egyetlen menekvés: ha a harmadik variáns valósul meg (nem ugyan a feminista propaganda hatására, hanem a demográfiai fejlődés következményeként), e sorok férfi olvasói már nem fognak élni.”

Futala Tibor

Keresztény kisebbségek üldözése napjainkban

Kobyliński, Andrzej: Nietolerancja antychrześcijańska. = Więź, 2003. 3. no. 11–120. p.

Antonio Socciego olasz publicista – *Új üldözöttek* (I nuovi perseguitati) címen – szomorúan érdekes könyvet publikált a nem keresztényi intoleranciáról, amely napjainkban bőven szedi áldozatait. Több más dokumentum (pl. a Kirche in Not legújabb jelentése) is rávilágít erre az újságok címdalain, a tévék képernyőin általában nem szereplő jelenségre.

A modern laicizált ember, de a mai európai vagy észak-amerikai keresztény is meg van győződve arról, hogy a keresztényüldözés és a mártírium a régi századok eseményei közé tartozik, pedig hát az iszlám világban, Kínában és más kommunista és diktatórikus országban igencsak virulens, úgyhogy bizvást állítható: a kereszténység napjainkban a legüldözöttebb vallás. Kétezer év alatt 70 millió keresztény szenvedett vértanúhalált, közülük 45 millió a 20. században. Kétezerben 160 ezer keresztény, ezen belül 100 ezer katolikus mártír növelte a Krisztusért meghaltak számát.

Az iszlám országok kizsároló politikája következtében radikálisan csökken az élő keresztények számaránya. Törökországban 32%-ról 0,6%-ra (a 20. század eleje óta), Egyiptomban 20%-ról 10%-ra (1975 óta). A Szíriában élt 40%-ból 7,8% maradt, Iránban 15%-ból 0,5%, Irakban 35%-ból 3,2%.

Szaúd-Arábiában, Pakisztánban és Szudánban istenkáromlási törvény van érvényben: a keresztény hitvallás legkisebb mérvű kinyilvánításáért könnyen halállal lakol az ember. A szudáni hatalom az elmúlt évtizedekben 2 millió embert ölt meg, többségükben keresztényt.

A volt kommunista országok keresztényüldözéseire és korlátozásaira a közép-európai ember még élénken emlékszik. Szolzenyicin szerint a szovjet éra alatt 66 millió embert pusztítottak el, nem utolsósorban hitvallásuk miatt.

Kínában eddig – vallási alapon – 150 milliónyian szenvedtek mártíromságot, legalábbis ahogy egyes források állítják. A kínai kommunisták egyébként nem hagytak fel

vallásellenes mesterkedéseikkel, még ha e téren gyakran „egyfelől-másfelől” játékot is játszanak. Az viszont felettébb árulkodó, hogy az 1999. évi új alkotmány szerint a „valási vétség” a közönséges bűnök csoportjából átkerült az „állambiztonsági bűnök” csoportjába, ahol mód van halálbüntetés alkalmazására is.

A többi, még megmaradt kommunista országban: Vietnamban, Észak-Koreában, Kubában, Laoszban, Türkmenióban sem élhetnek a keresztények biztonságban.

Socciego könyvében „válogatott mártírhálokat” is bemutat. Nincs a középkeletnek olyan korszaka, amelyet ezek az esetek ne haladtak volna meg.

A keresztényüldözéseket és a mártíromságokat ignoráló nagy közvéleményi és média-csendben II. János Pál pápa mindenestre felemelte szavát. Többször is.

Futala Tibor

Az Európai Regionális és Kisebbségi Nyelvek Chartájának szempontjai

Points de vue sur la Charte européenne des langues régionales ou minoritaires (coordonnateur Gilles Lepesant).

[Dossier.] = *Revue d'Études Comparatives Est-Ouest*, vol. 33., 2002. március, 1. no. 3–226. p.

(Besters-Dilger, Juliane: *Les différenciations régionales de l'espace linguistique en Ukraine.* = 49–76. p.)

A tematikus összeállítás szerkesztője Gilles Lepesant, földrajztudós, kutató a CNRS-ben. Bevezetőjében emlékeztet arra, hogy a Kisebbségi vagy Regionális Nyelvek Chartáját 1992-ben írta alá az Európa Tanács; ekkor tucatnyi ország csatlakozott hozzá aláírásával. Azóta több európai állam pontosította, és belső törvényhozásához igazította a szöveget. Legkevesebb két okból figyelmet érdemel a szöveg.

A politikailag és társadalmilag (egyelőre) nagyon különböző európai kontinensen a Charta azon ritka dokumentumok egyike, melyet alkalmaznak. Az Európai Közösségek bővítési folyamata, miközben a közeledést erősíti, a törésvonalakat is egyre hangsúlyosabbá teszi. Ez különösen a migrációs politika terén érzékelhető. A különbözőségek drámaiságával a Charta szembeállít bizonyos általános szabályokat, illetve a konfliktusok megoldására normatív megoldási javaslatokat tesz. Figyelembe véve a határok mentén élő kisebbségek és az egyes államok szervezetségi fokának különbözőségét, a kihívás nem egyszerű. A Charta nem *elsősorban* a Nyugaton megfogalmazott követelményekhez igazodik, de kelet-közép-európai jóváhagyásra sem vár. A Charta szellemét láthatóan befolyásolta azonban a finnországi, olaszországi, hollandiai bilingvis gyakorlat bevezetése; ugyanakkor mégsem csak Keleten váltott ki vitát. Elég, ha további példaként Franciaországot is megemlítjük.

A Charta készítői az alkalmazók fejével igyekeztek gondolkodni. Első lépésben az állam csatlakozhat a Chartához. Második lépésben az állam elősorolja a területén használatos nyelveket, melyekre a Charta II. részét (elveket és célokat, a szerződő felek célkitűzéseit) fogja alkalmazni. Harmadik lépésben az állam felsorolja azokat a nyelveket, melyekkel kapcsolatban kész a Charta III. részében megfogalmazott kötelezettségeket (a mindennapi élet különféle területein: oktatás, média, igazságszolgáltatás) alkalmazni. Majd, az állam kiválasztja a Chartában nem egészen pontosan meghatározott előírásokat, és a saját törvényhozásának hatáskörébe utalja őket. Az esetleges elutasító magatartás elkerülésére a Charta létrehozói jogi formaként egyszerű, többoldalú megállapodást találtak célszerűnek, mely nem esik az Emberi Jogok Európai Konvenciójának jogi ellenőrzése alá.

Kelet-Közép-Európában sajátos jelentősége van egy ilyen Chartának, az itt élő nagyszámú, hosszú történelmi múltra visszatekintő, kisebbségben élő népcsoportok nyelvi szempontjai miatt. Természetesen ez nemcsak a kisebbségek monopóliuma, de Nyugaton könnyebb feltételek között mozoghattak, a régebben működő állami feltételek között. Köztes Európában, a XX. század első felében, a nyelvi faktor óriási szerepet játszott; Bibó István „nyelvi nacionalizmust” emleget *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmányában. Az etnikai különbözőségek, valamint a zsidó és német lakosság erőteljes jelenléte voltak talán a legfőbb alkotóelemei Közép-Európának. Fritz Mauthner nyelvfilozófus megjegyzi, „Nem is érti, ha egy, Ausztria szláv tartományában született zsidó nem érez nagy kedvet a nyelvészeti kutatásokhoz.” A történelem ironiája, hogy épp az államokra tagolódott Európa lett igazán homogén. Például Lengyelországnak, amely elveszítette kisebbségei nagy részét, sosem volt ilyen homogén a lakossága.

A jelenlegi kisebbségi körülmények nagy része a birodalmak (ottomán, Ausztria-Magyarország, német, szovjet) működése során elszenvedett változásokból alakult ki, az államhatárok pedig a két világháború következményei.

Az államok többsége megállapodást írt alá a szomszédos országokkal a határ menti kisebbségek ügyére vonatkozóan. Eredeti megoldások is születtek, mint például a szlovéniai magyar kisebbség számára a teljesen kétnyelvű iskola.

Az európai államok jól-rosszul értelmezik a Chartát. Franciaország mint régi nemzetállam nehezen barátkozik meg a kisebbségek elismerésével. Ukrajna mint ifjú állam keresi saját nemzetét. E két szélsőséges példa számos vitát kiváltott, melyek fölfedték, hogy a nyelvi kérdés egyben területi kérdés is. A Charta azonban nem a kisebbség, hanem a nyelv felől közelít a problémához. A nemzetet érintő kollektív és egyéni jogok dilemmája így szintén nem meghatározó jellegű. A területi „kártya” sincs kijátszva. A Charta a kisebbségi és regionális nyelvek megkülönböztetését alkalmazza. Regionálisnak egy állam kis részén beszélt nyelv számít, az ugyanazon állam nagyobb részén élők által használt nyelvhez képest. Viszont ha egy használt nyelv területi alapjait nehéz behatárolni, vagy egy bizonyos területet nem a többség használja, úgy az kisebbségi nyelv. A védő intézkedések a kisebbség létszámától, politikai státusától függetlenül kívánnak hatékonyak lenni.

Az Európai Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartáját francia szemszögből szociolingvisztikai megközelítéssel Alain Viaut, a bordeaux-i egyetem kutatója elemzi.

A Charta nemzetközi megállapodás, melynek elfogadását 1992-ben javasolták a tagállamok az Európa Tanácsnak. Kidolgozása a '80-as évek elején kezdődött, alkalmazása azonban csak 1998-tól. A kissé hosszú előkészítő szakasz után sok nagy ország sikeresen bevezette. Ritka kivétel Franciaország, mely köz- és hivatalos nyelvének szigorú egyenlőségére hivatkozik. Nyelvi vonatkozásban az egyetlen nemzetközi szöveg ez a Charta, mégsem említi sem a bevándorlók nyelvét, sem a dialektusokat. Célja a regionális vagy kisebbségi nyelvek védelme, anélkül, hogy feltétlenül valamely területhez kötné azokat. A csatlakozási feltételek képlekenyek ahhoz képest, hogy száznál több intézkedésről van szó, és tovább már nem csökkenthető, minimális alapról – a ratifikáció már 35 aláírt intézkedést követően érvényes. Az eredmény már észrevehető, s egy európai szabvány van kibontakozóban a nyilvános és a magán nyelvhasználat védelme és felemelése érdekében. (Viaut, Alain: *Apport et réception française de la Charte européenne des langues régionales ou minoritaires* : approche sociolinguistique. = 9–48. p.)

Juliane Besters-Dilger a nyelvterülettől függő regionális megkülönböztetés szempontjából elemzi az ukrainai helyzetet

Nyelvi szempontból Ukrajna nagyon különlegesnek mondható: az államnyelv az ukrán, amelyet nem a nagyobb többség használ, hiszen az orosz. Az orosz–ukrán nyelv megoszlása Ukrajna hosszú etnikai, nyelvi russzifikációjára vezethető vissza, ami a máig érvényes kelet–nyugati nyelvi polarizációt eredményezte. Az ifjú ukrán hatalom az ukrán nemzet létrehozását tűzte ki célul, melyben a nyelvnek szimbolikus jelentősége is van, mivel egy nemzetnek ez a legfontosabb jellegzetessége. Azok a viták, melyeket az 1992. november 5-én elfogadott Regionális és Kisebbségi Jogok Chartája kiváltott, mutatják ennek az összeállításnak a jelentőségét is. Kérdés, ahhoz hogy egy állam stabil legyen, szükségképpen nemzetállamnak kell-e lennie?

Utoljára 1989-ben a szovjet hatalom végzett részletes népszámlálást, ebből az időből állnak rendelkezésre adatok a lakosság nyelvvismeretére, nyelvhasználatára, illetve etni-

kumára vonatkozólag. Ukrajna teljes lakosságát jellemezte a kétnyelvűség, alapvetően az orosz mint hivatalos, illetve az ukrán, mint családi privát érintkezésben használatos nyelvet használták. Az ukrán állam legfontosabb vívmánya, hogy az oktatás nyelvétvé tette az ukránt, emellett az orosz is kötelező tanulni. Az általános elv nem a kisebbségek ukranizálása, hanem az ukrán etnikum derusszifikációja.

Kakasy Judit

Lengyelország új kisebbségi jogi rendszere: a német, fehérorosz és zsidó kisebbség tapasztalatai 1989 óta

*Fleming, Michael: The new minority rights regime in Poland:
the experience of the German,*

Belarussian and Jewish minorities since 1989. = Nations and Nationalism, 8. vol. 2002. 4. no. 531–548. p.

A rendszerváltás utáni Lengyelországban a különböző kisebbségeknek változó mértékben sikerült közösségüket életre kelteniük. Voltak, akik meglepő újjáéledésen mentek keresztül, más közösségek azonban egyre inkább háttérbe szorultak.

1989 óta új kisebbségi jogi rendszer van kialakulóban Európában, mely az Európai Unió, az Európa Tanács, az Európai Bizottság a Rasszizmus és az Intolerancia Ellen, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet, valamint a NATO intézményi támogatását élvez, és kétoldalú szerződések is megerősítik. Az új rendszer abban szeretné segíteni a kisebbségeket, hogy ki tudjanak lépni alárendelt helyzetükből, és teljes résztvevői lehessenek annak az államnak az életében, amelyben élnek. 1989 előtt nem szabályozták nemzetközi szinten a kisebbségek jogait. Ennek következtében könnyen előfordulhatott, hogy az állam nem vett tudomást a kisebbségek létezéséről, vagy valami másként – bevándorlóként, őslakosként – definiálta őket. A Helsinki Záróokmány említést tett nemzeti kisebbségekről, azonban ez egyrészt inkább politikai okmány volt, ami nem bírt kötelező érvénnyel az egyes államokra, másrészt elsősorban emberi jogi szemszögből foglalkozott a kisebbségekkel.

Az új kisebbségi jogi rendszer keretében a lengyel állam, hogy eleget tegyen nemzetközi kötelezettségeinek, mind alkotmányába, mind a büntető törvénykönyvébe belefoglalt számos, a nemzeti kisebbségek védelmét célzó passzust. A nemzetiségek problémáival foglalkozó fórumokat is létrehozott, így mindezzel formálisan elkötelezte magát az új kisebbségi jogi rendszer mellett. A gyakorlatban azonban számos problémával szembe kell még néznie.

Lengyelországban az 1990-es évek nem hoztak egyformán pozitív változásokat minden kisebbség számára, így jelentős eltéréseket találunk a mai német, zsidó és fehérorosz közösségek életszínvonala között. Ez egyrészt az egyes kisebbségek földrajzi elhelyezkedéséből adódik. A német kisebbség az ország gazdagabb nyugati felében koncentrálódik, a zsidók négy nagyvárosban, a fehéroroszek pedig az ország legelmaradottabb északkeleti területein. Az eltérések másik oka a közösségek eltérő képessége, ereje és lehetősége arra, hogy a csekély központi támogatást kiegészítsék egyéb forrásokból. A német és a zsidó közösségek jelentős tőkéhez jutottak, és mára virágzó közösségi életük van. A fehéroroszek nem tudtak támogatást szerezni, és ma már önkéntesek segítségére szorulnak, hogy a közösségi életük továbbra is működőképes maradjon.

Az 1970-es években Nyugat-Németország erőteljesen felszólalt a Lengyelországban élő németek jogainak biztosítása érdekében, amelynek eredménye az 1975-ös Schmidt–Gierek megállapodás lett. Ennek értelmében, a családegyesítés zászlaja alatt, kb. 120 ezren hagyták el Lengyelországot. Az 1980-as években további 740 ezer ember vándorolt ki az NSZK-ba, akik közül sokan azért döntöttek a német identitás mellett, mert abban a politikai és gazdasági előrejutás ígérétét látták. A német újraegyesítés után a hangsúly eltolódott, és a kivándorlás elősegítése helyett a németek életminőségének javítását a saját lakóhelyükön tűzték ki célul. Ezt több, az 1990-es évek elején született megállapodás és törvény is támogatta. A német kisebbséget mint hidat képzelték el, amely összeköti Németországot és Lengyelországot.

Ezen a hídon keresztül az elmúlt években jelentős támogatások érkeztek, amelyek a német ajkú lakosság szervezeteit támogatták, valamint hozzájárultak a kisebbség üzleti, kulturális és társadalmi összeköttetéseinek fejlesztéséhez. 1990 óta a német kisebbség a politika minden szintjén megjelent, és regionális és helyi szinten fontos hatalmi pozíciókat tudott biztosítani magának.

1989-től kezdve a Ronald Lauder Alapítvány jelentős támogatást nyújtott a lengyelországi zsidó közösségeknek, amelyet mindazok lelkesen fogadtak, akik bíztak a zsidó közösségi élet újjászületésében. A politikai életben is számos sikert könyvelhettek el: problémáik megoldását számos politikai fórum segíti, a kormány odafigyel igényeikre, és a lengyel zsidó diaszpóra létezését ma már nemzetközileg is elismerik, és számon tartják.

A fehérorosz kisebbség helyzete folyamatosan romlott az elmúlt két évtizedben. A lakóhelyükön a befektetések csökkennek, és a mezőgazdaság problémái elől sokan olyan asszimilációs központokba költöznek, mint pl. Varsó. Fehérorosz aktivisták szerint ez valódi katasztrófa, amelyben lassan eltűnnek azok a területek, ahol korábban az etnikum lakott. Míg a másik két közösség esetében a kormány segítőtleg lép fel, sokan úgy érzik, hogy a fehéroroszok számára inkább káros a tevékenysége. Ennek egyik példája a Bialowieza Nemzeti Park területének megnövelése, amely a Hajnówka környékén élők megélhetését kockáztatta. Egy felmérés szerint a térségben élők 90%-a a tervezett lépés ellen volt, azonban érdekeiket egyetlen fórumon sem tudták érvényesíteni. A fehéroroszok nem tudtak szervezeten keresztül bekerülni a politikai élet vérkeringésébe, így nem tudnak nyomást gyakorolni a döntéshozatali folyamatokra. Asszimilációjukat elősegítő és egyben a közösség fennmaradását veszélyeztető tényező az is, hogy a rájuk aggatott negatív sztereotípiák miatt manapság nem vonzó fehérorosznak lenni.

Lengyelország példája tehát azt mutatja, hogy az új kisebbségi jogi rendszer segíthet abban, hogy a kisebbségek hallassák szavukat, de nem biztosítja ezt automatikusan. A kisebbségnek aktívan részt kell vállalnia saját közösségének építésében. Ebben segíthet, ha a politikai életben meghatározó szerepet sikerül betölteniük, mint a német kisebbségnek, vagy az, ha hatalmi központok támogatását sikerül megnyerniük, mint az a zsidó közösség esetében történt. Ha ez nem sikerül, mint a fehérorosz kisebbségnek, akkor a számukra elviekben biztosított jogok a gyakorlatban nem jelennek meg, és a közösség gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális prosperitása veszélybe kerül.

Barna Judit

Otto von Habsburg főherceg és az amerikai magyar emigránsok a második világháború alatt és azt követően

Várdy, Steven Béla: *Archduke Otto Von Habsburg and American Hungarian Emigrés During and After World War II.* = *East European Quarterly*, 36. vol. 2003. January, 4. no. 441–463. p.

A Habsburg-dinasztia hat és fél évszázadon keresztül uralkodott, de ez alatt a hosszú idő alatt is kevés olyan tehetséges, megnyerő és szimpatikus személyiséget adott a világnak, mint Otto von Habsburg főherceg. Bár hat éves korától kezdve külföldön élt, magyar tanárai „megfertőzték” a Magyarországot és a kultúrája iránti szeretettel.

Amerikában 1940 máriusában-áprilisában járt először. Találkozott számos vezető amerikai politikussal és a magyar közösség fontos egyéniségeivel. Alig két hónappal később, már mint politikai menekült tért ide vissza, hogy aztán majd’ öt évig az Újvilágban éljen. Az első időkben még reménykedett, hogy vissza lehet majd állítani a Habsburg-dinasztia uralmát egy újra létrehozott közép-európai birodalom élén. Közben az amerikai politikai élet kulcsfontosságú személyiségeivel kötött barátságot, köztük Franklin D. Roosevelttel elnökkel, de hasonlóan jó kapcsolatban állt például Churchilllel is. Természetesen ellenségei is akadtak: sokan azok közül a politikusok és diplomaták közül kerültek ki, akik a „még egy Hitler is jobb egy Habsburgnál” elvet vallották. Edward Benes támogatói is hasonló érzelmekkel viseltettek iránta.

Amerikai tartózkodása alatt kamatoztatni szerette volna jó kapcsolatait, és megpróbálta Ausztria és Magyarország helyzetét javítani a háború során. Erőfeszítéseit azonban megakadályozta Csehszlovákia és a kisantant lobbija, valamint az osztrák és magyar emigráció baloldallal szimpatizáló tagjai. Az amerikai elnök 1943 végéig meglehetősen pozitívan állt hozzá a főherceg terveihez, amelyek igyekeztek megalapozni a háború utáni Közép-Európa berendezkedését. Akkor azonban egyre inkább külügyminisztere, Cordell Hull és az őt támogatók hatása alá került, akiknek sikerült őt meggyőzniük arról, hogy ha megad Sztálinnak mindent, amit kér, akkor ez elejét veszi a terjeszkedésének, és lehetővé teszi, hogy a demokrácia alaptételei győzedelmeskedhessenek. Amerikában így elvesztette ugyan legfontosabb támogatóját, Churchill éppen ekkor kezdte az elgondolásait felkarolni. Ez sajnos túl későn érkezett segítség volt, mivel a két szuperhatalom egyre inkább háttérbe szorította Angliát, így vezetője is veszített a hatalmából.

Otto tovább próbálkozott, hogy kiszabadítsa Magyarországot Sztálin erősödő öleléséből. Különbékét igyekezett tető alá hozni a magyarok és a szövetségesek között. A Kállay kormány támogatta az erőfeszítéseit, és 1943 márciusában hivatalos közvetítővé nevezte ki Amerika felé. 1943 végéig többen is támogatták, hogy a háború után egy közép-európai konföderáció jöjjön létre a monarchia főbb területein, melynek vezetésében Ottónak is szerepet szántak. Ha Magyarország át tudott volna állni legkésőbb 1944 elejéig, még Roosevelttel is támogatta volna, hogy az ország megtarthassa mindazon területek nagy részét, amelyeket 1938-1941 során szerzett vissza. 1944 folyamán azonban egyre nagyobb zűrzavar uralkodott el Magyarországon, ami a német megszálláshoz, a zsidó holokauszthoz, a Szálasi-puccshoz és a nyilaskeresztesek hatalmához vezetett. Ezek után már semmit nem lehetett tenni, az ország még több területet veszített, mint Trianonban, és Rákosi került hatalomra.

Otto kapcsolata az amerikai magyarokkal eleinte nem volt zökkenőmentes. Támogatói mellett sokan voltak, akik az első időkben nyíltan szembefordultak vele. Leghevesebben a baloldali radikálisok támadták, de ellenérzésekkel viseltettek iránta Horthy támogatói és a protestáns vezetők többsége is. A Habsburg-ellenes tábor azonban fokozatosan szűkült, ahogy mind többen és többen ismerték meg őt személyesen is. A világháború alatt tevékenységének jó része éppen azt célozta, hogy szembeszálljon a magyar- és Habsburg-ellenes propagandával, amelyet Beneš körei és baloldali magyar támogatói terjesztettek.

A háború után visszatért Európába, hogy onnan próbálja Ausztria és Magyarország sorsát egyengetni. Magyarországra be sem léphetett, és Ausztriából is távoznia kellett 1946 elején. Ekkor fordult újabb célja felé, ami a páneurópai gondolat gyakorlatba való átültetése volt. A németországi magyar menekülttáborok felszámolása után figyelme ismét Amerikára terelődött, hiszen a menekültek jó része ott telepedett le. Az Egyesült Államokban régi barátja, Eckhardt Tibor volt ügyének legfőbb képviselője. Gyakori amerikai előadássorozatai alatt továbbra is találkozott az amerikai politikai élet vezető személyiségeivel, de velük már nem tudott olyan közeli kapcsolatot kialakítani, mint Roosevelttel. Európában a Csonka Emil szerkesztette *Új Európa* képviselte gondolatait egészen 1982-ig. Otto nem vállalt ugyan tisztséget magyar emigráns szervezetekben, tevékenységüket folyamatosan nyomon követte.

A második világháború után nem történhetett meg a Habsburgok uralmának visszaállítás. És nem történhetett meg a kommunizmus bukása után sem. Bár Otto ismét a politikai élet fontos személyiségévé vált, a Független Kisgazdapárt még arra is felkérte, hogy színeiben jelöltesse magát a köztársasági elnöki posztra, a monarchia mint lehetséges államforma, már soha nem került vissza a köztudatba, és nem kapott támogatást.

Barna Judit

A horvátországi németek a Waffen-SS kötelékében

Wittmann, Anna M.: *Mutiny in the Balkans: Croats „Volksdeutsche”, the Waffen-SS and Motherhood.* = *East European Quarterly*, 36. vol. 2002. 3. no. 255–279. p.

1978-ban jelent meg a volt SS-parancsnok, Otto Kumm apologetikus könyve a Balkánon szolgálatot teljesítő, túlnyomó többségben ott élő németekből álló Prinz Eugen 7. Önkéntes Hegyi Hadosztály tevékenységéről (Vorwärts Prinz Eugen; újrakiadása: 1995). A Prinz Eugen nemcsak jugoszláv, hanem magyarországi és romániai illetőségű kisebbségi németeket, „svábokat” is besorozott. Friedrich Binder, a dunai-svábok jeles egyénisége bírálatában nem késlekedett figyelmeztetni, hogy Kumm írása hamis színben tünteti fel az etnikai csoportot. Ettől fogva egyre szélesedő vita bontakozott ki a kérdésről. A könyv és a kritika olyan témát tár elénk, amelynek objektív értékelése ennek ellenére máig nem történt meg.

A Waffen-SS-szel kapcsolatos korábbi szakirodalom részben nem tagadta a szervezet különböző egységei által elkövetett atrocitásokat, háborús bűnöket, melyeket jugoszláv részről számon tartottak, és Nürnbergben feltártak. A hadszíntérre vált területekről toborzott 7. Hadosztály viselt dolgainak teljes körű feltárása és azok megítélése igencsak kényes terület, ahol a legkisebb hamisítás vagy mellébeszélés is újra meg újra felborzolja a kedélyeket az egyik vagy a másik oldalon. Van aki úgy véli: a győztes Tito-partizánok nekivadt dühét a jugoszláviai németek iránt, ami genocídiumba torkollott, nem utolsósorban e

harci egységek különös kegyetlensége (?) váltotta ki. Ennek tökéletesen ellentmond az a beállítás, ami szerint a besorozott svábok a hadvezetés szemében zömmel nehezen fegyelmehető, gyakran megbízhatatlan, alulteljesítő katonáknak bizonyultak. Tisztjeik gyakran beleütköztek a többségi környezethez idomult, „németekhez méltatlan” mentalitásba vagy éppen a német nyelvtudás hiányosságaiba is (már-már anyanyelv-oktatási programokat kellett beállítani) az etnikailag vegyes házasságokból született katonáknál. Napvilágot láttak azok a hozzászólások is, amelyek az Eugen Prinz vonatkozásban vagy bagatellizálni igyekeztek az elítélendő cselekményeket, mondván, hogy azok csupán a partizán harcmodorhoz alkalmazott, elkerülhetetlen válaszok voltak, vagy pedig azzal mentegetik a történeteket, miszerint a kötelékben harcoló helyi németek, függetlenül attól, hogy civil szervezeteiket és tömegeiket mennyire hatotta át a náci propaganda, akaratlan résztvevői voltak az eseményeknek. Amint ma már ismeretes: kényszersorozással, miután az önkéntesség elve kevés eredményre vezetett; e tényállást épp magyar vonatkozásban tekinti át Johann Böhm *Die Ungarndeutschen in der Waffen-SS* (1990) című munkája.

Wittmann tételesen idézi a mára igen szerteágazó irodalmat a kérdés rövid áttekintése során. Lassan leszűrődik a meggyőződés: a sváb besorozottak általában tényleg nem voltak hithű SS-ek, a sorozásnál félrevezették őket, amire hamar rájöttek. Az SS sebtében összeállított nemzetiségi hadosztályainak zavarodottsága és tehetetlensége legfőképp talán éppen abból ered, hogy a meggyőződésük ellenére besorozott katonák sokkal inkább ahhoz az országhoz, környezethez kötődtek, ahol éltek, nem pedig a náci birodalomhoz. De értelmetlen az ellenfél részéről is egyéneiknek azt felróni, hogy mégsem fordították fegyverüket parancsnokaik – és közvetve anyaországuk ellen, és ekképpen hazaárulókká lettek. 1943 végére majdnem 40 ezer jugoszláviai német szolgált a Prinz Eugen kötelékében. Rövid kiképzés után vetették be őket, és egyebek között ebből is adódóan, teljesítményük valóban gyengének bizonyult, veszteségeik még így is aránytalanul nagyok voltak.

A tanulmány eredeti hozzájárulása a témához ama, katonai levéltárban fellelhető dokumentumok bemutatásában rejlik, amelyek az egyik horvátországi, Boszniában állomásozó zászlóaljnál előfordult kínos incidenst érintik: a sok fegyelmezés során a felettesek már „anyázni” kezdtek, amit az érintettek egynémelyike igen zokon vett (balkáni módra?), és ez engedetlenségi hullámot, majd természetesen hadbírói vizsgálatot szült. Ezúttal a vezetés becsületére legyen mondván: a felettesek aggályosan kerültek a máskor megszokott példastatuálást, eltussolták az ügyet, és levonva bizonyos tanulságokat, inkább feloszlatták az egységet.

Barna Judit

A szlovákok Szent Adalbert Társulata (Spolok svätého Vojtecha) 1870 és 1918 között

Katuniec, Milan: Spolok svätého Vojtecha v prvom období svojho pôsobenia (1870-1918). = Historický časopis, 51. roč. 2003. 1. no. 41–62. p.

Pesten 1848-ban társulat alakult a magyar, német és szlovák katolikus hívőknek jó és olcsó könyvekkel való ellátására. Ez fejlődött később – 1852 augusztusában – Szent István Társulattá, amely 1849 után többek között kiadta a *Katolícke noviny* címen a szlováku írt, de magyarpárti újságot is.

Az öntudatosabb és radikálisabb szlovák katolikus papok azonban ezzel a helyzettel nem voltak megelégedve. Közülük is Andrej Radlinský volt az, aki többet-jobbát szeretett

volna elérni, azaz hagyományként elfogadni Anton Bernolák és Juraj Fándly által 1792-ben alapított *Slovenské učené tovarištvo* nemzeti érték gondozásának és -fejlesztésének koncepcióját.

1857-től kezdve több, sokáig sikertelen akciót indított elképzelése megvalósítására. Végül, amikor Simor János lett az esztergomi hercegprímás, siker koronázta erőfeszítéseit, mégpedig „hoci-nesze” alapon. Történt ugyanis, hogy Lónkay Antal, a *Magyar Állam* c. katolikus lap szerkesztője nyilvánosan támadta meg Radlinský papi becsületét, mert a szlovák pap Moszkvában szláv kongresszuson vett részt. Radlinský beperelte Lónkayt, és már a tárgyalás napját is kitűzték. Minden jel arra mutatott: Lónkay vesztésre áll. Ezért megkérte a hercegprímást, beszélne le Radlinskýt a perről, illetve vonná vissza ebbéli szándékát. Simor magához kérte a kvázi felperest, ám ő nem akart visszalépni. Ekkor kérdezte meg őt Simor, mit kívánna elégtételül a visszalépés fejében. Ő erre: „Tessék jóváhagyni a Szent Adalbert Társulat már régóta itt fekvő alapszabályát.” Az alku létrejött. Az egyházi jóváhagyáson kívül Eötvös József kultuszminiszter is hozzájárult a társulat létrejöttéhez.

Az alapszabályzat egyházi és állami jóváhagyását követően a társulat megalakult. Első közgyűlését 1870. szeptember 14-én tartotta. Elnöke a hercegprímás által kinevezett Henrich Szajbély lett. Igazgatóul (správca) Juraj Slottát választották a többi tisztségviselővel és a 60 tagú választmánnyal együtt. (Érdekes, hogy a Társulat létrejöttében orosz-lánrész vállaló Radlinský csak tiszteletbeli alelnöki címet kapott, s ezért „magánosított” önmagát.)

Kétféle tagság létezett. Alapító tag az lehetett, aki 100 forintot áldozott e célra (egyszerre vagy 12 forintos részletekben), rendes tag pedig az, aki 10 forintot (egyben vagy 12 havi részletekben). Induláskor majdnem 1400 volt a taglétszám: legtöbben a nagyszombati vikáriátusból (676), legkevesebben a kassai püspökségből (3) léptek be a Társulatba.

A Társulat és a tagság közötti kapcsolatot leginkább a *Pútnik svätovojtešský* (Szentadalberti zárandók) c. naptár tartotta életben. Ennek példányszáma a tagság növekedésével együtt nőtt (1894-ben 7500, 1901-ben 10 500, 1914-ben pedig 30 ezer). Ezen felül – hol több, hol kevesebb – a tagságnak kiadott könyvek/brosúrák is erősítették a Társulathoz tartozás érzetét.

Különösen sikeres volt a tankönyvkiadási tevékenység az egyházi fenntartásban működő elemi és szakiskolák számára. Előfordultak húsz-, huszonöt zres példányszámok is az esetenként 10-20 kiadás példányszámát összevéve. E tankönyvek kvalitásait mutatja, hogy az evangélikus iskolákban is tanítottak belőlük.

Kevesbé voltak sikeresek (tartósak) a Társulat sajtópróbálkozásai (Katolícke noviny, Kazatel'ňa, Literárne listy.) A Szentírás fordításának örvén Andrej Hlinkának is voltak kapcsolatai a Társulattal, aki 1907 novembere és 1910 februárja között a szegedi Csillagbörtön rabja volt államellenes tevékenysége miatt. Az államfordulat után azonban egyenesen elnöke lett a Társulatlaknak, amelyet akkor – szó szerint értve a dolgot – már-már a sírból kellett kiemelni, új életre kelteni.

A Szent Adalbert Társulat azonban korántsem csak a szlovák katolikusok hitbéli-szellemi megerősítését és fejlesztését szolgálta, hanem a nemzeti célokat is az időközben egyre fenyegetőbb magyarosítási törekvések ellenében.

A Társulat hivatalos nyelve kizárólag a szlovák volt, s az evangélikus Štúr rendszeresítette szlovák irodalmi nyelv végleges meggyökeresedését is nagymértékben elősegítette.

A magyar nacionalisták pontosan érzékelték a Társulat szlovák azonosságtudatát és ennek az azonosságtudatnak erőteljes kisugárzását a katolikus szlovákságra, majd 1875,

a Matica slovenská és a szlovák középiskolák bezárása után mindinkább az egész szlovák nemzetre. Mi sem bizonyítja egyértelműbben ezt, mint a lépten-nyomon kezdeményezett eljárások sora, sőt atrocitásokig érő expanziója. Ennek jegyében verték szét Nyitrán magyar és magyarón (=magyarpárti) elemek 1871-ben a Társulat nyitrai közgyűlését.

Az eredeti dolgozat igen részletesen tárgyalja a Társulat emberi viszonyait, amelyek nem voltak mindig harmonikusak, aminek következtében nagyon sokan jutottak nagyrészt kérészerűtlen szerepekhez a Társulatban. De bárhogyan is: a Társulat mindig sikeresen küzdött le válságait. Mindig akadtak olyan (általában papi) személyek, akik megmentették az intézményt.

A Társulat a létrejött új állam demokratikus körülményei között új erőre kapott, és Szlovákia legnépesebb civil szervezeteként folytatta munkáját.

Futala Tibor

A volhíniai lengyel kisebbség lemeszárítása 1943-ban

Przebaczamy i prosimy o przebaczenie. List otwarty z okazji 60. rocznicy ukraińsko-polskiego konfliktu na Wołyniu. = Wiąż, 2003. 4. no. 117–118. p.

Borkowicz, Jacek: Z nadzieją na pojednanie. = Uott, 119–125. p.

2003. június 11-én lesz hatvan éve annak, hogy az UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg) volhíniai parancsnokának intenciójára elkezdődött a „Bugon túli” lengyel kisebbség legalább 50 ezer áldozatot követelő lemeszárítása.

Eleddig e szörnyűségre való emlékezés – ellentétben pl. a katyni gyilkosságokkal és a varsói felkeléssel – a lengyel közvéleményben sohasem volt különösebben szenvedélyes. Ennek feltehetően az volt az oka, hogy az áldozatoknak nem voltak se varsói, se krakkói rokonaik, akik társadalmi méretűvé szították volna egyéni fájdalmukat. Most viszont, közeledvén a hatvanadik évforduló, mintha élénkebb lenne a volhíniai eseményekkel kapcsolatos érdeklődés.

Ehhez hozzájárult az a nyílt levél, amelyet 39 vezető ukrán értelmiségi írt alá a bocsánatkérés igényével. A levelet kommentáló és a lemeszárítás okait feltáró válaszában Jacek Borkowicz elismeri, hogy az értelmiségi kezdeményezés több fontos dolgot, így pl. az „ukrán fegyverek” ártatlan és békés lengyel családok elleni fordításának és az akció büns-elhíbizott voltának tényét a megbékélés irányába tett első lépésnek lehet tartani.

Ennek ellenére ez a levél sem mentes az ukrán mentségkeresés szokásos elemeitől, amelyek relativizálják a gyilkosságokat mondván, hogy az UPA tagjai („szekercéseknek” hívták őket) és a lengyel Honi Hadsereg katonái egyaránt vétkeztek.

Az igazság az, hogy a vérengzések kezdetén és kulminálásuk idején a Honi Hadsereg nem volt jelen a térségben. Oda „megkésített védelem nyújtása végett” vonult csak be.

Nem igaz az sem, hogy az UPA az 1939 előtt oda telepített lengyel katonacsaládok ellenséges magatartását akarta volna megbosszulni, ugyanis ezeket a családokat már az „első szovjet időkben” keletre hurcolták.

A más régiókban előfordult lengyel alvilági elemek túlkapásainak „visszafigyeltetése” sem mentség a teljesen védtelen „végvidéki” lengyel parasztcsaládok kiirtására.

Az igazi ok: az UPA „belső ellenségnek” minősítette a lengyeleket, s likvidálásukat „antibolszvista indítékkal”, a háttország biztonságossá tétele érdekében végezte el. S éppen ez

a körülmény teszi hat évtizede lehetetlenné, hogy az ukránok eliteljék az UPA volhíniai ténykedését, s létének egészét a nemzet legdicsebb teljesítményei egyikének tartsák.

Lengyel részről nem állította soha senki, hogy az UPA a rablóbandák, köztörvényes bűnözők sereglete lett volna elejétől végig. Osztagai-tagjai komoly érdemeket szereztek a visszatérő szovjet hadsereg elleni küzdelmekben. Ez azonban nem zárja ki, sőt megköveteli a differenciált vizsgálatokat, a felelőségek megállapítását és lemondást a másik felet provokáló megnyilvánulásokról (pl. a lengyeleket sérti, hogy a volhíniai UPA-parancsnoknak, Dmytrij Kliaczkivskinek a 60. évforduló apropójából szobrokat emelnek).

Jacek Borkowicz dolgozata végén erőteljesen hangsúlyozza az ukrán nyílt levél jelentőségét, de a lengyelek számára nem egészen kielégítő voltát, és azt szeretné, ha az ukrán–lengyel dialógus a tények mentén folytatódna, majd „boldog végkifejletbe” toroklana.

Futala Tibor

Szovjet parasztasszonyok és lányok a második világháború előtti években

Manning, R. T.: *Žensiny sovetskoj derevni nakanune vtoroj mirovoj vojny, 1935–1940 gody. = Otečestvennaja istorija, 2001. 5. no. 88–106. p.*

1936. június 27-én tették közzé azokat a szovjet törvényeket, amelyek a család intézményének megerősítését, a válások korlátozását és a női termékenység fokozását (az abortuszok tilalmát, a sokgyerekes anyák állami támogatását) írták elő. Ez azt jelentette, hogy az SzK/b/P (és vele a szovjet állam) feladta a számbeli fölényben lévő legnagyobb „kisebbség”, a nők korlátok nélküli emancipációs programját, és helyzetük megszilárdítását a családért és a közéletért való felelősség kereteibe szorította vissza.

A tennivalók java része a vidéket, a falut érintette, ahol az akkori Szovjetunió lakosságának kétharmada élt (114 millió 400 ezer ember), s ahol a kolhozrendszer alighogy megszilárdult.

Ami a termékenységet illeti, az új törvények hatására a városokban hozott látványos, ám tisztavirág-életű eredményeket. Moszkvában és Leningrádban 1937-ben kétszer annyi gyerek született, mint egy évvel korábban, Kijevben, Minszkben, Bakuban, Taskentben, Tbilisizben és Frunzében 50%-kal, Harkovban pedig 85%-kal. Falun viszont 32,2 ezrelék átlagérték körül stagnált a népszaporulat. A nők hagyományos foglalkozása (kertművelés, baromfinevelés, kolhozokban idénymunkák) és a közegészségügyi feltételek hiányosságai miatt nem is lehetett elvárni hirtelen növekedést e téren.

Ha a szovjet hatalom a gyermekáldáson kívül még azt is akarta – és akarta –, hogy a parasztlányok és -asszonyok körében teret hódítsanak a közéleti és szakképzettséget igénylő munkakörök, akkor meg kellett teremteni azt a közegészségügyi-szociális infrastruktúrát, amely szükséges volt ahhoz, hogy a felelős posztokat betöltő asszonyok folyamatosan képesek legyenek dolgozni.

1939-re 1914-hez képest az infrastrukturális eredmények számszerűen jelentősek voltak, ám a szükségletekhez képest igen szerény mértékű növekedés valósult meg. Ismerkedjünk meg velük: 1914-ben 3 ezer, 1939-ben 7 ezer falusi kórház működött a szükséges 49 ezer kórházzal és 178 ezer ágygal szemben. A 4300 orvosi ambulanciával szemben 14 300 lett, az úgynevezett felcser-, illetve felcser- és szülésznői ellátóhelyek száma

4500-ról 26 700-ra nőtt. Ezenkívül 11 785 járási orvos, 23 200 ágygal rendelkező 7503 falusi szülőotthon is a családi-közéleti programot szolgálta a kb. 20 millió 16–49 év közötti falusi nőt (ők tették ki a falusi dolgozók majdnem 6%-át).

És továbbmenve: lett 859 500 bölcsődei, 1 millió 175 ezer óvodai, több mint 4 millió szezonális óvodai, 1 millió 175 ezer szezonális játszótéri férőhely is.

Számos adatsor mutatja: nők részesedése a helyi (esetleg a járási) párt-, tanácsi és kolhozvezetésben egyaránt mizerábilis volt, éppen úgy, mint a magas kvalifikációt igénylő munkakörökben. A központi szervek, amilyen gyorsan és tömegesen csak lehetett, intézkedtek a női káderek jobb státusokhoz való juttatása érdekében. Részint a helybéli tehetséges nőket pártolták így, részint pedig az újonnan kiképzett fiatal kádereket. Az egyedi intézkedéseken kívül szemléletfejlesztő vitákat és gyűléseket is rendeztek e témakörből, mivel sok helyütt férfiellenállás mutatkozott a nők pártfogása láttán (különösen a muzulmán köztársaságokban).

A sajtó előszeretettel „pécézte ki” a tudomására jutott negatív eseteket, ami a „csisztkák” idején nem volt jó ómen az érintettek számára. És persze: publicitást kaptak a legkiválóbb, a közsorból tehetségüknél és szorgalmuknál fogva kiemelkedett asszonyok esetei. Különösen Oszipenko világrekorder pilótanőt sztárolták, nem utolsósorban az USA-val vívott presztízsháború miatt.

Mind a gyermekáldás növelése, főként azonban a parasztlányok és -asszonyok szakmai színvonalának, hozzáértésének fejlesztése érdekében kifejtett erőfeszítések arról tanúskodnak, hogy a szovjet vezetés számított a második világháború közeli kitörésére. Amint azonban béke lett, a falusi nők elvesztették a központ kiemelt figyelmét és támogatását. Sorsukra maradtak.

Futala Tibor

Orosz élet Finnországban a két világháború között

Baschmakoff, Natalia – Leinonen, Marja: Russian Life in Finland 1917–1939: A Local and Oral History. Helsinki, 2001 (= Studia Slavica Finlandensia XVIII). 485 p.

A gazdagon illusztrált kötet az oroszországi forradalmak után Finnországba került oroszok társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális életét mutatja be a II. világháború kitöréséig. A könyv forrásanyagát az írásos dokumentumok mellett nagyszámú visszaemlékezés is képezi.

Az első rész a történelmi háttérrel mutatja be. A XVIII. században, amikor Finnország svéd uralom alatt állt, az orosz lakosság száma elhanyagolható volt; 1724-ben például Helsinkiben mindössze tizenhárom orosz élt. A Nagy Péter idején Oroszországhoz csatolt Ó-Finnország (Výborg vidéke) területén, ahol orosz csapatok állomásoztak, több orosz lakott, mivel a helyőrségek körül települések alakultak ki, ahol kiskereskedők és iparosok telepedtek meg. Az ó-finnországi orosz telepesek közül sokan mind a mai napig megőrizték orosz nyelvüket. A XVIII. század közepén orosz falvak jöttek létre a Karél-földszoroson is. Ezek lakói a jaroszlavlai, kosztromai, moszkvai, tulai és orjoli kormányzóságokból ide telepített jobbágyok voltak, akiket földesuraik telepítettek ide, miután a földszoroson kaptak újabb birtokot. 1809-ben Oroszország megszerezte Finnországot a svédektől, s az ekkor kialakított, az Orosz Birodalmon belül széles körű autonómiával rendelkező Finn Nagyhercegségbe 1811-ben beolvasztották Ó-Finnországot is. Ezzel a földszoros orosz jobbágyai felszabadultak, és finn állampolgárokká váltak. Az említett orosz falvak

Kyyrölä néven 1890 és 1932 között külön községet képeztek, amely kulturálisan és nyelvilag is egyfajta észak-orosz enklávé maradt a finn környezetben. Az 1930-as években mintegy 2000 lakosú Kyyrölä sajátos vonásai közé tartozott a lakosság ortodox vallása, különleges nyelvjárása és népművészete (fazeekasság). Ráadásul a népesség az 1930-as évek végéig túlnyomórészt endogám maradt, ezért az kyyröläi oroszok határozott csoportidentitással rendelkező etnikai csoportot képeztek. Finnül többnyire csak azok a férfiak beszéltek, akik a község határain túl is közlekedtek; finnek alig laktak ezekben az orosz falvakban.

Az orosz fennhatóság idején (1809–1917) még mindig nagyon kevés orosz élt a Finn Nagyhercegség területén. 1850-ben például mindössze 45 orosz kereskedő lakott Helsinkiben. Az orosz határ könnyen átgárható volt, ezért a nem véglegesen letelepedett oroszok száma a politikai és a gazdasági helyzet függvényében ingadozott. Az 1850-es években például a krími háború idején a helsinki ortodox egyházközség létszáma az 1852. évi 682-ről 1856-ban 1404-re emelkedett, majd 1859-ben ismét visszaesett 684-re. 1900-ban a finn állampolgársággal rendelkező orosz nemzetiségűek száma csak mintegy 6000 volt, ami az ország lakosságának mindössze a 0,22 százalékát tette ki. Az oroszok központjai Helsinki és Vyborg voltak, ahol orosz csapatok állomásoztak. A helyőrségekben templomok és iskolák működtek, a fővárosban orosz színház is működött, orosz újságokat is adtak ki. A letelepült oroszok, vagyis az orosz nyelvű finn állampolgárok zömmel kereskedők, iparosok, kisvállalkozók és hivatalnokok voltak. Az üzleti életben és a hivatalokban az oroszok is az ország első hivatalos nyelvét, a svédet használták. A huszadik század elején az Orosz Birodalom korlátozni törekedett a Finn Nagyhercegség autonómiáját azzal a céllal, hogy idővel bekebelezze azt a birodalomba. Különbő törvények erősítették az orosz jelenlétet a hadsereg, az államigazgatás, az oktatás és az ortodox egyház szolgálatában. Ezen intézkedések következtében 1910-ben a hét nagyobb finnországi városban már tizenkétezer orosz állampolgár lakott állandó jelleggel. Az első világháború alatt a cári kormányzat nagyszabású erődtitési munkálatokat végzett Finnország területén, és az orosz csapatok létszáma 1917-ig folyamatosan nőtt. Közvetlenül a forradalom kitörése előtt a katonai személyzet létszáma elérte a 125 ezer főt. A Karél-földszoros életét nagyban befolyásolta Szentpétervár közelsége. A XIX. század elején indult meg a dácса-ipar, amely a helyi paraszti gazdálkodás legfontosabb ágazatává vált. A nagyszámú nyaralótulajdonos mellett a földszoroson orosz földbirtokosok is gazdálkodtak. 1913-ban a vyborgi kormányzósgban a 10 ezer dácса mellett 775 földbirtok is külföldi – többnyire orosz – tulajdonban volt. Az 1860-as évek reformjai, a vasútépítések megindulása után a nyaralók Finnország belső területeit is célba vették. Sok pétérvári család egész háztartásával együtt Finnországba költözött a nyárra, hogy megszabaduljon Pétérvár egészségtelen klímájától. A Karél-félsziget az 1820-as évektől kezdve az orosz értelmiség kedvelt pihenőhelyévé vált. Az orosz kultúra olyan emblemikus alakjai töltöttek itt több-kevesebb időt, mint Puskin, Batyuskov, Zsukovszkij, Karamzin, Krilov, Belinszkij, Turgenyev és Nyekraszov. Itt találtak menedéket az orosz földalatti mozgalmak képviselői is, mivel a finn rendőrség nem üldözte az orosz forradalmárokat. A XX. század elején a festő Ilja Repin lakott több mint harminc évig Kuokkalában (mai neve: Repino), akinél sok neves orosz értelmiségi fordult meg.

Szentpétervár és Helsinki közelsége folytán az I. világháború és az orosz forradalmak eseményei közvetlenül érzékelhetők voltak Finnországban. Az első forradalom és a cár lemondása meglepetésként érte az itteni oroszokat. A finnek közben saját függetlenségükért küzdöttek, és tárgyaltak az orosz fél állandóan változó képviselőivel. 1917 októberében a finn parlament kinyilvánította az ország függetlenségét, de 1918 tavaszáig – az új

szovjet kormány ekkor ismerte el Finnország függetlenségét – nem történt semmi, az orosz hadsereg és a flotta maradt eddigi helyén, az orosz lakosság sem kívánta elhagyni Finnországot. A független finn kormány igyekezett minél előbb megszabadulni az orosz hadseregtől, de az orosz tisztek helyzetét megértéssel kezelte, amiben nagy szerepe volt Mannerheim marsallnak, aki korábban szintén cári tisztt volt. A volt cári tisztek közül igen sokan gyarapították az emigránsok számát, mivel tudták, hogy a szovjet rendszerben keveseres sors vár rájuk. A finn polgárháború idején, 1918 áprilisában a finn szenátus rendelkezése mintegy 20 ezer orosz – főleg katonai személyeket – kitoloncoltak az országból. Hamarosan azonban megfordult a menekülés iránya, az orosz forradalom eseményei hatalmas orosz tömegeket kényszerítettek menekülésre Oroszországból Finnországba. A forradalmakat kísérő további csapások, például az 1918. őszi pétervári kolerajárvány is sokakat menekülésre késztetett. 1919 végéig 5000 menekült érkezett, ezzel együtt az orosz állampolgárok száma ekkor 11 896 volt. 1919–1920-ban egy időre Helsinkiben alakították ki Jugyenicis tábornok intervenció hadseregének a főhadiszállását. Az intervenció sikertelensége után az orosz emigránsok zöme tovább indult Európa más országai felé. A Finnországban maradó új jövevények és a régen megtelepedett oroszok között a kapcsolat meglehetősen hűvös volt. Természetesen különbséget kell tennünk azok között, akik teljesen nincstelenül érkeztek, miután mindenüket elvesztették Oroszországban, és azok között, akik már korábban tartós kapcsolatban álltak a finnekkel vagy a finnországi svédekkel. A helyi cári tisztek, akik hirtelen elvesztették állásukat és házjukat, ez utóbbi körbe tartoztak, és később bizonyos esetekben még nyugdíjat is kaptak a finn kormánytól. Sok orosz emigráns félig karéliainak tartotta magát, főleg a szentpétervári nyaralótulajdonosok, akik a Karél-földszoroson várták, hogy miként alakulnak az események otthon. A dácsa-ipar mellé az óslakosok új jövedelemforrást is találtak: az embercsempészetet. Emberek mellett persze csempészték árut is, főleg élelmiszert.

A tartósan Finnországban maradt emigránsok Helsinkiben, Vyborgban és a Karél-földszoroson telepedtek le. Ezekben az emigráns-központokban a finn nyelv ismerete nélkül is el lehetett boldogulni. Igen fontos tényező volt az orosz iskolák léte. Az 1923–1924. tanévben 22 különböző szintű orosz iskola működött 1260 tanulóval. A nyelvismeret hiánya nem okozott hátrányt a Karél-földszoroson, mert ott nem volt nehéz olyan finn embert találni, aki beszélt oroszul. A korábbi nyaralóvendégek most eladogatták azt, amit menekülésükkor sikerült magukkal hozniuk, lakókat tartottak dácsáikban, veteményes kertet műveltek.

A finn állampolgárságú oroszok száma 1935-ig nőtt (1920–4806, 1930–8216, 1940–7210, 1950–4890), majd csökkenni kezdett, részben az asszimiláció, részben a kivándorlás miatt. A korábbi orosz állampolgárok száma az 1930. évi 7883-ról 1945-re 3193-ra csökkent. Ezek a számok más országokhoz képest alacsonyak: 1936–1937-ben Franciaországban 100–120 ezer, Lengyelországban 80–100 ezer, de még a kis Lettországból is 12 800 orosz menekült volt.

A finnországi orosz emigránsok folytatták az orosz felsőbb társadalmi osztályokra jellemző otthoni nevelést, amelynek szerves részét alkották a művészetek: a zene, a tánc, a rajz és az előadóművészetek. Az orosz értékek megőrzése sokuk számára megélhetési lehetőséget is biztosított. Az orosz közösség nagyban gazdagította az egész ország művészeti életét, különösen érvényes ez a zenére és a balettra. A finn opera orosz énekeseket, táncosokat, koreográfusokat és jelmeztervezőket alkalmazott. A húszas évek elején a finnországi szimfonikus zenekarokban, az éttermekben és a mozikban játszó zenészeknek legalább a fele orosz volt. A könyv második része ezt a finnországi orosz művészeti életet mutatja be számos illusztráció és visszaemlékezés segítségével.

A KISEBBSÉGGUTATÁS KÖNYVEK

megjelent kötetei

Bulla Béla–Mendöl Tibor: **A Kárpát-medence földrajza**

Tóth János: **Szentpéterfa**

Kniezsa István: **Magyarország népei a XI. században**

Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban
(szerk. Pomogáts Béla, Ádám Magda, Cholnoky Győző) (elfogyott)

Pukánszky Béla: **Német polgárság magyar földön**

Rácz Kálmán: **A pánszlávizmus története**

A magyarság és a szlávok (szerk. Szekfű Gyula)

**Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós
vízumrendszer árnyékában**
(szerk. Tóth Judit)

Petőfi a szomszéd és rokon népek nyelvén (szerk. Gulya János és Kerényi Ferenc)

Kniezsa István: **Kelet-Magyarország helynevei**

Kárpát-medencei önismeret (szerk. Cholnoky Győző)

Pomogáts Béla: **Változó Erdély**

Eckhardt Sándor: **A francia forradalom eszméi
Magyarországon**

Lukács István: **A megváltó Mátyás király színeváltozásai
a szlovén néphagyományban és szépirodalomban**

Niederhauser Emil: **Nemzet és kisebbség**

Barna Gábor: **Búcsújárók**

Szekfű Gyula: **Állam és nemzet**

A történeti Erdély (szerk. Asztalos Miklós)

**Saint Stephen and His Country. A Newborn Kingdom in
Central Europe: Hungary**
(szerk. Zsoldos Attila)

Mályusz Elemér: **A középkori magyarság település-
és nemzetiség-politikája**

Nyomárkay István: **Anyanyelvi ébredés és hagyomány
nálunk és szomszédainknál**

Kalász M.–Kovács J. L.–Balogh F. A.–Komáromi S.: **Fejezetek
a magyarországi német irodalom történetéből**

Lőkös István: **Nemzettudat, nyelv és irodalom**

Fried István: **A közép-európai szöveguniverzum**

Fehérvári Győző: **„Dalnak új utat mutattam...”**

A KALEVALA és a KALEVIPOEG összehasonlító elemzése,
magyarországi fogadtatása és hatása

Köpeczi Béla: **Erdélyi történetek**

**Kisebbségi lét és érvényesülés. A magyar lakosság
munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében**
(szerk. Fábri István)

Kniezsa István: **Helynév- és családnév-vizsgálatok**

**Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai
a változó világban** (szerk. Majtényi Balázs)

Niederhauser Emil: **Magyarok és Európa**

Makkai Béla: **Végvár vagy hídfő?**

Moravcsik Gyula: **Bizánc és a magyarság**

Kristó Gyula: **A korai Erdély** (angol nyelvű)

Megjelenés előtt

Kovács József László: **Sopron–Ödenburg: 700 év irodalma
két nyelv vonzásában**

Kristó Gyula: **Nem magyar népek a középkori
Magyarországon**

Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása
(ford. és szerk. Moravcsik Gyula)

Szerzői és tematikus index a Kisebbségkutatás 2002. évi tizenegyedik évfolyamához*

1. SZERZŐI ÉS REFERÁLT SZERZŐI-KÖZREMŰKÖDŐ RÉSZ

A. Gergely András		Caplan, Richard	4/1046–47
Id. Gergely András, A.		Cholnoky Győző (bev.)	1/007
Akcam, Taner	1/201–204	(bev.)	2/231
Alabán Ferenc	3/813–815	(bev.)	3/665
Âmin, V.I.	2/645–650	(bev.)	4/871
Arnswald, Sven	3/788–793	Cordell, Karl	4/1041–42
Aronson, Geoffrey	4/1014–15	Csergő Zsuzsa	1/190
Âroševič-Pereslawcew, Zoja		Csernicskó István	T 2/384–388
Id. Jaroszewicz-Piereslawcew, Zoja			T 2/389–393
Aydinli, Ersel	3/793–795		
		Danter Izabella	T 2/497–501
Bakó Boglárka	T 2/459–479	Demeter Gyöngyvér	T 2/325–333
Balázs Imre József	1/177–180	Dénes György	2/618–619
Bálint Blanka	T 2/319–325	Dérens, Jean-Arnault	1/161–162
Barany, Zoltan (kiad.)	3/776–779	Dini, Pietro V.	2/623–624
Barry, Brian	2/608–610	Dranglová, Ol'ga	3/838–839
Batt, Judy	4/1003–04	Drobâzko, Sergej Igorevič	1/216–219
Beichelt, Timm	4/1005–07		
Békési Ágnes	T 1/026–052	Egyed Ákos	T 4/950–956
Beneš, Edvard	1/213–215	Engelking, Anna (szerk.)	3/821–822
Bereczki András	K 3/760–762	(szerk.)	3/822–823
Beregszászi Anikó	T 2/368–375	(szerk.)	3/823–825
Bielecki, Zdisław	3/841–842	Epstein, Marc	1/167–168
Bierling, Stephan von	3/812		2/612–613
Biermann, Rafael	1/163–164	Erb Mária	T 3/693–700
Bindorffer György	K 3/731–734	Erlandson, Aleksandra	2/639–640
Bíró A. Zoltán	T 2/253–259	Etzioni, Amitai	1/197–199
Bock, Andreas	4/1005–07	Eugene, K. B.Tan	1/168–170
Bodó Julianna	T 2/400–403		
Borbély Anna	T 2/334–343	Fábián Gyula	T 4/907–918
Born, Karl Martin	4/1041–42	Fábri István	M 3/742–747
Bosnyák István	T 2/501–504	Fassmann, Heinz	3/771–772
Bottlik Zsolt	M 1/108–120	Feillard, Andrée (szerk.)	3/799–801
Boulanger, Philippe	3/795–797	Feleszko, Ewa Rzetelska	
Braun, Aurel (kiad.)	3/776–779	Id. Rzetelska-Feleszko,	
Brezinka, Esther Happacher	2/642–643	Ewa	
Brunner, Georg	3/849–851	Felföldi Enikő	M 3/728–741
		Filatova, Anna	2/653–655
Calvi, Luca	4/1049–53	Fleisz János	T 2/490–494
Campenni, M.	4/1002–03	Fleming, Michael	4/1043–45

* A primer dolgozatokat jelölő pagináció előtt a „T” tanulmányt, az „M” műhelymunkát, a „K” pedig kritikát jelent.

Fónod Zoltán	1/171–177	Klenner Zoltán	T 1/077–100
	2/618–619	Konanova, M.	3/861–862
Fox, Jonathan	3/845–846	Korhecz Tamás, ifj.	T 4/931–949
Gábrityné Molnár Irén	T 2/266–274	Kotlárčuk, Andrej	1/187–189
Gagy József	T 2/393–399	Kovács Éva	3/849–851
Gelle Zsóka	K 3/764–765	Kraus, Cyril	3/815–816
Gereben Ferenc (kiad.)	1/155–158	Kruczkowski, Tadeusz	3/785
	T 2/449–459	Kugler József	T 3/666–679
Gerencsér Zsigmond	2/617	Kupó Jenő	T 2/515–519
Gergely A. András (szerk.)	2/233–519	Labyncev, Ű.A.	1/215–216
	T 2/246–252	Lampl Zsuzsa	T 2/444–448
	T 2/535–555	Lang, Karl-Olaf	1/159–161
Giannakos, Symeon A.	3/787–788	Lanoue, D.J.	4/1002–03
Glück Jenő	T 2/430–487	Lanstyák István	T 2/344–358
Goldgeiger, James M.	1/190	Lapinskene, Al'ma	1/180–181
Grabendorff, Wolf	3/811–812	Leary, Bredon O'	
Grün, Michaela	4/1005–07	Id. O'Leary, Bredon	
Gubányi-Kléber József	T 1/131–144	Leclerc, Jaques	3/773–775
Halmesvirta, Anssi (kiad.)	1/221–223	Lipponen, Paavo	4/1010–11
Heitmann, Klaus	4/1019–21	Łossowski, Piotr	3/857–858
Hermann Róbert	T 4/957–969	Luksic, Vanja	2/612–613
Herzánová L'ubica	4/1030–31	Majtényi Balázs	T 4/872–884
Himmler György	T 2/487–489	Mar'ina, V. V.	1/209–213
Híres Kornélia	T 2/384–388	Márku Anita	T 2/389–393
Hódi Sándor	T 2/437–444	Matelski, Dariusz	3/846–847
Hornokné Uhrin Erzsébet	T 3/680–692	Mathé, Svätoslav	3/843–844
Hugeux, Vincent	2/613	Mauser, Trude	3/853–855
Jacsev, Nikolai	T 2/570–584	Mazowiecki, Tadeusz	4/1008–09
Jaksch, Wenzel	1/213–215	Melles Éva	T 2/556–569
Jandl, Michael	3/849–851	Menyhárt József	T 2/359–368
Janík, Pavol	1/158–159	Middendorf, Renate Windisch	
Jarábik Balázs	T 4/919–930	Id. Windisch-Middendorf	
Jarosz, Dariusz	3/855–856	Renate	
Jaroszewicz-Piereslancew, Zoja	2/614–616	Miller, Jaroslav	2/645
Jung Károly	3/834–835	Milován Andrea	M 4/984–989
Kanapacki, Íbragím	3/785–787	Minkenberg, Michael	4/1005–07
Kapeliouk, Ammon	4/1013	Mirnic Károly	T 2/260–266
Kasza Péter (szerk.)	1/213–215	Molnár Irén, Gábrityné	
Katus László	T 1/066–076	Id. Gábrityné Molnár Irén	
Kemény Márton	K 1/145–149	Mols, Manfred von	3/808–810
Keményfi Róbert	T 2/376–384	Moore, Markéta	3/779–781
Khalidi, Omar	4/1016–17	Moser, Michael	2/620–621
Kirsanov, Nikolaj Andreevič	1/216–219	Münz, Rainer	3/771–772
Kléber József, Gubányi		Nádasi Edit	T 1/059–065
Id. Gubányi-Kléber József		Niederhauser Emil	M 2/585–593
		Novota, Mikuláš	3/839–840

O'Leary, Brendon	1/152–153	Simon Szabolcs	T 2/344–358
2/641–642		Simon Zoltán	T 1/008–025
Oláh Sándor	T 2/403–417	Skawinska, Joanna	3/801–802
Onwudive, Ebere	4/1017–18	Smulkowa, Elżbieta (szerk.)	3/821–822
Ostler, Nicholas	3/820	(szerk.)	3/822–823
Otayek, René	1/164–167	(szerk.)	3/823–825
		Srebnik, Henry	1/153–155
Paleczny, Tadeusz	3/783–784	Stanton, S.	4/1002–03
Papp Richárd	T 2/505–514	Starovojtov, M. I.	3/858–861
T 3/711–727		Steinhübel, Ján	2/644
T 2/304–318		Steinke, Klaus	2/621–623
Papp Z. Attila	T 2/304–318	Stern, Dieter	3/829–833
Partnou, Andrej	1/219–221	Stevens, Willy	3/810–811
Peitritsch, Wolfgang	1/199–201	Stola, Dariusz	3/848
Pičukov, V. P.	3/858–861	Stykalin, A. S.	1/194–196
Piereslawcew, Zoja Jaroszewicz		Sulek, Antoni	3/848
Id. Jaroszewicz-Piereslaw-			
cew, Zoja		Szabó Gábor	K 3/766–767
Pik Katalin	T 1/053–058	Szajbély Katalin	T 2/520–534
Polyakova, Yulia	3/826–827	Szántai János	1/185–187
Pomogáts Béla	M 2/596–601	Szarka László	T 2/234–237
	T 4/970–974	Szász Antónia	T 2/556–569
Popowska-Taborska, Hanna	3/822–823	Szeberényi Zoltán	2/618–619
Pridham, Geoffrey	4/1040–41	Szoták Szilvia	T 2/432–437
		Szöke Lajos	3/835–837
Radzik, Ryszard	1/191–194	Taborska, Hanna Popowska	
Reiter, Erich (szerk.)	2/635–637	Id. Popowska-Taborska,	
Róth András Lajos	2/627–628	Hanna	
Rudnicka, Sergiusz	3/821–822	Tari Lujza	T 4/975–983
Rudovič, Stanislau	1/182–183	Todasijevič, Bojan	4/1007–08
Rupnik, Jaques	4/1032–33	Tolz, Vera	4/1033–34
Rzetelska-Feleszko, Ewa	3/823–825	Tornov, Siegfried	4/1023–25
Rzońca, Anna	3/816–817	Tóth Ágnes	T 3/701–710
Rzońca, Wiesław	3/816–817	Tóth Judit	T 2/520–534
			T 4/885–906
Saadé, Wissan	4/1013–14	Tóth Lajos	T 1/101–107
Saideman, S.M.	4/1002–03	Troebst, Stefan	4/1019–21
Sakson, Andrzej	3/846–847	Tubilewicz, Czesław	3/779–781
Ščavinskaâ, L.L.	1/215–216	Túros Endre	T 2/417–431
	3/817–819		
Schlütter, Brigit	3/851–852		
Schönfeld, Renate (szerk.)	2/632–634	Uhres, Johann	3/827–829
Schönfeld, Roland (szerk.)	2/632–634	Uhrin Erzsébet, Hornokné	
Schuster, Rudolf	1/159–161	Id. Hornokné Uhrin Erzsébet	
Sebők László	T 2/237–246		
Šein, Igor' Aleksandrovič	2/652–653	Vadász Rezső	T 1/131–144
Serczyk, Władisław	3/856–857	Várdy, Steven Bela	1/207–209
Shikaki, Khalil	3/797–799	Varhol, Josif	3/841
Siemakowicz, Marian	2/625–626	Varhol, N.	4/1030

Venclova, Tomas	4/1011–12	Zaloznák, A. A.	2/645–650
Veres Valér	T 2/275–303	Zangenfeind, Robert (szerk.)	2/632–634
Vincze Dávid	T 4/919–930	Zaprudskĕ, Sárgej	4/1025–29
Vogel, T.K.	1/205–206	Zemko, Milan	4/1048–49
		Zineviĉ, N.	3/781–783
Waxman, Dov	3/793–795	Zoltán András	K 2/602–606
Wilson, Robin	1/203		K 3/755–759
	2/637–638		K 4/990–995
Wimmer, Norbert	2/642–643		K 4/996–999
Windisch-Middendorf, Renate	4/1021–22	Zsebők Csaba	M 1/121–130
Xantus Gábor	1/185–187	Žuravlev, S. V.	2/651–652

2. TEMATIKUS RÉSZ

Afganisztán

- belpolitika 2/613
- terrorista befolyás 2/612–613

Afgánok 1/167–168

Afrika

- diktatórikus rendszerek 4/1017–18
- etnicitás 1/164–167

Akkulturációs folyamatok

- magyarországi németeknél 1945-ig T 3/693–700

Albánok Macedóniában 1/161–182

Állam nélküli szláv nyelvek 2/621–623

Ausztria

- demográfiai trendek 3/771–772
- magyar kisebbség T 2/432–437

Autonómia, kisebbségi T 4/872–884

Azonosságtudat T 2/246–252

- (bev.) 4/871
- Délkelet-Európában 2/629–632

- erdélyi magyar kisvárosokban T 2/304–318

- erdélyi magyaroknál T 2/275–303

- T 2/403–417
- T 2/459–479

- kárpátaljai magyaroknál T 2/384–388
- a Kárpát-medencében, 19–20.sz. T 2/437–444

- Kelet-Közép-Európában, 19–20.sz. 1/191–194

- közép-európai magyar kisebbségeknél 1/155–158

- magyar–román relációban Erdélyben T 2/400–403

– megvallása Romániában T 4/907–918

– Moldovában 4/1019–21

– regionális T 2/253–259

– szlovákiai magyar értelmiségnél T 2/444–448

– svédországi nemzetiségeknél 2/639–640

– vajdasági magyaroknál T 2/260–266

T 2/449–459

Balkán, etnikai kevertség 1/205–206

Balti államok

- csatlakozás az EU-hoz 3/788–793
- nyelvi helyzet a városokban 2/623–624

Báthory István fehérorosz

emlékezetben 1/187–189

Békepolitika 2/635–637

Belpolitika

– Afganisztánban 2/613

– Indonéziában 3/799–801

– Szlovákiában 1/159–161

4/1040–41

Beneš-dekrétumok 3/843–844

Bertelsmann-díj 2/614

Bevándorlás, kinaiak Cseh-

országban 3/779–781

Biztonságpolitika Koszovóban 4/1035–40

Bolgár–macedon viszony 3/787–788

Bosznia-Hercegovina, daytoni

békefolyamat 1/199–201

Bretonok Franciaországban T 1/131–144

Cigányok			T 2/403–417
ld. Romák			T 2/417–431
Családszerkezet kutatása	4/1030–31		T 2/459–479
Cseh történelem, 1618–21	2/645	– magyar költészet,	
Csehország, kínai bevándorlók	3/779–781	18–19. sz.	1/177–180
Csehszlovákia		– magyar könyvtárak,	
– Beneš-dekrétumok	3/843–844	1918–40	2/427–428
– magyar irodalom története	1/171–177	– Márton Áron Szakkollégium	M 3/742–743
– nemzetiségi kérdés	1/209–213	– roma kisebbség	T 2/400–403
– szudétanémet-kérdés			T 2/417–431
1939–40	1/213–215	– románok	T 2/417–431
Csernovic, német egyetem	3/853–855	– zsidóság, 1919–44	T 2/480–487
Csuka Zoltán	2/617	ld. még Partium, Románia	
Daytoni békefolyamat	1/199–201	Észtország	
Dél-Amerika		– szetu kisebbség	T 2/570–584
ld. Latin-Amerika		– története	K 3/760–763
Délkelet-Alföld		Etnicitás	T 2/376–384
– etnikai térszerkezet és		– Afrikában	1/164–167
településhálózat	T 3/666–679	Etnikai csoportok	
Délkelet-Európa		– Indiában	4/1016–17
– azonosságtudat	2/629–632	Etnikai konfliktusok	4/1002–03
– gazdaság	2/632–634	– vallási eredetűek	3/845–846
Dél-Tirol, közszolgálat	2/642–643	Etnikai térszerkezet Délkelet-Alföldön	T 3/666–679
Délvidék, civil kulturális szervezetek	T 2/501–504	Etnikai tudat	
ld. még Jugoszlávia, Vajdaság		ld. Azonosságtudat	
Demográfiai trendek		Etnikumok a Balkánon	1/205–206
– Ausztriában és Kelet-Európában	3/771–772	Európa	
Demokratizálódás	4/1002–03	– jövőkép	3/770–771
Egri Főegyházmegyei Könyvtár szláv anyaga	3/835–837	– kisebbségek	T 2/535–555
Emigráció cári diplomaták körében, 1917–24	3/861–862	– Latin-Amerikai befolyásolása	3/810–811
Emlékezet, történelmi (bev.)	4/871	– roma kisebbség	K 1/145–149
ENSZ-gondnokság Koszovóban	3/851–852	– romapolitika	T 1/008–025
Erdély		– szinti kisebbség	K 1/145–149
– Kolping család	T 2/515–519	Európai Közösség és Jugoszlávia viszonya	4/1046–47
– Kossuth Lajos politikája	T 4/950–956	Európai Unió	
– magyar filmművészet kezdetei	1/185–187	– balti államok csatlakozása	3/788–793
– magyar kisebbség	T 2/275–303	– biztonságpolitika	4/1035–40
	T 2/304–318	– kisebbségvédelem	T 2/520–534
	T 2/319–325	– lengyel katolikusok elvárásai	4/1008–09
	T 2/325–339	– soknemzetiségű régiók az új keleti határon	4/1003–04
	T 2/393–399	– Törökország belépése	3/793–795
	T 2/400–403	Falukutatás Szlovákiában	3/838–839

Fehérorosz	
– emlékezés Báthory Istvánra	1/187–189
– irodalom, 15–19.sz.	3/817–819
– irodalom Vlnában,	1918–39
	1/180–181
– iskolák Lengyelországban,	
1918–21	2/625–626
– nyelv	K 2/602–606
Fehéroroszok	
– etnikai státusza, 19. sz.	K 4/996–999
Fehéroroszország	
– általános helyzet	K 4/990–995
– homeli régió	3/858–867
– keleti szláv nyelvek	2/620–621
– lengyel kisebbség	3/785
– nemzeti kérdés, 18–19. sz.	2/653–655
– nyelvpolitika, 90-es évek	4/1025–29
– tatár kisebbség	3/785–787
– a történettudomány szovje- tizálása	1/219–221
Felvilágosodás Kelet-Európá- ban	M 2/585–595
Filmművészet, magyar kezde- tek Erdélyben	1/185–187
Finnország	
– orosz kapcsolatok	4/1010–11
– története	1/221–223
Föderalizmus	1/152–153
Franciaország, breton kisebb- ség	T 1/131–144
Függetlenség Koszovóban	1/163–164
Globalizált kultúra, szlovák viszonyulás	3/839–840
Grass, Günter „lengyelége”	3/816–817
Hagyomány , erdélyi magya- roknál	T 2/403–417
Helyi tudás	T 2/246–252
Hivatalos nyelv Üzbegisztánban	3/827–829
Homeli régió Fehérorosz- országban, 1920–30	3/858–861
Honvédelem és hazaárulás a Szovjetunióban, 1941–48	1/216–219
Identitástudat	
ld. Azonosságtudat	
India, etnikai csoportok tagjai- nak sorozása	4/1016–17

Indonézia	
– belpolitika	3/799–801
– kínai kisebbség	1/168–170
Interetnikus kapcsolatok magyarországi németeknél 1945-ig	T 3/693–700
Irodalom Moldovában	4/1019–21
Iszlám–keresztény eszmecsere Lengyel- országban	3/841–842
Jobboldali radikalizmus	
– a posztkommunista rendsze- rekben	4/1005–07
Jogállamiság Koszovóban	3/851–852
Jugoszlávia (kicsi)	
– kisebbségi önkormányza- tok választása	T 4/931–949
– Koszovó státusza	1/163–164
– magyar kisebbség	T 1/101–107
– magyar nyelvű oktatás Szabadkán	T 1/101–107
– nacionalizmus	4/1007–08
– viszony az Európai Közös- séggel	4/1041–47
ld. még Délvidék, Vajdaság	
Kaliningrádi kérdés Litvániá- ban	4/1011–12
Kárpátalja	
– magyar kisebbség	T 2/368–375
	T 2/384–388
	T 2/389–393
– ukrán nyelvoktatás ma- gyar iskolákban	M 4/984–989
ld. még Ukrajna	
Kárpát-medence	
– azonosságtudat, 19–20. sz.	T 2/437–449
– magyar kisebbségek	T 2/237–246
– népei (bev.)	3/665
Kasubok nyelvi identitása	3/822–823
Kelet-Európa	
– azonosságtudat	3/773–775
– demográfiai trendek	3/771–772
– felvilágosodás	M 2/585–595
– kisebbségek	1/194–196
– nemzeti kérdés, 1944–45	1/194–196
– nemzeti mozgalmak	M 2/585–595
– nemzeti nyelvek	4/1023–25
– nyelvi magatartás	3/773–775

Keleti szláv nyelvek		4/1043–45
– Fehéroroszországban	2/620–621	1/197–199
– Ukrajnában	2/620–621	T 2/520–534
Keleti szláv ortodoxia Lengyelországban	1/215–216	
Kelet-Közép-Európa		
– azonosságtudat, 19–20. sz.	1/191–194	
– nyelvkérdés	1/191–194	
Keresztény–iszlám eszmecsere		
Lengyelországban	3/841–842	
Kétnyelvűség Tatarországban	3/826–827	
Kínaiak		
– Csehországban	3/779–781	
– Indonéziában	1/168–170	
– Malajziában	1/168–170	
Kisállamok nacionalizmusa és önrendelkezési joga	1/153–155	
Kisebbségek		
– állam nélküli szláv nyelvek	2/621–623	
– Európában	T 2/535–555	
– Kelet-Európában, 1944–48	1/194–196	
– Kossuthra emlékezés határon túli magyarok népzenejében	T 4/975–983	
– Lengyelországban	3/783–784	
– Magyarországon, 1914	K 3/746–750	
– orosz őhitűek Lengyelországban	2/614–616	
– Svédországban	2/639–640	
– Szlovákiában, 1918–38	4/1048–49	
Kisebbségi		
– autonómia	T 4/872–884	
– azonosságtudatregisztrálás Szlovákiában	T 4/919–930	
– hovatartozás megvallása Magyarországon	T 4/885–906	
Kisebbségi és menekültjogok		
– Közép-Európában	3/849–851	
– nemzetközi téren	M 3/728–741	
Kisebbségi önkormányzatok		
– megválasztása Jugoszláviában	T 4/931–949	
– megválasztása Magyarországon	T 4/931–949	
– megválasztása Szlovéniában	T 4/931–949	
Kisebbségkutatás	T 2/376–384	
Kisebbségpolitika		
– Lengyelországban	K 3/755–759	
– az USA-ban		4/1043–45
Kisebbségvédelem az EU-ban		1/197–199
Kitelepítés, magyaroké Szlovákiából, 1947		T 2/520–534
Kollektív bűnösség, magyarországi németekre vonatkoztatva		T 3/701–710
Kolping-család Erdélyben		T 2/515–519
Kossuth Lajos		
– alakja a kisebbségi magyar népzeneben		T 4/975–983
– alakja a magyar irodalomban		T 4/970–974
– Erdély-politikája		T 4/950–956
– politikai megítélése		T 4/957–963
Koszovó		
– ENSZ-gondnokság	3/851–852	
– a függetlenség kérdése	1/163–164	
– jogállamiság	3/851–852	
Közép-Európa		
– azonosságtudat	3/773–775	
– kisebbségi és menekültjog	3/849–851	
– magyar kisebbségek	1/155–158	
– nyelvi megoszlás	3/773–775	
– nacionalizmus	4/1032–33	
Közzszolgálat Dél-Tirolban		2/642–643
Kultúra		1/184
Kurd kérdés		3/795–797
Külpolitika Latin-Amerikában		3/808–810
		3/812
Latin-Amerika		
– befolyása az USA külpolitikájára		3/811–812
		3/812
– európai befolyás a földészre		3/810–811
– külpolitika		3/808–810
– nemzetközi szerepre törekvés		3/802–808
Latin-amerikai népesség az USA-ban		3/812
Lausici szorbok nyelvi azonosságtudata		3/823–825
Lengyel katolikusok		
– az EU-ról		4/1008–09
– szertartásnyelvük Ukrajnában		3/821–822

Lengyel kisebbség		– Kárpátalján	T 2/368–375
– Fehéroroszországban	3/785		T 2/384–388
Lengyelország			T 2/389–393
– fehérorosz iskolák, 1918–21	2/621–626	– a Partiumban	T 2/490–496
– iszlám–keresztény eszmecsere	3/841–842	– Szlovákiában	T 2/344–358
– kasub népcsoport	3/822–823		T 2/359–368
– keleti szláv ortodox művelődés, 1920–39	1/215–216		T 2/444–448
– kisebbségek	3/783–784		T 2/487–489
– kisebbségpolitika	K 3/755–759	– a Vajdaságban	T 2/497–501
	4/1043–45		T 2/260–266
– litván kisebbség	3/857–858		T 2/266–274
– német kisebbség	3/846–847		T 2/449–459
	4/1041–42		T 2/505–518
– orosz óhitű kisebbség	2/614–616	Magyar kisebbségek (bev.)	2/231
– rendkívüli állapot	3/848		T 2/234–237
– sztálinizmus	3/855–856		T 2/237–246
– ukrán irodalmi folyóirat indulása	4/1030	– Jugoszláviában (kicsiben)	T 1/101–107
– ukrán kapcsolatok	3/856–857	– Közép-Európában	1/155–158
Litván		– a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban	T 1/077–100
– irodalom Vilnában, 1918–39	1/180–181	Magyar költészet Erdélyben, 18–19. sz.	1/177–180
– kisebbség Lengyelországban	3/857–858	Magyar könyvtárak Erdélyben, 1918–40	2/427–428
Litvánia, Kaliningrádi kérdés	4/1011–12	Magyar népzene határon túl	
Macedón kérdés, 20. sz.	T 1/121–130	Kossuth Lajosra emlékezve	T 4/975–983
Macedónia		Magyar nyelv	3/834–835
– albán kisebbség	1/161–162	Magyar nyelvű oktatás Szabadkán, 90-es években	T 1/101–107
– bolgárokhoz való viszony	3/787–788	Magyar nyelvű ügyintézés Szlovákiában	T 2/359–368
Magyar irodalom	3/813–815	Magyar szórványok	M 2/596–601
– Csehszlovákiában	1/171–177	Magyar történelem, Árpád kor	2/644
– Csuka Zoltán	2/617	Magyarország	
– Kossuth Lajos ábrázolása	T 4/970–974	– kisebbségek, 1914	K 3/746–750
– Ozsváld Árpád	2/618–619	– kisebbséghez tartozás megvallása	T 4/885–900
Magyar kisebbség		– kisebbségi önkormányzatok megválasztása	T 4/931–949
– Ausztriában	T 2/432–437	– nacionalizmus	4/1007–08
– civil kulturális szervezetek a Dél-vidéken	T 2/501–504	– német kisebbség, 18. sz.	M 1/108–120
– Erdélyben	T 2/275–303		T 3/693–700
	T 2/304–318		T 3/701–710
	T 2/319–325		K 3/751–754
	T 2/325–333	– nemzetiségi kérdés és politika, 1848–49	T 1/066–076
	T 2/393–399	– rendszerváltás	3/776–779
	T 2/400–403	– roma kisebbség (bev.)	1/007
	T 2/403–417		
	T 2/417–431		
	T 2/459–479		

– roma muzsikások	T 1/026–052	Nemzeti	
– roma óvodások	T 1/053–058	– mozgalom Kelet-Európában	M 2/585–595
– román Esterházy-birtokokon, 17–18. sz.	T 1/059–065	– nyelvek Kelet-Európában	4/1023–25
– román kisebbség	T 2/334–343	Nemzetiségek	
– szlovák kisebbség	T 3/680–692	ld. Kisebbségek	
– zsidó kisebbség	T 3/711–727	Nemzetiségi kérdés és politika	
Malajzia, kínai kisebbség	1/168–170	Magyarországon	T 1/066–076
Márton Áron Szakkollégium	M 3/742–743	Nemzetközi szerepkör, Latin-	
Messianizmus a szlovák irodalomban	3/815–816	Amerikáé	3/802–808
Migráció, vajdasági magyaroknál	T 2/266–276	Népi nacionalizmus	2/637–638
Moldova		Népszámlálási adatok mint	
– azonosságtudat	4/1019–21	családszerkezeti források	4/1030–31
– irodalom	4/1019–21	Novgorodi viasztáblák, 11–15. sz.	2/645–650
Multikultúra	2/608–610	Nyelvcseré és- megőrzés magyarországi románoknál	T 2/334–343
Multikulturális együttműködés, Bertels-man-díj	2/614	Nyelvhasználat	
Munkaerőpiac Erdélyben	T 2/325–333	– kárpátaljai magyaroknál	T 2/368–375
		– magyarországi szlovákoknál	T 3/680–692
Nacionalizmus	1/152–153	Nyelvi azonosságtudat	3/823–825
	2/641–642	Nyelvi helyzet a balti városokban	2/623–624
– Jugoszláviában	4/1007–08	Nyelvi identitás kasuboknál	3/822–823
– a kis államokban	1/153–155	Nyelvi jogok	K 3/766–767
– Közép-Európában	4/1032–33	Nyelvi politika Fehéroroszországban	4/1025–29
– Magyarországon	4/1007–08	Nyelvi veszélyeztetettség	3/820
– népi változata	2/637–638	Nyelvkérdés Kelet-Közép-Európában, 19–20. sz.	1/191–194
– Skóciában	T 2/556–569	Nyelvtudomány a fehérorosz nyelvről	K 2/602–606
– virtuális	1/190	Nyelvválasztás szlovákiai magyaroknál	T 2/344–358
Német egyetemek külföldön	3/853–855	Nyitrai hercegség az Árpád-korban	2/644
Német irodalom, Günter Grass	3/816–817		
Német kisebbség		Olaszország	
– a Dunántúli Középhegységben, 18. sz.	M 1/108–120	ld. Dél-Tirol	
– Lengyelországban	3/846–847	Orosz	
	4/1041–42	– diplomácia emigrációban, 1917–24	3/861–862
– Magyarországon	T 3/693–700	– óhitűek Lengyelországban	2/614–616
	T 3/701–710	Oroszország	
	K 3/751–754	– az 1812. évi honvédő háború	2/652–653
Német munkások Moszkvában, 30-as évek	2/651–652	– finn kapcsolatok	4/1010–11
Németország		– ukrán kapcsolatok	4/1033–34
– lausitzi szorb kisebbség	3/823–825	Ozsvald Árpád	2/618–619
Nemzetállami szuverenitás	1/201–204		
Nemzeti kérdés Fehéroroszországban, 18–19. sz.	2/653–655		
Nemzeti kisebbségek			
ld. Kisebbségek			

Önrendelkezési jog a kis államokban	1/153–155	Románok	
Önszerveződés		– Erdélyben	T 2/417–431
– a partiumi magyaroknál	T 2/490–496	– Magyarországon	T 2/334–343
– szlovákiai magyaroknál	T 2/487–489	Skócia	
Örmény genocídium	1/201–203	– nacionalista viszony az EU-hoz	T 2/556–569
Palesztína		Soknemzetiségű régiók az EU keleti határain	4/1003–04
– háborús állapotok	4/1013.15	Svédország, nemzetiségek	2/639–640
– megosztottság	3/797–799		
Partium, magyar kisebbség	T 2/490–496	Szetu kisebbség Észtországban	T 2/570–584
Id. még Erdély		Szintik	
Patriotizmus az USA-ban	3/801–802	– Európában	K 1/145–149
Petőfi-ünnep Erdélyben	T 2/393–399	– irodalma	K 1/145–149
Pidzsin nyelvek	3/829–833	– nyelve	K 1/145–149
Politikai intézmények	4/1002–03	– zenéje	K 1/145–149
Posztkommunista rendszerek		Szláv állomány az Egri Főegyházmezei Könyvtárban	3/835–837
– jobboldali radikalizmus	4/1005–07	Szlávság a 21. sz. elején	1/158–159
– ultranacionalizmus	4/1005–07	Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, magyar kisebbség	T 1/077–100
Prága, német egyetem	3/853–855	Id. még Jugoszlávia	
Regionális azonosságtudat	T 2/253–259	Szlovák	
Regisztrálás, a kisebbségeké	T 4/872–884 T 4/907–918 T 4/919–930	– irodalmi messianizmus	3/815–816
Rendkívüli állapot Lengyelországban	2/848	– kisebbség Magyarországon	T 3/686–692
Rendszerváltás Magyarországon	3/776–779	Szlovákia	
Romák		– belpolitika	1/159–161 4/1040–41
– Erdélyben	T 2/400–403 T 2/417–437	– falukutatás	3/838–839
– Esterházy birtokokon, 17–18. sz.	T 1/059–065	– kisebbségek, 1918–38	4/1048–49
– Európában	T 1/008–025	– kisebbségi azonosságtudat regisztrálása	T 4/919–930
– irodalma	T 1/026–052	– magyar kisebbség	T 2/344–358 T 2/359–368 T 2/444–448 T 2/487–489 T 2/497–501
– magyarországi muzsikusok	T 1/026–052	– pártrendszer	1/159–161
– magyarországi óvodákban	T 1/053–058	– ukrán múzeum	3/841
– Magyarországon (bev.)	1/007	– zsidó kisebbség, 1918–38	4/1048–49
– nyelve	K 1/145–149	Szlovákok viszonya a globalizált kultúrához	3/839–840
– Ukrajnában	3/781–783	Szlovénia, kisebbségek önkormányzatainak választása	T 4/931–949
– zenéje	K 1/145–149	Szociális helyzet, erdélyi magyar kisebbségé	T 2/319–325
Románia			
– kisebbségi azonosságtudat regisztrálása	T 4/907–918		
– per német írók ellen, 1959	4/1021–22		
Id. még Erdély			

Szovjetunió			– múzeum Szlovákiában	3/841
– hazaárulás, 1941–45	1/216–219		– nyelv oktatása kárpátaljai magyar iskolákban	M 4/984–989
– honvédelem, 1941–45	1/216–219		– történelem és kultúra	4/1049–53
– munkáskolónia a 30-as években németek számára	2/651–652		Ukrán–lengyel történeti kapcsolatok	3/856–857
Sztálin az 1812. évi honvédő háborúról	2/652–653		Ukrán–oroszl viszony	4/1033–34
Sztálinizmus Lengyelországban	3/855–856		ld. még Kárpátalja	
Szudétánemet kérdés, 1939–40	1/213–215		Ultranacionalizmus posztkommunista rendszerekben	4/1005–07
Tatár kisebbség Fehéroroszországban	3/785–787		USA	
Tatárország, kétnyelvűség	3/826–827		– kisebbségpolitika	1/197–199
Településhálózat a Délkelet-Alföldön	T 3/660–679		– latin-amerikai befolyás a külpolitikára	3/812
Terrorizmus			– latin-amerikai eredetű népesség	3/812
– Afganisztánban	2/612–613		– magyarságkép változása, 19. sz. 2. fele	1/207–209
– elleni harc	2/610–611		– patriotizmus	3/801–802
Tibet	K 3/764–765		Üzbegisztán , hivatalos nyelv	3/827–829
Totális társadalmi tények	T 2/246–252		Vajdaság	
Törökország			– magyar kisebbség	T 2/260–266
– belépés az EU-ba	3/793–795			T 2/266–274
– az örmény genocidium következményei	1/201–203			T 2/449–459
Történettudomány				T 2/505–515
– Fehéroroszországban	1/219–221		ld. még Délvidék, Jugoszlávia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság	
– Ukrajnában	1/219–221		Vallási eredetű etnikai konfliktusok	3/845–846
Ukrajna			Veszélyeztetett nyelvek	3/820
– keleti szláv nyelvek	2/620–621		Vilna mint fehérorosz és litván irodalmi központ, 1918–39	1/180–181
– lengyel katolikusok liturgiai nyelve	3/821–822		Virtuális nacionalizmus	1/190
– roma kisebbség	3/781–783		Zsidók	
– a történettudomány szovjetizálása	1/219–221		– Erdélyben, 1919–44	T 2/480–487
Ukrán			– Magyarországon	T 3/711–727
– irodalmi folyóirat indul Lengyelországban	4/1030		– Szlovákiában, 1918–38	4/1048–49

Összeállította: Futala Tibor

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

12. évfolyam 2. szám

Alapító és főszerkesztő: *Cholnoky Győző*

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Szarka László*, *Tóth Ágnes*, *Bruhács János*, *Doncsev Tosó*, *Péntek János*, *Gyurcsik Iván*, *Kocsis Károly*, *Tóth Pál Péter*. Kiadja a Lucidus Kiadó, 1192 Budapest, Zoltán utca 14. Telefon: 282-2250. Főmunkatárs: *Cholnoky Olga*. Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*. Grafikai tervező: *Szabó János*. Számítógépes előkészítés: *Biczó Krisztina*. Tördelő: *Korpás István*. Korrektor: *Papp Zsuzsanna*. Szerkesztőség: 1014 Budapest, Uri u. 53. fsz. 45. Telefon/fax: 212-9527. A lap megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár 2600 Ft (ÁFÁ-val), külföldön 24 USD+12 USD (postaköltség tengerentúlra), illetve+8 USD (postaköltség Európába).

Előfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118–10025640 számláján.

Nyomás és kötés: Oliton Kft. 1104 Budapest, Kada utca 149. Felelős vezető: *Balogh Antal*.

Internet: <http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas>

HU ISSN 1215–2684

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram és
a Rákóczi-pályázat,
valamint az Illyés Közalapítvány támogatta.

Válogatásunk kiadványai

Asian Survey (Anglia)
Canadian Review of Studies in Nationalism (Canada)
Česky časopis historický (Csehország)
Le Courier des pays de l'Est (Franciaország)
Die Welt der Slaven (Németország)
Duklá (Szlovákia)
East European Politics and Societies (USA)
East European Quarterly (USA)
Europäische Rundschau (Németország)
Historický časopis (Szlovákia)
Middle East Journal (Anglia)

Nations and Nationalism (Anglia)
Otečestvennaâ istoriâ (Oroszország)
Predely zemli i soznaniâ – Boundaries of Earth and Consciousness (Finnország)
Revue d'Études Comparatives Est-Ouest (Franciaország)
Russian Life in Finland 1917–1939: A Local and Oral History (Finnország)
Slovenské pohľady (Szlovákia)
Südostdeutsche Vierteljahresblätter (Németország)
The World Today (Anglia)
Więź (Lengyelország)